

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

DOKTORA PROGRAMI

**TÜRKİYE İLE YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN EKONOMİK
ENTEGRASYONU ÜZERİNE BİR DENEME**

DOKTORA TEZİ

92184

DANIŞMAN : Prof.Dr.Ersan BOCUTOĞLU

HAZIRLAYAN : Bayram GÜNGÖR

ARALIK - 1999

TRABZON

**TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

TÜRKİYE İLE YENİ TÜRK CUMHURİYETLERİNİN EKONOMİK
ENTEGRASYONU ÜZERİNE BİR DENEME

Bayram GÜNGÖR

Karadeniz Teknik Üniversitesi - Sosyal Bilimler Enstitüsü'nce
Doktora (İktisat)

Unvanı Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 14.12.1999

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 23.12.1999

Tezin Danışmanı

: Prof. Dr. Ersan BOCUTOĞLU

Jüri Üyesi

: Prof. Dr. S. Rıdvan KARLUK

Jüri Üyesi

: Doç. Dr. Kenan ÇELİK

Enstitü Müdürü

: Prof. Dr. A. Zafer GÖKÇAKAN

Aralık – 1999

TRABZON

TC. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

0. SUNUŞ

00. Önsöz

SSCB'nin dağılması, Türkiye ile coğrafi olarak yakın ve ortak kültürel değerlere sahip bir bölgenin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Doğal kaynaklar açısından oldukça zengin olan bölge ülkelerinin dünya piyasası içinde rekabet gücü kazanması sahip olunan yetersiz sermaye birikimi ve altyapı nedeniyle özellikle kısa dönemde mümkün görünmemektedir. Bu nedenle söz konusu ülkelerin ekonomik entegrasyona girmeleri bütün olarak bölgenin pazarlık gücünü artırabilecek fırsatlar sunmaktadır. Ancak halihazırda bu amaca hitap edebilecek boyutta işlerliğe sahip ciddi bir oluşumları mevcut değildir. Bu nedenle bölgesel çıkarları koruyabilecek bir teşkilatlanma içine girmeleri en iyi yol olarak görülmektedir. Konunun önemli olmasına rağmen yeterince araştırılmamış olması beni bu konuyu araştırmaya yönelten en önemli nedendir.

Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmanın gerçekleşmesinde birçok kişi ve kurumun katkıları vardır.

Tez danışmanım Sayın Prof. Dr. Ersan BOCUTOĞLU'na özendirici, yönlendirici ve yapıcı tutum ve davranışlarından dolayı duyduğum gönül borcu sonsuzdur.

Tezin oluşumunda, hiçbir yükümlülüğü olmamasına rağmen, sahip olduğu bilgi ve kaynakları sunan ve çalışmanın yönlendirilmesinde önemli katkılar sağlayan Sayın Doç. Dr. Kenan ÇELİK hocama teşekkürlerimi borç bilirim.

Tezin ekonometrik model uygulamasında sağlamış oldukları katkılar ve özendirici tutumları dolayısıyla Sayın Doç. Dr. Rahmi Yamak hocama müteşekkirim.

Tezimi yaptığım süre içinde desteklerini esirgemeyen değerli hocalarım Sayın Prof. Dr. Hasan ÖZYURT, Prof. Dr. Atila KESİM, Doç. Dr. Nebiye YAMAK, Doç. Dr. Metin BERBER, Doç. Dr. Mustafa KÖSEOĞLU, Doç. Dr. Harun TERZİ başta olmak üzere tüm hocalarıma ayrıca teşekkür ederim.

Tezin yazımı ve düzenlenmesi konusunda sağlamış olduğu katkılardan dolayı Sayın Sami Kıran'a teşekkür ederim.

Böylesi katkılarla ortaya çıkan bu çalışmada bazı hataların ortaya çıkması mümkündür. Kuşkusuz bu hataların sorumluluğu tamamen bana aittir.

Tezin, bundan sonra yapılacak çalışmalar için referans olmasını dilerim.

TRABZON, Aralık 1999

Bayram GÜNGÖR

01. İçindekiler

	Sayfa Nr.
0. SUNUŞ	II
00. Önsöz	II
01. İçindekiler	IV
02. Özet	X
03. Summary	XI
04. Tablolar Listesi	XII
05. Grafikler Listesi	XIV
06. Kısaltmalar Listesi	XVI
GİRİŞ	1-10

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EKONOMİK ENTEGRASYON KAVRAMI, TÜRLERİ VE REFAH SEVİYESİNE ETKİLERİ	11-57
1.1. Ekonomik Entegrasyon Kavramı	11
1.2. Ekonomik Entegrasyon Türleri	12
1.2.1. Serbest Ticaret Bölgeleri	12
1.2.2. Gümrük Birlikleri	13
1.2.3. Ortak Pazarlar	13
1.2.4. Ekonomik Birlik	13
1.2.5. Tam Ekonomik Birleşme	14
1.3. Ekonomik Entegrasyonların Refah Seviyelerine Etkileri	14
1.3.1. Statik Refah Etkileri	14
1.3.1.1. Üretim Etkileri	15
1.3.1.2. Tüketim Etkileri	17
1.3.1.3. Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkileri	18
1.3.1.3.1. Bütün Olarak Birlik Açısından Etkiler	18
1.3.1.3.2. Tek Bir Üye Ülke Açısından Etkiler	20

1.3.1.4. İkinci En İyi Teorisi	21
1.3.2. Statik Refah Etkilerinin Az Gelişmiş Ülkeler arası Entegrasyonlar Açısından İncelenmesi	22
1.3.2.1. Üretim Etkileri	22
1.3.2.1.1. Ticaret Sapması ve Yaratılmasının Hacmi	22
1.3.2.1.2. Birliğin Refah Seviyesi Üzerinde Etkileri	25
1.3.2.1.2.1. Ticaret Yaratılmasının Etkileri	25
1.3.2.1.2.2. Ticaret Sapmasının Etkileri	26
1.3.2.2. Tüketim Etkileri	27
1.3.2.3. Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkiler	28
1.3.3. Dinamik Refah Etkileri	29
1.3.3.1. Ortalama Verimlilik Üzerindeki Etkileri	30
1.3.3.1.1. Talep Yönünden Kısır Döngünün Kırılması	30
1.3.3.1.1.1. Ölçek Ekonomileri	30
1.3.3.1.1.2. Rekabet Derecesinde Değişmeler	33
1.3.3.1.2. Arz Yönünden Kısır Döngünün Kırılması	35
1.3.3.1.2.1. Sermaye Birikimi Üzerindeki Etkiler	36
1.3.3.1.2.2. Sermaye Mallarının Kullanımında Etkinliğin Artması	39
1.3.3.2. İstihdama Etkileri	39
1.3.3.3. Kalkınma Üzerinde Etkileri	41
1.4. Ekonomik Entegrasyon Uygulamaları	42
1.4.1. Avrupa Birliği (EU)	43
1.4.2. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA)	46
1.4.3. Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA)	47
1.4.4. Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (LAFTA)	48
1.4.5. And Paktı (Andean Pact)	48
1.4.6. Orta Amerika Ortak Pazarı (CACM)	49
1.4.7. Karayipler Serbest Ticaret Bölgesi (CARIFTA) ve Karayipler Ortak Pazarı (CARICOM)	49
1.4.8. Güney Yarımküresi Ortak Pazarı (MERCOSUR)	50
1.4.9. Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS)	51
1.4.10. Güneydoğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN)	52

1.4.11.Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)	52
1.4.12.Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (BSEC)	53
1.4.13.Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (APEC)	53
1.4.14.Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan Serbest Ticaret Bölgesi	54
1.5. Ekonomik Entegrasyonların Sorunları	55

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRK EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (TEİT)'NİN SOSYAL VE EKONOMİK ANALİZİ	58-176
2.1. Sosyal Analiz	58
2.1.1. Demografik Yapı	58
2.1.1.1. Nüfus Sayıları	58
2.1.1.2. Nüfusun Etnik Yapısı	60
2.1.1.3. Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	63
2.1.1.4. Nüfus Artış Hızı	64
2.1.1.5. Doğum Oranı	67
2.1.1.6. Ölüm Oranı	69
2.1.1.7. Doğurganlık Oranı	71
2.1.1.8. Ortalama Ömür	73
2.1.1.9. Bebek Ölüm Oranı	75
2.1.1.10. Nüfusun Bağımlılık Oranı	77
2.1.1.11. Nüfusun Yerleşimi	78
2.1.2. Eğitim	80
2.1.3. Sağlık	81
2.2. Ekonomik Analiz	83
2.2.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)	83
2.2.2. GSYİH'nın Büyüme Hızı	85
2.2.3. GSYİH'nın Sektörel Dağılımı	86
2.2.4. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)	88
2.2.5. Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla (KBGSMH)	89
2.2.6. Kişi Başına Gelir (KBG)	89
2.2.7. İstihdam	90

2.2.8. İşsizlik	93
2.2.9. Ücretler	94
2.2.10. Enflasyon	96
2.2.11. Bütçe	100
2.2.12. Dış Borçlar	100
2.2.13. Tarım Sektörü	101
2.2.13.1. Çiftçilik	101
2.2.13.2. Hayvancılık	104
2.2.13.3. Ormancılık	107
2.2.13.4. Balıkçılık	107
2.2.14. Sanayi Sektörü	108
2.2.14.1. Gıda Sanayi	112
2.2.14.2. Petro-Kimya Sanayii	112
2.2.14.3. Dayanıklı Tüketim Malları Sanayii	112
2.2.14.4. Tekstil Sanayii	112
2.2.14.5. Otomotiv Sanayii	113
2.2.14.6. Demir-Çelik Sanayii	113
2.2.15. Hizmetler Sektörü	113
2.2.15.1. Ulaştırma	113
2.2.15.2. Haberleşme	117
2.2.15.3. Bankacılık	118
2.2.15.4. Turizm	120
2.2.16. Enerji Sektörü	122
2.2.16.1. Petrol	122
2.2.16.2. Doğalgaz	128
2.2.16.3. Elektrik	130
2.2.16.4. Kömür	131
2.2.17. Madencilik	132
2.2.18. Dış Sektör	134
2.2.18.1. İhracat	134
2.2.18.1.1. Genel Olarak İhracat	134
2.2.18.1.2. Mal Grupları İtibarıyla İhracat	136

2.2.18.1.3. İhracatın Sektörel Dağılımı	139
2.2.18.1.4. Ülkelere Göre İhracat	140
2.2.18.1.5. İhracatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı	143
2.2.18.2. İthalat	144
2.2.18.2.1. Genel Olarak İthalat	144
2.2.18.2.2. Mal Grupları İtibarıyla İthalat	146
2.2.18.2.3. İthalatın Sektörel Dağılımı	149
2.2.18.2.4. Ülkelere Göre İthalat	150
2.2.18.2.5. İthalatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı	153
2.2.18.3. Dış Ticaret Hacmi	154
2.2.18.4. Dış Ticaret Dengesi	155
2.2.18.5. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	157
2.3. Türkiye-TEİT Dış Ticaret İlişkileri	158
2.3.1. İhracat	159
2.3.1.1. TEİT’na İhracat	159
2.3.1.2. TEİT’na Mal Grupları İtibarıyla İhracat	162
2.3.1.3. Türkiye’nin Toplam İhracatı İçinde TEİT’nin Payı	165
2.3.2. İthalat	166
2.3.2.1. TEİT’ndan İthalat	166
2.3.2.2. TEİT’ndan Mal Grupları İtibarıyla İthalat	169
2.3.2.3. Türkiye’nin Toplam İthalatı İçinde TEİT’nin Payı	171
2.3.3. Türkiye-TEİT Dış Ticaret Hacmi	172
2.3.4. Türkiye-TEİT Dış Ticaret Dengesi	174
2.3.5. Türkiye-TEİT İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	176

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRK EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (TEİT)’NİN ÜYE ÜLKE EKONOMİLERİ ÜZERİNDEKİ MUHTEMEL ETKİLERİ: TEORİK VE EKONOMETRİK ANALİZ	177-208
3.1. Teorik Analiz	177
3.1.1. Statik Refah Etkileri	177
3.1.1.1. Üretim Etkileri	177

3.1.1.1.1. Kalkınma Düzeyi, Üretim Yapısı ve Faktör Donatımı	177
3.1.1.1.2. Altyapı İmkanları	180
3.1.1.1.3. Bölgesel Yatırım Politikası	181
3.1.1.1.4. Gümrük Tarifeleri	183
3.1.1.1.5. Ekonomilerin Tamamlayıcılık-Rekabetçilik Durumu..	185
3.1.1.1.6. Entegrasyon Alanı, Nüfusu, Coğrafi ve Kültürel Yakınlık	186
3.1.1.2. Tüketim Etkileri	187
3.1.1.3. Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkiler	188
3.1.2. Dinamik Refah Etkileri	188
3.1.2.1. Verimlilik Üzerine Etkiler	189
3.1.2.1.1. Talep Yönünden Kısır Döngünün Kırılması	189
3.1.2.1.1.1. Ölçek Ekonomileri	189
3.1.2.1.1.2. Rekabet Gücündeki Değişmeler	190
3.1.2.1.2. Arz Yönünden Kısır Döngünün Kırılması	190
3.1.2.1.2.1. Sermaye Birikimi Üzerindeki Etkiler	191
3.1.2.1.2.2. Sermaye Mali Kullanımında Etkinliğin Artması	192
3.1.2.2. İstihdam Üzerindeki Etkiler	192
3.2. Ekonometrik Analiz	193
3.2.1. Yöntem	193
3.2.2. Model ve Veri Seti	201
3.2.3. Bulgular, Genel Değerlendirme ve Sonuç	203
3.2.3.1. Bulgular	203
3.2.3.2. Genel Değerlendirme ve Sonuç	204
4. SONUÇ VE ÖNERİLER	209-218
YARARLANILAN KAYNAKLAR	219-239
EK:1	
EK:2	
ÖZGEÇMİŞ	

02. Özet

Bölgesel ekonomik entegrasyonlar coğrafi olarak uygun bir bölgede, ortak çıkarlara ve uyumlu ekonomik yapılara sahip olan ülkelerin oluşturdukları birliklerdir. Dünyada ciddi anlamda ilk ekonomik entegrasyon hareketleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa kıtasında başlatılmıştır. Daha sonra bu eğilim diğer kıtalara yayılmış ve birçok ülke tarafından uygulanmıştır.

Dünya ticaretinde serbestleşme eğilimlerinin genişletilmeye çalışıldığı bir dönemde, bölgesel ekonomik entegrasyonlara gidiş sürecinin hızlanması, ülkelerin bireysel olarak uluslararası piyasalara girme zorluklarından kaynaklanmaktadır. İkilem gibi görünse de bu durum bir çok yönden evrensel serbest ticaretin sağlanmasında bir aşama olarak kabul edilmektedir.

SSCB dağıldıktan sonra, Orta Asya, Orta Doğu ve Avrupa arasındaki bölgede coğrafi olarak yakın, çoğunluğu Türkçe konuşan ve ortak kültürel yapıya sahip ülkelerin ortaya çıkması entegrasyon fikrini gündeme getirmiştir. Çalışmada, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'nin, Türk Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (TEİT) yapısı altında gümrük birliği oluşturmaları durumunda ortaya çıkabilecek olan muhtemel refah etkileri teorik ve ekonometrik olarak tetkik edilmiştir.

Sonuç olarak, TEİT'nin en azından kısa vadede başarılı olamayacağı sonucuna varılmıştır. Katılımcı ülkeler arasındaki geniş ekonomik ve sosyal yapı farklılıkları temel engeller olarak görülmektedir.

03. Summary

Regional Economic Integrations are organizations which are formed by countries located in geographically convenient areas, sharing some common interests and having similar economic structures. Initial economic integration efforts in the world have been seriously carried out in Europe since World War II. After that, the tendency to forming integration has been spread to the rest of the world and implemented by many countries.

In the period that the liberalization tendencies of the world trade have been tried to extend. Speeding process in regional economic integration has originated from the difficulties of individual countries to enter the international markets. In spite of the fact that it seems as a dilemma, this condition has been accepted as a phase to pass the universal free trade target by many respects.

After the disintegration of the USSR, revitalizing some countries mostly speaking Turkish and having common cultural structure in the region among the Central Asia, the Middle East and Europe has brought the idea of “integration” to the World agenda. In this study, possible welfare effects which can be arisen in the situation of customs union under Turkic Economic Cooperation Organization (TECO) among Azerbaijan, Kazakstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan and Turkey have been investigated in the theoretical and econometrical grounds.

As a conclusion, It has found that TECO will not able to succeed at least in the short-run. It seems that the huge economic and social structure differences among participating countries are the major obstacles.

04. Tablolar Listesi

Tablo Nr :	Tablo Adı	Sayfa Nr.
Tablo 1	TEİT’nda Nüfus Sayıları	59
Tablo 2	TEİT’nda Nüfusun Etnik Yapısı	61
Tablo 3	TEİT’nda Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	63
Tablo 4	TEİT’nda Nüfus Artış Hızı	65
Tablo 5	TEİT’nda Doğum Oranı	67
Tablo 6	TEİT’nda Ölüm Oranı.....	70
Tablo 7	TEİT’nda Doğurganlık Oranı	72
Tablo 8	TEİT’nda Ortalama Ömür	74
Tablo 9	TEİT’nda Bebek Ölüm Oranı	75
Tablo 10	TEİT’nda Nüfusun Bağımlılık Oranı	77
Tablo 11	TEİT’nda Nüfusun Yerleşimi	79
Tablo 12	TEİT’nda GSYİH	84
Tablo 13	TEİT’nda GSYİH’nın Büyüme Hızı	85
Tablo 14	TEİT’nda GSYİH’nın Sektörel Dağılımı	87
Tablo 15	TEİT’nda İstihdamın Sektörel Dağılımı	91
Tablo 16	TEİT’nda İşsizlik	94
Tablo 17	TEİT’nda Enflasyon Oranı	96
Tablo 18	TEİT’nda Tarımsal Üretim	102
Tablo 19	TEİT’nda Çiftlik Hayvan Varlığı	105
Tablo 20	TEİT’nda Çiftlik Hayvan Ürünleri Üretimi	106
Tablo 21	TEİT’nda Sanayi Ürünleri Üretimi	111

Tablo 22	TEİT'nda Ham Petrol Üretimi	124
Tablo 23	TEİT'nda Doğal Gaz Üretimi	128
Tablo 24	TEİT'nda Genel Olarak İhracat	135
Tablo 25	TEİT'nda Mal Grupları İtibarıyla İhracat	137
Tablo 26	TEİT'nda İhracatın Sektörel Dağılımı	139
Tablo 27	TEİT'nda Ülkelere Göre İhracat	142
Tablo 28	TEİT'nda İhracatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı	143
Tablo 29	TEİT'nda Genel Olarak İthalat.....	144
Tablo 30	TEİT'nda Mal Grupları İtibarıyla İthalat	147
Tablo 31	TEİT'nda İthalatın Sektörel Dağılımı	150
Tablo 32	TEİT'nda Ülkelere Göre İthalat	152
Tablo 33	TEİT'nda İthalatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı	153
Tablo 34	TEİT'nda Dış Ticaret Hacmi	154
Tablo 35	TEİT'nda Dış Ticaret Dengesi	156
Tablo 36	TEİT'nda İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	157
Tablo 37	TEİT'na İhracat	160
Tablo 38	TEİT'na Mal Grupları İtibarıyla İhracat	163
Tablo 39	Türkiye'nin Toplam İhracatı İçinde TEİT'nın Payı	166
Tablo 40	TEİT'ndan İthalat	167
Tablo 41	TEİT'ndan Mal Grupları İtibarıyla İthalat	170
Tablo 42	Türkiye'nin Toplam İhracatı İçinde TEİT'nın Payı	171
Tablo 43	Türkiye-TEİT Dış Ticaret Hacmi	173
Tablo 44	Türkiye-TEİT Dış Ticaret Dengesi	175
Tablo 45	Türkiye-TEİT İhracatın İthalatı Karşılama Oranı	176

05. Grafikler Listesi

<u>Tablo Nr :</u>	<u>Tablo Adı</u>	<u>Sayfa Nr.</u>
Grafik 1	TEİT'nda Nüfus	59
Grafik 2	TEİT'nda Nüfusun Etnik Yapısı	62
Grafik 3	TEİT'nda Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı	64
Grafik 4	TEİT'nda Nüfus Artış Hızı	66
Grafik 5	TEİT'nda Doğum Oranı	68
Grafik 6	TEİT'nda Ölüm Oranı	70
Grafik 7	TEİT'nda Doğurganlık Oranı	73
Grafik 8	TEİT'nda Bebek Ölüm Oranı	76
Grafik 9	TEİT'nda Nüfusun Yerleşimi	79
Grafik 10	TEİT'nda GSYİH	84
Grafik 11	TEİT'nda GSYİH'nin Büyüme Hızı	86
Grafik 12	TEİT'nda GSYİH'nin Sektörel Dağılımı	88
Grafik 13	TEİT'nda GSMH	89
Grafik 14	TEİT'nda KBG	90
Grafik 15	TEİT'nda İstihdamın Sektörel Dağılımı	92
Grafik 16	TEİT'nda İşsizlik	93
Grafik 17	TEİT'nda Enflasyon	97
Grafik 18	TEİT'nda Ham Petrol Üretimi	124
Grafik 19	TEİT'nda Doğal Gaz Üretimi	129
Grafik 20	TEİT'nda İhracat	135
Grafik 21	TEİT'nda İhracatın Sektörel Dağılımı	140
Grafik 22	TEİT'nda İthalat	145

Grafik 23	TEİT’nda İthalatın Sektörel Dağılımı	149
Grafik 24	TEİT’nda Dış Ticaret Hacmi	155
Grafik 25	TEİT’na İhracat	161
Grafik 26	TEİT’ndan İthalat	168
Grafik 27	Türkiye-TEİT Dış Ticaret Hacmi	173

06. Kısaltmalar Listesi

ACP	: Asya, Karayip, Pasifik Ülkeleri
ALADI	: Latin Amerika Entegrasyon Birliği
APEC	: Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Bölgesi
ASEAN	: Güney-Doğu Asya Ulusları Birliği
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BSEC	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi
CACM	: Orta Amerika Ortak Pazarı
CARICOM	: Karayipler Ortak Pazarı
CARIFTA	: Karayipler Serbest Ticaret Bölgesi
CEAO	: Afrika Ekonomik Topluluğu
DİE	: Devlet İstatistik Enstitüsü
DTM	: Dış Ticaret Müsteşarlığı
ECCM	: Doğu Karayip Ortak Pazarı
ECO	: Ekonomik İşbirliği Teşkilatı
ECOWAS	: Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu
ECSC	: Avrupa Kömür ve Çelik Birliği
EEC	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
EFTA	: Avrupa Serbest Ticaret Alanı
EIU	: Economist Intelligence Unit
EMI	: Avrupa Para Enstitüsü
EU	: Avrupa Birliği
EURATOM	: Avrupa Atom Enerji Kurumu
GATT	: Ticaret Tarifeleri Genel Anlaşması
GSYİH	: Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
İGEME	: İhracatı Geliştirme Merkezi
KBG	: Kişi Başına Gelir
KBGSYİH	: Kişi Başına Gayrı Safi Yurtiçi Hasıla
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
LAAI	: Latin Amerika Entegrasyon Birliği

LAFTA	: Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi
MARIUN	: Mano Nehri Birliği
MERCOSUR	: Güney Yarımküresi Ortak Pazarı
NAFTA	: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi
OEEC	: Avrupa Ekonomik İşbirliği Organizasyonu
PICEAB	: Arjantin-Brezilya Entegrasyon ve Ekonomik İşbirliği Programı
SOCAR	: Azerbaycan Milli Petrol Şirketi
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TPAO	: Türk Petrolleri Anonim Ortakları

Giriş

Dünya ekonomisinde serbestleşme eğilimlerinin artması ve merkezi planlı ekonomilerin çözülmesi “Yeni Dünya Düzeni” olarak adlandırılan bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece küreselleşme adı verilen bir süreç yaşanmaya başlanmıştır. Küreselleşme, insan organizasyonlarının genişletilmesini, kıtalar ve bölgelerarası seviyedeki etkileşimin artmasını ifade etmekte, zaman içinde sosyal ilişkilere yansımak suretiyle toplumların yaşamlarını birbirine yaklaştırmaktadır.

Günümüzde, post-modern bir toplum söylemi olan küreselleşme olgusunun ortaya çıkmasına sebepleri ulaşım ve haberleşme yanında dünya ticaretindeki serbestleşme eğilimlerinin artışıdır. Bu eğilimler sonucunda sermayenin etki alanı genişlemiş ve uluslararası portföy yatırımları önemli ölçüde yaygınlaşmıştır. Böylece, entegre olmuş bir dünya pazarı ortaya çıkmıştır. Yeni Dünya Düzeni olarak adlandırılan bu yapı, politik ve ekonomik unsurları da içine almakta, işbirliği ve birbirine bağımlılık temelinde şekillenmektedir. Ayrıca bu yapıda, daha fazla özgürlük ve refahın sağlanacağı ifade edilmektedir.

Dünyada küreselleşme faaliyetleri ciddi anlamda ilk olarak İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllardan itibaren başlamıştır. Amerika Birleşik Devletleri'nin öncülüğünde başlatılan faaliyetlerin kapsamı uluslararası anlamda yeniden yapılanmayı hedefleyen bir nitelik taşımaktadır. Ekonomik, sosyal ve politik özellikleri olan bu yapılanma hayatın her evresine hitap etmektedir. Geniş çaplı hareketin ilk uluslararası kurumu Birleşmiş Milletler olmuştur. Daha sonra belirlenen amaçlar çerçevesinde yardımcı kurumlar olarak nitelendirilebilecek olan Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi kurumlar oluşturulmuş, ayrıca ticaretin yapılanmasını ve ülke çıkarlarını maksimize edebilecek olan GATT (WTO) sistemi geliştirilmiştir. Bu sistemlerin ortaya çıkmasıyla beraber dünya ekonomik, sosyal ve politik sistemi belli kurallar çerçevesinde işleyen bir yapıya bürünmüştür (Karluk, 1995, s.4-5). Dünya, ifade edilen bu kurumlar etrafında bütünleşirken, bütünleşmenin işleyiş biçimi ülkeler arasında farklılıklar göstermiştir. Bu bağlamda, diğer ülkelerle

karşılaştırıldığında Doğu Asya ülkelerinin güney ülkelere göre dünya ticaretine daha hızlı bir şekilde entegre oldukları gözlenmiştir (Bessis, 1998, s.49; Qureshi, 1997, s.42).

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, rekabetin artmasını sağlayan, emeğin uluslararası işbölümünü daha etkin bir yapıya getiren, fiyat rekabeti yoluyla tüketiciye sunulan mal ve hizmetlerin sayı ve kalitesini artıran küreselleşme olgusunun insanların yaşam standartlarını yükseltmesi nedeniyle bu anlamda genellikle yararlı olduğu söylenebilir (Ekin, 1996, s.20). Ancak, rekabetin yoğun olarak yaşandığı global pazarda rekabet güçleri sınırlı olan az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin zarar gördüğü gözden kaçırılmamalıdır. Neo-liberal kuralların piyasaya egemen olması ulus devletlerin tek başına uluslararası piyasalara giriş serbestisini sınırlamaktadır (De Martino, 1995, s.2). Bu nedenle, coğrafik olarak ortak sınırlara, ortak politik çıkarılara ve uyumlu ekonomik yapılara sahip olan ülkeler, dar olan piyasalarını genişletmek ve ticaret hadlerini bölge olarak lehe çevirmek için alt bölgeler halinde yapılanma yolunu seçmektedirler (Dartan, 1993-94, s.25; Brada, 1993, s.199).

Ekonomik entegrasyonlara gidiş sürecinin hızlanması konu üzerindeki çalışmaların artmasına neden olmuştur. Çalışmaların genellikle Anglo-Sakson ülke orijinli olmaları oldukça dikkat çekicidir (Lundgren, 1972, s.153).

Geleneksel entegrasyon çerçevesinde bakıldığı zaman, bölgesel entegrasyonlar teori içinde önemli bir yere sahiptir. Ekonomik entegrasyon Teorisi'nin geleneksel analizleri Viner'in 1950 yılında yazdığı "The Customs Union Issue" adlı eserine dayandırılır (Mendes, 1983, s.12). Viner'dan sonra teoriye katkılar devam etmiştir. Bunlar içinde en önemlileri olarak, Meade, Lipsey, Tinbergen, Vanek, Kemp, Balassa, Pinder, Gehrels, Melvin, Bhagwati ve Linder sayılabilir. İfade edilen bu yazarların yaptıkları çalışmaların temelinde, serbest piyasa mekanizması ve buna bağlı olarak fiyat sistemi, girişim özgürlüğü, özel mülkiyet, serbest ticaret ve tam rekabet gibi unsurlar yer alır. Çalışma sonuçları genelleştirildiğinde, bölgesel ekonomik entegrasyonların kaynakların yeniden dağılımını sağladığı ölçüde

verimliliği ve dolayısıyla da katılımcı ülkelerin refah seviyelerini artıracakı ortaya çıkmıştır.

Teoride, ticaret yaratıcı etki ile ticareti saptırıcı etki bir araya getirilir. Burada, gümrük birliğine giren ülkeler arasındaki ticaretin gümrük vergilerinin kaldırılması sonucunda artacağı ifade edilir ve ticaret artışından sağlanan faydalar uzmanlaşmaya bağlanır. Entegrasyona katılan ülkeler ile aynı anda daha düşük fiyattan mal arz edenlerin bölge dışında kalması ise ticareti saptırıcı etkinin ortaya çıkmasının kaynağı olarak gösterilir (Flamm, 1992, s.14).

Balassa, ekonomik entegrasyonu bir süreç ve bir ilişki durumu olarak görür. Burada süreç, farklı ülkelere ait ekonomiler arasındaki ayrımcılığın kaldırılmasını ifade ederken, ilişki, ulusal ekonomiler arasındaki ayrımcılık uygulamalarının olmamasını ifade eder (Balassa, 1965, s.1).

Tinbergen, ekonomik entegrasyonu arzu edilen en iyi yapının oluşturulması şeklinde görür. Entegrasyonun optimum bir şekilde çalışabilmesi için suni engellerin kaldırılması ve işbirliği veya birleşmenin bütün unsurlarının kullanılması gerekir. Bu nedenle entegrasyonun en önemli problemi optimum ekonomik politikaların oluşturulmasıdır. Tinbergen ayrıca, ekonomik entegrasyonun merkeziyetçiliği gerekli kıldığı ve uygulanan ekonomik politikaların çok önemli dış etkiler yarattığı düşüncesindedir. Burada kastedilen merkeziyetçilik entegrasyonun şekline göre değişebilen bir yapıdadır (Tinbergen, 1950, s.57-67).

Vajda, tanımlamasında, ticari entegrasyon üzerinde durmuş, piyasa entegrasyonu ve gelişme entegrasyonu arasındaki uyuma dikkat çekmiştir. Vajda, piyasa entegrasyonundan üyelerin birbirlerinin satışlarına engel olmamaları halini, gelişme entegrasyonundan da üretimi istenilen düzeye çıkarmayı anlamak gerektiğini ifade etmiştir (Ertürk, 1993, s.5-6).

Ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkiler konusunda yapılan çalışmalar ticaret sapmasının entegrasyon bölgesinin temel sorunu olduğunu ortaya koymuştur.

Ekonomik entegrasyon savunucuları, geleneksel entegrasyon okullarının savunucularının bölgesel ekonomik entegrasyonun dinamik büyüme etkilerini ihmal etmesi nedeniyle ampirik destek eksikliği yaşadığını iddia ederler. Yine onlara göre, entegrasyonun büyüme etkisi anlamlıdır ve ticaret sapması negatif ticaret hadlerine karşı bir hareketten daha fazla anlam ifade eder (Preusse, 1991, s.150).

Entegrasyon ve büyüme arasındaki pozitif ilişki hipotezi iki farklı teorik yaklaşımdan büyük destek görür. Birincisi, yeni uluslararası ticaret teorisine dayandırılır. Bu, eksik rekabet piyasalarında maliyet azalmasının etkilerini ifade eder. Örneğin, Krugman, birleşen ölçek ekonomileri ve taşıma maliyetlerinin "Büyüme Havuzu" oluşumunu sağladıklarını açıklayan bir model kullanmıştır. Bu çalışmada, dış tarifeleri dikkate almış ve modele dahil etmiştir. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, Büyüme Havuzu'nun oluşturulması büyüme üzerinde olumlu etkiler yaratmıştır. Etkiler genellikle talebin yoğunlaşması ve uzmanlaşma ile elde edilen girdiler sayesinde ortaya çıkmıştır (Preusse, 1997, s.150).

Krugman Modeli'nin varsayımları altında politik olarak oluşturulan herhangi bir ticaret engeline olduğu gibi, taşıma maliyetleri de kutuplaşma anlamında rol oynar. Farklı olarak, ticaret liberalizasyonunun bölgesel yoğunlaşmayı özendireceği umulur ve bölgesel Büyüme Havuzu'nun oluşumunda bir katalizör gibi hareket edeceği beklenir. Sonuç olarak, ekonomik entegrasyonun bölgesel Büyüme Havuzu'nu özendireceğinin ortaya çıkması baştaki varsayımları ispatlar niteliktedir.

İkinci yaklaşımda, entegrasyon bölgesinin serbest ticaret veya gümrük birliğinin ötesinde bir durumu arz ettiği ifade edilir. Bu da, Ortak Pazar'dır. Burada üretim faktörlerinin serbest dolaşımı ve bazı ekonomik, sosyal ve dış politik unsurların uyumu, ticaret engellerinin liberalizasyonunu beraberinde getirir. Böylece, entegrasyonun ekonomik alanla sınırlanmadığı ortaya çıkar.

Durumu açıklamak için, yeni bölgesel kurumların ortak piyasa fonksiyonunu oluşturmak amacıyla kurulması gerektiği iddia edilebilir. Bölgesel kurumlar oluşturmak üye ülkelerde ekonomik yaşamı idare eden düzenlemeleri değiştirme fırsatı yaratır. Yani, yeni oluşum çok yanlı ticaret sistemi için iyi bir sebep olabilir.

Entegrasyon ve çok yanlılık bu çerçevede ele alındığında birbirine bağımlı ve birbirini takip eder bir nitelik arz eder. Bölgesel entegrasyonun savunucuları entegrasyonun potansiyel büyümeyi artırma etkilerini ortaya çıkarması konusunda iyimserdirler. Üye ülkeler arasında yoğunlaşan politik işbirliği global seviyede açık piyasaların pozitif etkilerinin daha iyi anlaşılmasını sağlar. Bu durum hiç kuşkusuz çok yanlı sistemi geliştirmeye daha fazla katkıda bulunur.

Bölgesel entegrasyonun büyüme etkileri ile ilgili yeni ampirik araştırmalar özellikle dinamik kazançların güçlü olduğunu destekler niteliktedir. Çalışmaların önemli bir bölümü genel denge modeline dayandırılmış ve bazı önemli sınırlandırmalar yapılmıştır. Bu bağlamda ele alınan modellerin sadece iki ayrı sınırlandırması vardır. Birincisi, yeni modellerin çoğunun uyarılan sermaye formasyonunun dinamik etkilerinden elde edildiği için soyut bir nitelik arz etmesi, ikincisi ise, uyarılan doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının potansiyel etkilerini göz ardı etmesidir (Preusse, 1997, s.151-152).

Modern ticaret ve refah teorisinde bölgesel ekonomik entegrasyonlar serbest ticaretin bir uzantısı olarak görülür. Teoride ifade edilen serbest ticaretin statik versiyonu her ülkenin ilgisini çeker durumdadır. Çünkü sağlanması durumunda ülkelerin tüketim olanaklarının genişlemesi mümkün olacak, yurtiçi kaynakların nihai ürünlere dönüşümü hızlanacak, cari ve gelecekteki faydalar artacaktır. Modern Teori ülkelerin yatırımlarını karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde yapacağını varsaydığı için Laissez-faire'yi gerekli görmez (Lal, 1993, s.349).

Bölgesel entegrasyonun ithalatı ikame eden yurtiçi üreticilere müsaade etmesi sonucunda ölçek ekonomileri bozuluyorsa, bu durumda dış ticaretin baskı altına alınması gerekir. Çünkü, bölgesel ölçek ekonomileri dünya refahı üzerinde net etkilere sahiptir. Maliyetlerdeki indirimler ise, ticaretin baskı altına alınmasından daha önemli etkiler yapar. Bu da, bölgesel ekonomik entegrasyonun etkinliğini ve verimlilik düzeyini de artırır. Etkinlik ve verimlilikteki artış, daha yoğun bir rekabet sonucunda ortaya çıkan bir durum olarak görülür.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere entegrasyon, mümkün olan en iyi politikanın oluşturulması şeklinde olan genel bir problemin sadece bir parçasıdır. Bu durum ekonomik politikaya ilişkin tavsiyelerin formüle edilmesinde objektif bilim sahasından ayrılır. Mümkün olan en iyi politikanın amacı, toplum refahının maksimizasyonu veya genel refahtaki artış olarak ifade edilebilir. Başka bir deyişle, yüksek bir üretim seviyesinde mevcut kapasitenin en ekonomik yolla kullanımını hedef alınır. Verimlilikte tek başına sağlanacak artış ihtiyaçların karşılanması için yeterli değildir. Bunun yanında, gelir dağılımında selektif çözümün bulunması gerekir.

Küreselleşme ile beraber bölgesel entegrasyonlara gidiş aynı anda işlemektedir (Lorenz, 1991, s.4). Serbestleşme ve korumacılığın aynı anda vuku bulması ikilem gibi görünse de, ticari bloklardan birine üye olmayan ülkelerin mallarını satmalarının giderek güçleşmesi coğrafi ve kültürel bakımdan türdeş özelliklere sahip ekonomilerin bir araya gelerek bölgesel piyasalar oluşturmalarına neden olmaktadır (Cordellier, 1998, s.44).

SSCB'nin dağılmasından sonra ortaya çıkan yeni Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) ortak kültür sayesinde, Türkiye ile olan ilişkilerini çok hızlı bir şekilde geliştirmişlerdir. İlişkilerdeki yoğunluk entegrasyon fikrinin oluşumunu da beraberinde getirmiştir. Örneğin, Thurow, Avrupa, Orta Doğu ve Orta Asya kavşağında yaşayan ve çoğunlukla Türkçe konuşan bölge ülkeleri arasında kurulmayı bekleyen bir Türk Ortak Pazarı olduğunu ifade etmiştir (Thurow, 1997, s.50). Drucker, SSCB'nin çözülmesinden sonra ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri'nin oluşturulabilecekleri bölgesel entegrasyonun olabilirliğine işaret etmiştir (Drucker, 1993, s.212). Ayrıca, Kubicek, Türkiye ile yeni Türk Cumhuriyetleri arasındaki entegrasyon hareketinin tamamıyla doğal ve gerekli bir eğilim olarak kabul edilmesini gerektiğini dile getirmiştir (Kubicek, 1996, s.85). Wimbush'a göre, bölgenin entegrasyonundaki en önemli engel, bölgeye sınır olan Rusya, Çin ve İran'ın entegrasyon alanını ekonomik, siyasi ve güvenlik açısından yaşam sahaları olarak görmelerinden kaynaklanacaktır (Wimbush, 1994, s.59).

1917 Bolşevik ihtilali ile başlayan ve 1990 yılına kadar varlığını sürdürmüş olan SSCB, federasyonun dağılmasıyla birlikte model özelliğini kaybetmiştir (Akarşlan, 1997, s.920). Bu nedenle dağılan birlik içinde yer alan ülkeler yeni modeller bulmak arayışına gitmiştir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan için ağırlıklı olarak iki model gündeme gelmiştir. Bunlar “Türk Modeli” ve “İran Modeli”dir. Türkiye, batının bir parçası olmak için radikal değişim gösteren çok az ülkeden bir tanesidir. Cumhuriyetin kurulmasıyla başlayan değişim, özgürlüklerini yeni kazanmış ülkelerin geçirmek zorunda oldukları değişimlerde ders alınacak önemli bir deneyimdir. Yeni hukuk düzeninin getirilmesi, yeniden yapılanma, yeni ticari ve sivil yasaların batı ülkelerinden örnek alınarak uygulamaya geçirilmesi, bazı yeni kurumların oluşturulması ve yönetici kadroların sistemin işleyiş tarzına göre yenilenmesi bağımsızlığını yeni kazanmış bu ülkelerin temel sorunlarının başında gelmektedir (Arık, 1993, s.29). Ayrıca Batı, Türkiye’nin laik ve Müslüman imajıyla daha çok batı tabanında oturan bir yapıda olmasını, İran’a karşı bir alternatif olarak görmektedir (Saroyan, 1992, s.185). Bu amaçla, bölgedeki petrolün çıkartılması ve taşınması konusundaki ihalelerde İran ortaklığının sürekli olarak dışta tutulması bunun açık kanıtlarından biridir (Polukhov, 1997, s.25). Yine, söz konusu ülkelerin devlet başkanlarının bu hedefi teyit edici görüşleri Türk Model’ini daha da güçlendirmektedir (Hatipoğlu, 1993-94, s.87). Özellikle, stratejik önemi olan petrol gibi önemli bir ekonomik kaynağa sahip, dil bakımından Anadolu Türkçesi’ne, din bakımından İran’a yakın olan Azerbaycan’ın Türkiye yönlü olumlu açıklamaları, İran Modeli’nin ikinci planda kalmasına neden olmaktadır (Suny, 1997, s.7).

Modelin uygulaması büyük ölçüde bölge ülkelerinin etkileşim derecesine bağlıdır. Etkileşimin artması için en önemli araç hiç kuşkusuz bölgesel entegrasyonlardır. Türkiye ve yeni Türk Cumhuriyetleri’nin ortak olarak içinde buldukları bazı oluşumlar vardır. Bunlar, İslam Konferansı Teşkilatı, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı’dır. Ancak ifade edilen faaliyetlerin çeşitli nedenlerle başarısız olması, bu konuda yapılacak yeni girişimlere olan ihtiyacı artırmaktadır.

İslam Konferansı Teşkilatı çerçevesindeki ekonomik işbirliğini ekonomik entegrasyona dönüştürme çabaları vardır. Ancak, entegrasyona üye ülkelerin farklı siyasi ve ekonomik yapıları ve çok geniş ve dağınık bir coğrafyaya yayılması başarı şansını azaltmaktadır. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi, serbest ticareti savunmasına rağmen üye ülkeler arasındaki mevcut ekonomik ve siyasi problemlerin önemli boyutlarda olması birliğin etkinliğini sarsmaktadır. Özellikle birliğin iki önemli ülkesi konumunda olan Türkiye ile Yunanistan arasındaki geleneksel çekişme birliğin geleceği konusundaki karamsarlığın esas nedenidir. Ekonomik İşbirliği Bölgesi, gerek yetersiz yapılanma, gerekse entegrasyon yönünde bir takvimin belirlenmemesi ve Türkiye ile İran arasındaki gerginlik dolayısıyla somut bir gelişme gösterememiştir.

Entegrasyona yönelik girişimlerin açıklanan nedenlerden ötürü başarılarının oldukça sınırlı kalması ve gelecek için arzu edilen beklentileri karşılayacak düzeyde olmaması model olarak gösterilen Türkiye ile yeni Türk Cumhuriyetleri arasında oluşturulacak olan bir entegrasyon hareketini ön plana çıkarmaktadır.

Entegrasyon için kültürel benzerlik gerekli şart olsa da kafi değildir. Hareketin başarılı olması, entegrasyonun ekonomik altyapısının yeterli olmasına bağlıdır (Bozkurt, 1997, s.9). Yeni Türk Cumhuriyetleri ekonomik ve doğal kaynaklar bakımından çok zengin bir potansiyele sahiptir. Bu ülkelerin hemen hepsinde zengin petrol ve doğal gaz yatakları mevcuttur. Bu kaynakların bir kısmı işletilmekte, bir kısmı da işletilmeyi beklemektedir. Petrolden sonra diğer bir enerji kaynağı da kömürdür. Sadece Kazakistan'daki kömür rezervinin SSCB'nin 120 yıllık ihtiyacını karşılayacak ölçüde olduğu ifade edilmektedir (Doğan, 1997, s.927). Türkmenistan'ın 8,1 trilyon metre küplük doğal gaz rezervi ve 700 milyon tonluk ham petrol rezervi bulunmaktadır (Frishcenschlager, 1995, s.144). Bölgenin önemli madenleri arasında demir ve altını saymak mümkündür. Dağılmadan önce SSCB'nin petrol üretiminin %32'si, bakır üretiminin %78'i, civa üretiminin %100'ü, kurşun ve çinko üretiminin %86'sı, krom ve uranyum üretiminin %100'ü ve fosfor üretiminin %90'ı yeni Türk Cumhuriyetleri topraklarından elde edilmekteydi (Doğan, 1997, s.927). Ayrıca, pamuk üretiminin %65'i Özbekistan tarafından sağlanmaktaydı (Davutoğlu, 1997, s.915).

Böylesi bir ekonomik potansiyele rağmen SSCB'nin uygulamış olduğu merkezi ekonomi politikası yeni Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıktan sonraki dönemde bile bağımlılıktan kurtulamamalarına neden olmaktadır. Öyle ki, dünyanın en zengin doğal gaz kaynağına sahip olan Kazakistan'ın bu ihtiyacının önemli bir kısmını hala ithalatla karşılamakta olması bunun en açık ifadesidir (Gumpel, 1994, s.33). Bu nedenlerden dolayı ekonomide otarşiyi yakalamak bu ülkelerin temel sorunudur. Yetersiz sermaye birikimi, bu sorunun çözülmesini engeller niteliktedir. Entegrasyona gitmek bölgesel yatırım politikaları sayesinde sorunun çözümünde önemli katkılar sağlayacaktır. Ancak, entegrasyonun karşılıklı çıkar esasına dayanması ve bir süreç özelliğinin olması önemlidir (Özen, 1995, s.16). Ayrıca, ekonomik, siyasi ve fiziksel altyapı ile desteklenmesi gerekmektedir (Manisalı, 1993, s.4).

Literatürde, Ekonomik Entegrasyon Teorisi adı altında genellikle Gümrük Birliği Teorisi kullanılmaktadır (Erlat, 1978, s.74). Bu nedenle çalışma, Gümrük Birliği varsayımı altında yapılmıştır.

Çalışmanın amacı, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında, Türk Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (TEİT) kurumsal çerçevesi üzerinde oluşturulmuş Gümrük Birliği şeklindeki muhtemel bir ekonomik entegrasyonun üye ülkeler üzerindeki refah etkilerini teorik ve ekonometrik olarak test etmektir.

Çalışmada kullanılan ekonometrik yöntemde, Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan oluşan ülkeler grubu iki ayrı ülke olarak kabul edilmiştir.

Çalışmada, konu ile ilgili mevcut kitap ve makaleler yanında, çeşitli kurumların yayınlamış oldukları ekonomik rapor ve istatistik verilerden yararlanılmıştır. Ayrıca, ilgili kişi ve kuruluşların bilgilerine başvurulmuştur.

Çalışmadaki en önemli sorun, istatistik veriler konusunda yaşanmıştır. Türkiye dışında, tetkik edilen ülkelerin konu ile ilgili çalışan birimlerinin yetersizliği güncel verilerin kullanılmasını engellemiştir. Ayrıca, çalışma için gerekli serilerin olmaması yada düzenli tutulmaması özellikle gümrük birliğinin ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerinin boyutunu ortaya çıkartabilecek olan ekonometrik çalışmanın yapılmasını engellemiştir. Bu nedenle sadece panel veriler kullanılmak suretiyle ekonomik entegrasyon sürecine gidişin katılımcı ülke ekonomileri üzerindeki etkilerinin boyutu test edilebilmiştir.

Belirtilen genel amaç ve yöntem çerçevesinde çalışma üç bölüm altında ele alınmıştır.

Birinci bölümde, Ekonomik Entegrasyon Teorisi hakkında genel bilgiler verilmiştir. Bu kapsamda, ekonomik entegrasyon kavramı, türleri, refah seviyelerine etkileri ve uygulamaları üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde, gümrük birliği çerçevesinde şekillenen, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye tarafından oluşturulacak Türk Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (TEİT)'nin sosyal ve ekonomik analizleri yapılmıştır.

Üçüncü bölümde, Türk Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (TEİT)'nin üye ülke kalkınmaları üzerindeki etkileri tetkik edilmiştir. Bunun için teorik ve ekonometrik olmak üzere iki yöntem kullanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. EKONOMİK ENTEGRASYON TEORİSİ: KAVRAMI, TÜRLERİ, ETKİLERİ, UYGULAMALARI VE SORUNLARI

1.1. Ekonomik Entegrasyon Kavramı

Entegrasyon kavramı, bütün içindeki parçaların bir araya getirilmesidir. Bunun sonucunda birlik ortaya çıkar (Pinder, 1972, s.124). Entegrasyonun ekonomik görüntüsü uluslararası sınırlar arasında mal ve hizmet transferinin artışı ile ilgili iken, politik ve sosyolojik yanları ulusal sınırlar arasında insanların kendi isteklerine göre hareketliliğini içerir (Rose, 1972, s.362-363).

Ekonomi literatüründe kavramın açık bir şekilde ifade edilmediği görülür. Bazı yazarlar kapsam içine sosyal entegrasyonu katarken diğerleri, farklı uluslararası işbirliği şekillerini sınıflandırma yoluna giderler ve kavramın bağımsız devletler arasındaki ticareti artırmada kullanıldığını ifade ederler. Bu yapıdaki en önemli özelliklerden biri, bireysel ülkeler üzerinde yer alan uluslararası kurumların var olmasıdır (Deutch, 1972, s.108).

Bölgesel ekonomik entegrasyonlar yeni global ekonomik düzen için önemli katkılar sağlar. Piyasanın genişlemesi, yatırım akımlarının yoğunlaşması ve ölçek ekonomileri ortaya çıkarması kaynakların optimal dağılımını olumlu yönde etkiler (Hormats, 1994, s.101). Bu fırsatların yakalanması, bilateral ve sektörel işbirliğinden hareketle güçlü kurumsal bağlantılara ve daha sonra da tek birliğe geçiş şeklinde olur (Preusse, 1993, s.148). Bu aşamaların başarılı bir şekilde geçilmesi, katılımcı ülkelerin refah seviyelerini olumlu yönde etkilemesi beklenir (Petersen, 1998, s.35).

Entegrasyon nedeniyle artan reel gelir, ticaret hacminde ek bir gelişmeye neden olur. Bu gelişmeden sadece bölgesel üreticiler değil, bölge dışındaki ihracatçılar da yarar sağlar. Ayrıca birleşme, dolaylı olarak doğrudan yatırımları etkileyerek dış ticaret akımlarına yön verir. Örneğin, maliyet yönelimli doğrudan yatırımlar üçüncü ülkelere

entegre olmuş bölgelere hareket eder ve o zamana kadar ithal edilen ürünleri ikame eder. Benzer şekilde, bölge içi rekabet düzenlemelerinden yarar sağlayan bölgesel yatırımcılar üçüncü ülkelerden gelen yatırımcıların yerini alır ve böylece sonradan gelen ihracat imkanlarını sınırlar. Diğer yandan bölgesel entegrasyon, dış ticareti artıran güçlü bir piyasa yönelimli yatırım artışına son verebilir. Eğer yatırımlar ticaret engellerinden kaçınmak için koruyucu amaçlar üzerine dayandırılırsa, bu durumda ticaret ikamesi muhtemelen en yüksek gelir anlamında algılanır (Bormann, 1994, s.167).

1.2. Ekonomik Entegrasyon Türleri

Ekonomik entegrasyon türleri en zayıfından en güçlüsüne doğru serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri, ortak pazarlar, ekonomik birlikler ve tam ekonomik birlikler olarak sıralanabilirler.

1.2.1. Serbest Ticaret Bölgeleri

Serbest ticaret bölgesi, anlaşmaya taraf olan ülkeler arasında ticareti kısıtlayan veya engelleyen tarife veya kota gibi sınırlamaların ortadan kaldırıldığı ve üye ülkelerin birlik dışında kalanlara karşı ortak bir tarife uygulama yükümlülüğü altında bulunmadıkları bir ekonomik entegrasyon türüdür. Bölgeye giren ülkelerin mal ve hizmetleri için oluşturulan ortak piyasa, üretim faktörlerinin girişine açık değildir. Bu tür entegrasyonlarda ekonomi politikalarının ve kurumlarının uyumlaştırılması ve birliği söz konusu değildir (Karluk, 1995, s.11).

Serbest ticaret bölgesinde bölge dışı ülkelere ortak gümrük tarifesinin uygulanmaması önemli sorunlara yol açar. Örneğin, üçüncü ülkeler bölge ülkelerinden gümrük vergisi daha düşük olan ülkeye ihracat yapabilirler. Bölgeye giren mallar daha sonra yüksek gümrük vergisi uygulayan ülkeye rahatlıkla geçebilir. Böylece, ticaret normal kanallarından sapmış olur. Buna engel olmak için bölge içinde serbest dolaşımda bulunan malların ilk üretim yerlerini gösteren menşe belgeleri düzenlenir. Bunun sonucunda eğer bölge içinde düşük tarife uygulayan ülke üzerinden mal geçmiş ise, bu ithal mallarından yüksek gümrük tarifesine sahip olan ülke gümrük farkı alır. Dolayısıyla ortak üye ülkeye göre daha düşük gümrük tarifesine sahip olan ülkenin çıkarları bölge

içinde korunmuş olur (Karluk, 1995, s.11). Bu tür anlaşmalara örnek olarak Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi (EFTA) gösterilebilir.

1.2.2. Gümrük Birlikleri

Bu entegrasyon şeklinde, entegrasyona taraf olan ülkeler kendi aralarındaki ticaret üzerinde mevcut bütün engelleri kaldırır ve birlik dışındaki üçüncü ülkelere ortak gümrük tarifesi ve ithalat rejimi uygularlar. Böylece, üye ülkelerin kendi dış ticaret politikalarını uygulama imkanları sınırlandırılmış olduğu için serbest ticaret bölgelerine göre daha ileri bir yakınlaşma derecesini ifade ederler (Çelik, 1992, s.14-15).

Tam ekonomik bütünleşmeye yönelmiş ve bunu gerçekleştirmiş olan entegrasyonlara örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Kuzey-Güney birleşmesi, Alman devletlerinin birleşmesi ile kurulan Zollverein ve İtalyan Birliği gösterilebilir (Ertürk, 1993, s.8).

1.2.3. Ortak Pazarlar

Ortak Pazar anlaşmalarında gümrük birliklerinde kabul edilen şartlardan daha ileriye gidilerek bir yandan pazarı meydana getiren ekonomiler arasında üretim faktörleri hareketini sağlayan tedbirler getirilmekte, diğer yandan para ve maliye politikaları ortaklaşa ve uyum içinde yürütülmektedir. Ayrıca, sosyal politika tedbirleri ve uygulamaları birlikte yürütülmektedir (İyibozkurt, 1982, s.151). Bu entegrasyon türüne örnek olarak Avrupa Birliği gösterilebilir.

1.2.4. Ekonomik Birlik

Ortak Pazar anlaşmalarında bölgeler arası farklılık tamamen ortadan kalkmakla birlikte her üye ülke üretim, tüketim ve dağıtım ile ilgili olarak kendi milli politikalarını uygulamaya devam eder. Ekonomik Birlik, mal ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımını sağlamak yanında, üretim, dağıtım, tüketim ve finansman konularının bir kısmı yada tamamı için ortak politikalar uygulanmasını gerekli kılar. Örneğin, firma kuruluşu, istihdam etme ve edilme konuları, standardizasyon ve kalite kontrolü, kredi şartlarının,

mesleklerin hatta diplomaların tek tip hale getirilmesi gibi konular birlik içinde ortak politikalarla belirlenir.

Günümüzde ekonomik birliğe örnek olarak gösterilebilecek ülkeler grubu bulunmamaktadır. Bununla beraber, Avrupa Birliği üyeleri arasındaki insanların, hizmetlerin ve sermayenin mobilizasyonu, sosyal, mali ve para politikalarının uyumlaştırılması konusundaki ilerlemeler ekonomik birliğe doğru bir yönelişi ifade eder niteliktedir (Çelik, 1992, s.15-16).

1.2.5. Tam Ekonomik Birlik

Ekonomik Birlik, ekonomik politikaların belirlenmesi ve uygulanmasında ortak bir politika izlenmesini öngörür. Buna göre, her üye kendi ulusal politikasını birlik içinde kabul edilen politika ile uyumlu hale getirir. Tam ekonomik birlikte ise, bir adım daha ileri gidilerek üye ülkelerde uygulanacak ortak politikaların tespiti için uluslararası bir kuruluş oluşturulur ve ortak politikaların kararlaştırılması bu kuruluşa bırakılır.

Tam ekonomik birleşmeye örnek olarak Amerika Birleşik Devletleri gösterilebilir. Elli devletin birleşmesiyle meydana gelen ülkede tek bir para birimi ve tek bir merkez bankası vardır. Para, maliye ve sosyo-ekonomik politikaları bütünleştirmiştir. Eğitim, iç güvenlik, kültür sorunları devletlere ve mahalli idarelere bırakılmıştır (Çelik, 1992, s.16).

1.3. Ekonomik Entegrasyonların Refah Seviyesine Etkileri

Ekonomik entegrasyonun refah seviyesi üzerindeki etkileri statik ve dinamik olmak üzere ikiye ayrılır. Statik refah etkilerini, üretim etkileri, tüketim etkileri, ticaret hadleri üzerindeki etkileri ve ikinci en iyi teorisi çerçevesinde ele almak mümkündür. Dinamik refah etkileri ise, ortalama verimlilik üzerinde etkiler, istihdama etkiler ve kalkınma üzerindeki etkilerden oluşur.

1.3.1. Statik Refah Etkileri

Pareto Optimumunda denge, birinin sosyal refahını artırmak için diğerinin sosyal refahını azaltmak gerekiyorsa sağlanır (Balassa, 1965, s.11). Ancak, her ikisinin aynı anda refahını artırmak veya birinin sabitken diğerini artırmak mümkün ise, optimalite

sağlanamaz (Türkay, 1989, s.294). Entegrasyon, ekonomik refahta bir değişme yaratır. Bu durumda üretilen mal miktarı değiştiği için, gelirin yeniden dağılımı da değişir. Potansiyel refahtaki değişme etkinlikle açıklanırken, gelir dağılımındaki değişme refah etkisi ile açıklanır (Balassa, 1965, s.11).

Çoğu kez, ekonomik entegrasyonların statik ve dinamik etkilerinin ayırımına gerek duyulur. Statik açıdan entegrasyon teorisi, dış ticaret teorisinin diğer dallarına oranla hayli güç anlaşılır. Bunun nedeni, entegrasyon teorisinin serbest ticaret faktörleri ile ek koruma faktörlerini birlikte kapsamasıdır. Üyeler arasında serbest ticaret şartlarının oluşturulmasına karşılık, üye ülkeler üreticilerinin dış rekabete karşı korunma sahalalarının artırılması söz konusudur. Ekonomik entegrasyonlarla ilgili refah etkilerinin değerlendirilmesinde karşılaşılan güçlüklerin nedeni budur. Bir ekonomik entegrasyon bütün ülkeleri kapsamadığı sürece, en üstün statik çözüm yoluna ulaşılması ihtimalinin olmaması, refah etkilerinin değerlendirilmesinde Pareto Optimumu şartlarının kullanılmasını önlemektedir. Ayrıca, aynı ekonomik entegrasyonun dünya ekonomisini en üstün şartlara yaklaştıracığının bile ileri sürülemeyeceği Viner tarafından ispat edilmiştir. Bu nedenlerden dolayı, ekonomik entegrasyonlarla ilgili analizlerde, refahın mümkün olan en yüksek seviyesine ulaşması şartları terk edilmekte ve sadece refah artışı şartlarının saptanması için çaba harcanmaktadır (Çelik, 1992, s.11).

Ekonomik Entegrasyon, entegrasyonu oluşturan ülkelerin refah seviyeleri üzerinde etkili olur. Bunun nedeni, yurtiçi piyasalardaki cari fiyat değişmeleridir. Cari fiyatların değişmesi, entegrasyon öncesi ve sonrasında tüketilebilecek mal miktarını da değiştirir. Böylece, entegrasyon bölgesinde yer alan ülkeler arasındaki kaynak dağılımı değişir ve refah seviyesi etkilenir. Refah seviyesinde değişmelere yol açan fiyat değişimleri, gümrüklerin ve ticaret hadlerinin değişmesi sonucu ortaya çıkar.

Piyasa fiyatlarındaki değişmeler üretim ve tüketim etkilerinin ortaya çıkmasına yol açar.

1.3.1.1. Üretim Etkileri

Bir malın temin edilmekte olduğu ülke yerine başka bir ülkenin geçmesi üretim etkilerini ortaya çıkarır. Üretim etkileri, ticaret yaratıcı ve ticaret sapturucu etkilerin sonucu

oluşur. Entegrasyon öncesinde ticaret yaratılması ve sapması konusunda tahmin yapmak mümkün değildir. Bununla beraber, bölge üyelerinin ekonomik yapılarının benzer ya da tamamlayıcı olması, kurulan birliğin büyüklüğü ve gümrük tarifelerinin boyutu hangi etkinin ağır basmasının daha muhtemel olduğu yolunda bazı ipuçları verir.

Ekonomik entegrasyon bölgesini oluşturan ülkelerin benzer ekonomilere sahip olmaları durumunda ticaret yaratılması, tamamlayıcı ekonomik yapılara sahip olunması durumunda ise, ticareti saptırıcı etkiler baskın olur.

Bölgesel ekonomik entegrasyonlarda, hangi üye ülkenin ne kadar kazanç sağlayacağı maliyet oranlarına bağlıdır. Maliyet yapılarında önemli farklar olan üyelerin oluşturduğu bir bölgesel entegrasyon, ticaret yaratılması açısından, maliyet yapıları benzer ekonomilerin oluşturacağı entegrasyona göre daha yararlı olur. Ancak, böyle olabilmesi için, entegrasyonun ticaret yaratıcı etkilerinin baskın olması gerektiği; yani entegrasyondan önce üyelerin, çoğunlukla aynı malları gümrük koruması altında üretmekte olmaları şartının ihmal edilmemesi gerekir. Eğer, her üye ülke farklı malları gümrük koruması altında üretiyorsa entegre olunması ticaret yaratılmasından çok ticaret sapmasına neden olur ve maliyetler arasındaki büyük farklılara rağmen, refah artışı yerine refah azalışı ortaya çıkar (Çelik, 1992, s.18-19).

Bölgesel ekonomik entegrasyon içinde ticaretin ne kadar gelişeceği entegrasyonun kurulmadan önceki gümrük tarifelerinin yüksekliğine bağlıdır. Eğer gümrük vergileri yüksek ise, yüksek oranda bir vergi indirimi entegrasyon dahilindeki ticaret hacminin genişlemesini teşvik eder. Gümrük vergileri bölgeye dahil olmayan ülkelere karşı da büyük bir oranda düşürülürse, bölge dışında kalan ülkelerle entegrasyon bölgesi arasında daha fazla ticaret mümkün hale gelir. Her iki durumda da ticaret nedeniyle yatırımlar hızlandırılmış ve kullanılabilir kaynaklar daha etkin bir hale getirilmiş olur.

Entegrasyon, arz kaynaklarının ikamesini teşvik ederek, ticaret hacmini genişletir. Böylece, eğer gümrük birliklerinin kurulması büyük pazarların oluşumuna yol açarsa üreticiler birim başına sabit maliyetlerdeki azalmadan dolayı bir avantaj sağlar. Bunun sonucunda doğal olarak üretim maliyetleri düşer ve üretim faktörlerinden daha fazla verim sağlanır (Brainard, 1975, s.137).

1.3.1.2. Tüketim Etkileri

Bir mala gümrük konulması, ithal edildiği takdirde, malın fiyatının yükselmesine neden olur. Entegrasyon sonucu, gümrük tarifelerinin kaldırılması veya azaltılması, iç piyasa fiyatının düşmesine yol açar. Hem ticaret sapması hem de ticaret yaratılması, malın piyasa fiyatının düşmesinden dolayı ortaya çıkar. Talep esnekliği sıfırdan büyük ise, ucuzlayan maldan daha çok talep edilir, yani tüketim etkileri ortaya çıkar. Entegrasyonların refah üzerindeki etkileri, yalnızca ticaret sapması ve ticaret yaratılması dikkate alınarak bulunamaz. Tüketim etkilerini de göz önüne almak gerekir. Böyle yapıldığında ticaret yaratılmasının her zaman birlik üyelerinin refah seviyesini yükseltici, ticaret sapmasının ise düşürücü olduğu söylenemez. Çünkü, ticaret sapması olmasına rağmen bir üye ülkenin refah seviyesi, tüketim etkileri de hesaba katıldığında azalmayıp artabilir (Çelik, 1992, s.19-20).

Ekonomik entegrasyon kurulduktan sonra bölge içi ticaret hacminin artmasının refah seviyesine yansımaları yanında, verimliliğin artışı tüketim etkisinin temelinde yatan unsurdur. Bu nedenle, gümrük birliği kapsamı içindeki gümrük tarifelerinde bir indirimin yapılması yada kaldırılması ucuz mal elde edilebilecek kaynakların artmasına neden olur. Böyle olmasının nedeni, düşük maliyetli bölge dışı malların pahalı olan bölge içi malların yerine geçmesidir.

Entegrasyona gidilmesi durumunda tüketici kazancının ne kadar olacağı artan üretimi yöneten faktörlerin etkisine bağlıdır. Yaratılan ticaret hacmi ne kadar geniş olursa, ekonomiler arası rekabet o kadar şiddetli olur. Keza, gümrük vergilerindeki indirim ne kadar fazla olursa tüketicilerin kazancı da o kadar fazla olur. Menfi yönde şuna işaret edilmelidir ki, eğer ticaretin aksi yönde gelişmesi ile yaratılan ticaret hacmi fazla olursa tüketici zararları oluşur. Bu durumda entegrasyondan sonra birlik içindeki ve dışındaki tüketicilerin durumu entegrasyon öncesine göre daha iyi olur. Entegrasyon bölgesi içindeki tüketicilerin durumunun ne zaman iyi olacağı konusunda ise önceden bir şey söylemek mümkün değildir (Brainard, 1975, s.137).

1.3.1.3. Ticaret Hadleri üzerindeki Etkileri

Entegrasyonun ticaret hadleri üzerindeki etkileri bütün olarak birlik açısından etkiler ve tek bir üye açısından etkiler olarak iki başlık altında incelenebilir.

1.3.1.3.1. Bütün Olarak Birlik Açısından Etkiler

Ticaret hadleri, uluslararası işbölümünün sonucu olarak oluşan refah artışından her ülkenin ne kadar pay alacağını belirler. Eğer, kurulacak ekonomik entegrasyon, üçüncü ülkelerle entegrasyon bölgesi arasındaki ticaret hadlerini değiştiriyorsa, hem entegrasyon bölgesinin hem de üçüncü ülkelerin refah seviyeleri etkilenir. Bu nedenle, ülkeler arası ticaret hadlerinin sabit kalacağı varsayımı kaldırılarak, birleşmelerin ticaret hadleri üzerindeki etkilerinin incelenmesi gerekir. Ticaret hadleri üzerindeki etkiler üç nedenle ortaya çıkabilir (Çelik, 1992, s.22-25):

a) Entegrasyonların fiyat yapısında meydana getireceği değişimler:

Entegrasyonlar, ticaret sapsmasına yol açtıkları ölçüde, entegrasyona üye ülkelerin üçüncü ülkelerle olan ticaret hadlerinin lehlerine dönmesi ihtimali yaratır. Çünkü, entegrasyonların ticaret saptırıcı etkisi, bir bütün olarak üyelerin yabancı mallara karşı karşılıklı talebinin kayması olarak düşünülebilir. Diğer faktörler sabitken, bu kayma ne kadar fazla ise bölgenin kazancı o kadar fazla olacaktır. Kazancın miktarı üzerinde, kaymanın büyüklüğü kadar, karşılıklı talep eğrisinin eğimi de önemli rol oynar. Bu durum, ticaret konusu malların arz ve talep esnekliğine bağlıdır. İlgili esnekliklerin alacakları çeşitli değerlere göre ticaret hadlerindeki değişme dereceleri de farklı olur.

Eğer entegrasyon sonucu, üyeler arasında önemli hacimde ticaret yaratılması ve genişlemesi olursa, tam istihdam varsayımı altında, dış ülkelere ihraç edilebilecek mal miktarı azalır. Bölge açısından ithal fiyatlarının değişmeyeceği varsayıldığında, ticaret hadleri, ihraç mallarının arz esnekliği ile dış talep esnekliklerinin düşüklüğü ölçüsünde, bölge lehine döner.

Entegrasyonlar, kapsadıkları iktisadi alanın genişliği ölçüsünde, ticaret hadlerini entegrasyon bölgesi lehine çevirme imkanı sağlarlar. Diğer şartlar veri iken, entegrasyon

bölgesinin bütün olarak bölge dışı mallara olan talebi, iktisadi alanın genişliği ölçüsünde esneklik kazanır. Bölge dışı ülkelerin bölge mallarına yönelen talebi ise daha az esnek hale gelir. Bu şartlar altında entegrasyon bölgesi, gümrükleri tek taraflı olarak değiştirmek suretiyle ticaret hadlerini lehine çevirme imkanına sahip olur.

b) Bütün olarak birliğin pazarlık gücündeki değişmeler: Ticaret Hadleri sadece iktisadi faktörlerin etkilerine bağlı değildir. İktisadi faktörler, ticaret hadlerinin oluşabileceği alt ve üst sınırları tayin eder. Bu sınırlar arasında ticaret hadlerinin belirlenmesi tarafların pazarlık gücüne bağlıdır. İktisadi, siyasi ve askeri bakımdan güçlenen ya da kendi kendine yeterlilik derecesi artan tarafın pazarlık gücü yükselir. Entegrasyonların bu yönlerden olumlu etkiler yaratacağı aşikardır.

Entegrasyon üyeleri bütün olarak ele alındığında, ticaret hadlerinin lehe dönmesi için önemli sebepleri bulunabilir. Bireysel olarak ele alındıklarında her bölge üyesinin herhangi bir malın, ithal yada ihracı bakımından dünya piyasasını kontrol etme imkanı, bütün olarak ele alındıkları duruma göre çok daha az olur. Entegrasyon bölgesi üyeleri, beraber hareket etmek şartıyla, ithal edecekleri mallarda monopsoncu, ihraç edecekleri mallarda monopolcü duruma geçebilirler. Üyeler, ithalat ve ihracatlarını müştereken kabul edilmiş ilkelere göre düzenlemek yada tek elden yapmak yerine kendi politikaları uyarınca yürütürlerse, beklenen yararlar ortaya çıkmaz. Böyle bir durumda, üyelerin dış pazarlarda birbirleriyle rekabete girişmesi ihtimali bile vardır. Bu sebeplerden dolayı, üyeler üstü bir organa müşterek sürüm ve ithalat yetkisi vermeyen gevşek entegrasyonların ticaret hadleri avantajı sağlayacağı düşünülemez. Örneğin, serbest ticaret bölgelerinin ticaret hadlerini lehe çevirme ihtimali gümrük birliklerinden daha azdır. Çünkü, gümrük birliklerinde üçüncü ülkelere karşı ortak bir dış tarife uygulandığından, gümrüklerin tespiti, üçüncü ülkelerle girişilen ticari müzakerelerde etkili bir silah olarak kullanılabilir. Buna karşılık, sözgelimi, serbest ticaret bölgesi üyesi olan bir ülkenin, üçüncü bir ülkeye, ondan ithal etmekte olduğu bir mal üzerindeki gümrük vergisini azaltmasını, yoksa, kendisinden ithal ettiği bir malın gümrük vergisini artıracağını bildirmesi fazla etkili olmayacaktır. Çünkü, birlik dışı ülke, bu malını bölgenin diğer üyelerine satabileceğini hesaplar. Halbuki, aynı tehdit bir gümrük birliği şeklindeki bir yapılanmadan geliyorsa çok daha etkili olacaktır. Çünkü, birlik dışı ihracatçı ülke teklifi kabul etmediğinde, tek bir ülkenin değil bütün bölge piyasasını elden kaçıracaktır.

Entegrasyon üyeleri kuruluştan önce dış ülkelerle olan ticaret hadlerini azami ölçüde kendi lehlerine dönüştürmüşlerse, bölgenin ticaret hadlerini hemen hiç etkilemeyecektir.

C) Üye ülkelerin ödeme bilançolarını denkleştirme amacıyla başvurdukları tedbirlerin etkileri: Fiyat ve ücret akışkanlığının, ödeme bilançolarında denklığı sağlamaya yeterli olmaması halinde söz konusu ülkelerin denklığı sağlayıcı tedbirler almaları gerekir ki, bu tedbirlerin de ticaret hadleri üzerinde etkileri olacağı açıktır.

Entegrasyon, üyelerin dış ülkelere bağımlılık derecesini ve dolayısıyla onlardan yapılan ithalatı azaltır. Öte yandan, ithalat kadar olmasa bile ihracatı da azaltabilir. Böyle bir durumda ithalatın kısılması yoluna gidilirse, ödemeler bilançolarındaki fazlalık artar.

Söz konusu dengesizliğin uzun süre devam etmesi halinde iktisat politikası tedbirlerine başvurulur. Dış ülkeler bölge ile olan ticaretlerinde açık vermişlerse, entegrasyona üye ülkelerin revalüasyon yapması yada dış ülkelerin devalüasyona gitmesi gerekir. Her iki tedbir de, gerçekçi varsayımlar altında ticaret hadlerini bölge lehine çevirir.

1.3.1.3.2. Tek Bir Üye Ülke Açısından Etkiler

Üyeler arasındaki ticaret engellerinin kaldırılmasıyla bölgesel ticaretin optimum seviyeye çıkması, katılımcı ülkelerin tamamı üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Çünkü, entegrasyon öncesine nazaran reel olarak daha pahalı ithalata yol açan ticaret sapması, ithalatı birliğe yönelen üyelerin ticaret hadlerini aleyhlerine dönüştürür. Normal olarak her üyenin bazı mallardaki ithalatı bölge üyelerine doğru sapacağından, ticaret hadlerinde aleyhte gelişmeler olur (Çelik, 1992, s.26).

Genel durum böyle olmakla beraber, her üyenin ticaret hadlerinde aynı ölçüde aleyhte dönüş beklenemez. Tek bir üyenin maruz kalacağı refah kaybı, birliğe ithalat hacminin genişliği ve önceki ucuz dış maliyetlerle yeni maliyetler arasındaki farkın yüksekliği ölçüsüne göre değişir. Bir üyenin, entegrasyon bölgesinin kurulmasından sonra, bölgeye yaptığı ihracat ile bölgeden yaptığı ithalat miktarlarındaki artışların farklı olması ticaret hadlerini ve dolayısıyla refah seviyesini etkiler.

Tek bir ülkenin katlanacağı refah kaybı, entegrasyon öncesi gümrük tarifeleri yüksek olan ülkeler için daha çok, düşük olanlar için ise daha az olur. Çünkü, yüksek gümrük vergisi uygulayan ülkeler daha geniş hacimde ticaret yapmasına maruz kalırlar (Çelik, 1992, s.26).

1.3.1.4. İkinci En İyi Teorisi

Viner'e göre, gümrük birlikleri dünya ticaretinin serbestleştirilmesi doğrultusunda bir hareket sayılmakla beraber bunların, her koşulda dünya refahını artıracacağı iddia edilemez. Dünya refahı ancak ticaret yaratıcı etkinin ticareti saptırıcı etkiden daha büyük olması durumunda artar. Bu fikir daha sonra "İkinci En İyi Teorisi" kavramının esasını teşkil etmiştir.

Serbest ticaret durumunda kaynakların üretim kolları ve malların tüketiciler arasında dağılımı dünya refahının azamileşmesi sonucunu beraberinde getirir. Bu koşullar altında başkalarının refahı düşürülmeden hiçbir şahıs ve grubun refahı yükseltilemez. Pareto Optimumu olarak adlandırılan bu durumda serbest ticarete konu olan bir malın fiyatı bütün piyasalarda aynıdır ve o malın marjinal maliyetine eşittir. Benzer şekilde, her üretim faktörü de her yerde aynı geliri elde eder.

Pareto Optimumu'nun gerçekleşebilmesi için sosyal maliyetin sosyal hasılaya ve bunların da özel maliyet ile özel hasılaya eşitlenmesi gerekir. Ancak gerçek hayatta mal ve faktör piyasalarında tam rekabetin yokluğu, hükümet müdahaleleri gibi nedenlerle sosyal maliyetler sosyal hasıladan büyük olmaktadır. Bu durumda, mevcut dış ticaret kısıtlamalarından bazılarının kaldırılması ile toplumsal refahın yükseleceği söylenemez. Gerçekte, bu gibi durumlarda serbestleşme yönünde bir dış ticaret politikasının kaynak etkinliği ve ekonomik refah üzerindeki sonuçları kesin değildir. Demek oluyor ki, herhangi bir tarife indiriminin kaynak etkinliği ve ekonomik refahı yükseltmesi ancak bu tarife indirimlerinin sosyal hasıla ile sosyal maliyet arasındaki farkı yükseltmesi durumunda ortaya çıkar. Aksine, eğer tarife indirimleri bu farkı büyütüyorsa ekonomik refah düşer.

Buna göre, sosyal maliyet sosyal hasıla farkı sıfır olduğu için serbest ticaret dünya refahı açısından birinci en iyi politikadır. Fakat bunun gerçekleşmemesi halinde, yani sosyal maliyetin sosyal hasıladan büyük olması durumunda, çeşitli politikalar derece derece sınıflandırılabilir. Birinci en iyi'den sonra sosyal maliyet sosyal hasıla farkını en düşük seviyeye indiren politika ikinci en iyi'dir. Bu farkı biraz daha büyüten politikalar da üçüncü en iyi politika sayılırlar. Politikalar arasında bir seçim yapmak gerektiğinde kuşkusuz öncelikle birinci en iyiye yakın olanlar tercih edilir (Çelik, 1992, s.27-28).

1.3.2. Statik Refah Etkilerinin Az Gelişmiş Ülkelerarası Ekonomik Entegrasyonlar Açısından İncelenmesi

Bu kısımda statik refah etkilerinin az gelişmiş ülkelerarası entegrasyonlardaki etkilerinin nasıl olacağı konusunda teorik açıklamalar yapılacaktır.

1.3.2.1. Üretim Etkileri

1.3.2.1.1. Ticaret Sapması ve Yaratılmasının Hacmi

Belirli bir coğrafi bölgenin az gelişmiş ülkelerinde faktör donanımı, talep yapısı ve hatta üretim atmosferi birbirine çok yakındır. Yaklaşık aynı malların üretildiği bu ülkelerin entegre olmalarının önemli ölçüde ticaret sapmasına yol açması beklenmez. Zira, ihtiyaç duydukları birçok malın başlıca ihracatçıları bölge dışındadır. Buna dayanarak, az gelişmiş ülkelerarası entegrasyonların gerek kendilerinin gerekse bütün olarak dünyanın refah seviyesini fazla düşürmeyecekleri söylenebilir. Öte yandan, böylesi bir entegrasyonun ticaret yaratıcı etkileri de az olur. İlk bakışta, aynı malları üretmekte olmaları geniş ölçüde ticaret yaratılacağı kanısını uyandırabilir. Ne var ki, bu malları yüksek gümrük tarifeleri altında üretme imkanları yoktur. Bölge olarak karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları bu malları dünya piyasasına birbirleriyle rekabet halinde ihraç ederler. Genel eğilim böyle olmakla beraber, sorun çeşitli mal grupları yönünden ele alınırsa farklı sonuçlarla karşılaşmak mümkündür. Burada beş grup mal üzerinde açıklamalar yapılacaktır (Çelik, 1992, s.28-31):

a) Genellikle her üyenin üretmekte ve ihraç etmekte olduğu ilkel maddeler:

Entegrasyonun kurulması bu kalem malların üretimi üzerinde hemen hiç değişiklik yapmaz. Üretimlerinde sabit maliyetlerin cari olması halinde en düşük maliyetli üreticinin, dış ülke piyasalarını ve hatta diğer üyelerin piyasalarını ele geçireceği düşünülebilir. Ancak, bu sahada genellikle artan maliyetlerin söz konusu olduğu ve tek bir ülkenin bütün dünya talebini karşılamasının imkansızlığı göz önüne alınırsa, her üyenin entegrasyon öncesi gibi, bu malları üretmeye ve ihraç etmeye devam edeceği söylenebilir.

b) Bir kısım üyelerin üretmekte oldukları ilkel maddeler: Bunların bir kısmı, üretici olanlarla olmayan üyeler arasında entegrasyonun kurulmasından önce de ticaret konusu olan kalem mallardır. Çünkü, bunlarda ticareti yaratan etkenler farklı faktör donanımı ve iklimdir. Bu nedenle, ticaret engellerinin kaldırılmasının yeni ticaret yaratması beklenemez.

Bölgenin bazı ülkeleri karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olmadıkları bazı tarımsal ürünleri koruyucu tedbirler altında üretmeye çalışırlar ve dışarıdan ithal etmezler. Bölgesel ekonomik entegrasyonların kurulması, etkin olmayan bu tip üretimi durdurarak ticaret artışına yol açar.

c) Dayanısız tüketim malları: Bu mallar hemen her az gelişmiş ülke tarafından üretilen kalem mallardır. Yüksek maliyetler nedeniyle yüksek gümrük vergileriyle korunan üretim, genellikle yurtiçi talebi karşılayacak hacimdedir. Aynı yada benzer mallar yüksek gümrük koruması altında üretildiğinden bu mallarda ticaret yaratılması söz konusu olur. Ancak, üretim kapasitesini genişletme imkanlarının darlığı, beklenen ticaret yaratılması hacmini daraltır.

d) Dayanıklı tüketim malları ve bir kısım basit sermaye malları: Az gelişmiş ülkeler özellikle dayanıklı tüketim malları ile bazı basit sermaye mallarında ithal ikamesine giderler. Eğer entegrasyon bölgesi üyeleri ikameye, genellikle benzer yada aynı mallarda gitmişlerse, ticaret engellerinin kaldırılması, ticaret yaratılması sonucunu beraberinde getirir. Ne var ki, üye ekonomilerin aynı mallarda ikameye gitmesi olası değildir. Bu nedenle, diğer mallarda ticaret sapmasına uğrarlar. Çünkü, herhangi bir

kalem malda ikameye başlamış olan ülke, bu malı, henüz ikameye başlamamış olan ortaklarının piyasasına sürebilme imkanına sahiptir. Şüphesiz, böyle olabilmesi için, ortak dış gümrük tarifesinin, ikameye başlamış ülkenin üretimini dış rekabetten koruyacak seviyede saptanması gerekir. Böyle yapıldığı ölçüde, üyeler arasında, dış ülkeler aleyhine, karşılıklı bir ticaret akımı ortaya çıkar. Eğer, sanayileşmede öncü üyeler varsa, ticaret sapması çok yanlı değil, öncü üyelerle diğerleri arasında, iki yanlı olur.

Dayanaksız tüketim malları grubuna giren mallardan büyük bir bölümünün üretim tekniğindeki özellikler, beklenen hacimde ticaret artışı olmasını engeller. Şöyle ki, aynı malın üretiminde, farklı teknolojiler uygulayan teşebbüsler bir arada çalışır. Modern teknoloji ile kurulan teşebbüslerde ise genellikle önemli hacimde kapasite fazlalığı bulunur. Yani, aynı ülke içinde çeşitli verimlilik ve maliyet seviyelerinin bir arada bulunması söz konusudur. Bu nedenle, entegrasyonun kurulması, kaynakların bölge içinde yeniden dağılımından önce tek bir ülke içinde yeniden dağılması gereğini ortaya çıkarabilir. Gerçekten, diğer bölge üyelerinin rekabet tehdidi karşısında, ilk planda, o ülkedeki marjinal üreticiler yerine, mevcut atıl kapasiteleri ölçüsünde, daha düşük maliyetli üreticiler geçer. Böylece, ülkedeki ortalama verimlilik yükselir. Ancak verimliliğin, ifade edilen şekilde artırılma imkanı yoksa, düşük maliyetli ihracatçılar ülke piyasasını ele geçirirler; yani, ticaret yaratılması ortaya çıkar. Pahalı mal üreten üreticilerin yerini düşük maliyetli olanların alması şüphesiz yararlı olur ve bunun bölge üyeleri arasında değil de tek bir ülkenin kendi içinde olması önemli bir fark yaratmaz. Burada belirtmek istenen nokta, bölge üyeleri arasındaki maliyet farkları yanısıra, tek bir birlik üyesinde de farklı maliyetlerin bulunabileceği ve bunun üyeler arasında yaratılacak ticaretin hacmini azaltabileceğidir.

e) **Hemen hiç bir üye tarafından üretilmeyen mallar:** Bunlar, üretimi modern teknoloji ve büyük sermayeyi gerektiren bazı ara malları ile sermaye mallarıdır. Üyeler tarafından üretilmeyip dışardan ithal edilen bu malların ticaret akımında bir değişiklik olması beklenmez. Ticaret yaratılması ise mümkün değildir. Çünkü, bu gruba giren bir malda en az iki üyenin üretime başlamış olması gerekir. Üyelerden birinin üretime başlamış olması halinde, diğer şartlar mevcutsa, ticaret sapması ortaya çıkar.

1.3.2.1.2. Birliğin Refah Seviyesi üzerindeki Etkileri

Ekonomik entegrasyonun birliğin refah seviyesi üzerindeki etkileri ticaret yaratıcı ve saptırıcı etkilerinin hacmi ile ilişkilidir.

1.3.2.1.2.1. Ticaret Yaratılmasının Etkileri

Bölge içi ticaretin faydaları entegrasyon vasıtasıyla ticaret yaratma ve kaynak dağılımında iyileştirme arasında varsayılan ilişkiye dayandırılır. Bunun sonucunda da entegrasyona üye ülkelerin refah düzeylerinde bir gelişme söz konusu olur (Brada, 1983, s.589).

Bölgesel bir entegrasyonun oluşumunun statik kısmı denge etkileri, ticaret yaratma ve ticareti saptırma çerçevesinde ölçülür. Ticareti yaratıcı etkinin ortaya çıkması entegrasyonun yararına, ticareti saptırıcı etkinin ortaya çıkması ise zararına bir durum yaratır (Ethier, 1988, s.524).

Ticaret yaratıcı etki, birliğe üye olan ülkedeki yurtiçi üretimin diğer üye olan ülkelere ithal edilen düşük maliyetli üretim ile yer değiştirmesidir. Bu etki, karşılaştırmalı üstünlüğe dayandırılan üretimde uzmanlaşmayı sağlar ve dolayısıyla refahı artırır. Uzmanlaşmanın sağlanması ülkenin reel gelirinde bir artış sağladığı için üçüncü ülkelerin refahı üzerinde de olumlu etkiler yaratır (Salvatore, 1987, s.250). Ancak, bunun taraflara sağlayacağı kazanç fazla olamayacaktır. Çünkü, bu ülkeler nispi maliyetlerde fazla farklılık göstermez. Entegrasyon bölgesi üyeleri yasaklayıcı gümrükler uygulamakta olmaları halinde bu potansiyel kazançtan yararlanılmamış olur. Yasaklayıcı gümrüklerin kaldırılması ticaret yaratılmasına yol açarak refah artışı sağlar. Entegrasyon öncesinde birbirlerinden yaptıkları ithalatı gümrüklerle kısıtlamışlarsa, bu durumda entegrasyon ticaret genişlemesine yol açar. Ne var ki, belirli bir coğrafi bölgenin az gelişmiş ekonomilerinde nispi maliyetler çok farklı olmadığından gerek ticaret yaratılması gerek ticaret genişlemesinin ortaya çıkaracağı refah artışları fazla olmaz.

Entegrasyondan reel kazanç sağlanabilmesi için üretim faktörlerinin ikame imkanlarının çok yüksek olması ve uyum maliyetlerinin bulunmaması gerekir. Ticaret yaratılmasının refah artırıcı etkisi, herhangi bir endüstri kolunda verimliliği yükseltmesinden değil, ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğü olan alandaki uzmanlaşma derecesinin yükselmesinden; yani üretim hacminin artmasından doğar. Bu ise, o ülkedeki üretim unsurlarının yüksek bir akıcılık ve ikame edilebilirliğe sahip olmalarına bağlıdır. Ancak, az gelişmiş ülkeler bu yönden elverişli durumda değildirler (Çelik, 1992, s.31-32).

1.3.2.1.2.2. Ticaret Sapmasının Etkileri

Ticaret sapması, bölgesel entegrasyonun dışındaki ülkelere gelen düşük maliyetli ithalatın, bölge üyesi ülkelere gelen yüksek maliyetli ithalat ile yer değiştirmesi sonucu ortaya çıkar. Ticaret sapması üretimi düşük maliyetli ülkelere, yüksek maliyetli ülkelere yönünde değiştirdiği için refah seviyesini olumsuz yönde etkiler. Bu nedenle ticaret sapması uluslararası kaynak dağılımını bozar ve karşılaştırmalı üstünlüklere göre yapılacak üretimi değiştirir (Salvatore, 1987, s.250).

Entegrasyon oluşumunda tarifelerin kaldırılması önemli bir gelir kaynağının yok edilmesine neden olur. Eğer bu gelir kaybı malların tüketimi üzerinde vergi olarak konulmak suretiyle tazmin edilmeye çalışılırsa, diğer ekonomik faaliyet alanlarındaki marjinal fayda ile marjinal maliyetler arasında önemli bir fark oluşur (Sannwald, 1959, s.51).

Günümüzde az gelişmiş ülkeler, çeşitli malları her zaman en ucuz kaynaklardan ithal etme imkanına sahip değildirler. İki taraflı ticaret ve ödeme anlaşmaları, ülke kotaları ve bağlı yardımlar ile hibeler bu gerçeğin kanıtlarıdır. Bu nedenle kurulacak birliklerin yol açacağı ticaret sapmasının refahı azaltıcı etkileri de az olur. Ticaret sapması halinde ortaya çıkması muhtemel diğer etkiler şöyle ifade edilebilir (Çelik, 1992, s.32-33):

Ticaret sapması halinde bir malı üretme ve ihraç etme imkanına kavuşan ülkelerin kazançlı çıkacağı açıktır. Entegrasyonlar, ortaklar için bu imkanı çeşitli mallarda, karşılıklı olarak ortaya çıkarırlar. Buna göre, tam istihdam varsayımı kaldırıldığında, ticaret sapmasının üyeler açısından, istihdam seviyesini yükseltmek gibi önemli bir fayda sağlayacağı söylenebilir.

Ticaret sapması, üye ülkelerin kıt döviz kaynaklarını mevcut üretim gücünün idame ve genişletilmesini sağlayacak maddelerin ithalinde kullanabilme imkanını artırır. Çünkü, ithal ikamesi yoluyla sanayileşmeye çalışan ülkeler, üretim gücünü doğrudan doğruya artırmayan yada hiç artırmayan maddeleri birbirlerinden ithal etmek suretiyle gelişmiş ülkelere yapabilecekleri ithalat miktarını yükseltebilirler.

Ticaret sapması, az gelişmiş ülkelerarası entegrasyonlardan beklenen başlıca yararlarından biridir. Çünkü, ticaret sapması birleşme öncesinde münferit ülkeler tarafından izlenmekte olan korumacılığın coğrafi alanını genişlettiğinden, entegrasyonların ortaya çıkardığı koruma etkisini temsil eder.

Ticaret sapması, dış ülke ekonomileri yönünden de, kuramsal planda ileri sürüldüğü ölçüde zararlı olmaz. Çünkü, az gelişmiş ülkelerin gelişmiş ülkelere yaptıkları ithalata çeşitli sınırlamalar koymaları, bu ithalatın hacmini değil, sadece kompozisyonunu değiştirir. Kaldı ki, kurulan birleşmenin, üyelerinin gelir seviyelerinin yükselmesine yol açması halinde, yapılan ithalatın azalmayıp artması da beklenebilir.

1.3.2.2. Tüketim Etkileri

Refahı artırıcı entegrasyonlar, toplam harcamalarının büyük kısmını dış ülkelere çok yurtiçi üretimlerine yönelten, dış ticaretlerinin büyük bir kısmını kendi aralarında yapan ülkeler arasında kurulmaktadır.

Az gelişmiş ülkeler, yukarıdaki iki şart bakımından şöyle incelenebilir (Çelik, 1992, s.33-34):

Kendi kendine yeterlilik dereceleri gelişmiş ekonomilerden daha düşük olan bu ülkeler, dış ticarete fazla bağlı ekonomik yapılara sahiptirler. Gelişmiş ülkelere oranla milli hasıllarının daha büyük bir kısmını ihraç ederler ve milli gelirlerinin daha büyük bir kısmını ithalat için harcarlar. Aynı durum, küçük ve büyük az gelişmiş ülkelerin kendi aralarında da düşünülebilir.

Aynı bölgedeki az gelişmiş ülkeler hemen hemen aynı ilkel madde ve tarımsal ürünlerde uzmanlaşmaya gitmek zorunda kalırlar. Elde ettikleri benzer yada aynı kalem malları birbirlerine satamayacaklarından uzaktaki gelişmiş ülke pazarlarına ihraç ederler. Zaten, bu kalem mallar sadece gelişmiş ülkeler tarafından tüketilebilir niteliktedir. Az gelişmiş ülkelerin ihtiyaç duydukları mamul maddeler de, genellikle gelişmiş ülkelerde üretildiğinden, kendileri arasında ticaret ve uzmanlaşma oldukça düşük düzeylerde olur. Bu nedenle ticaret hadleri söz konusu ülkelerin aleyhinde olur. Az gelişmiş ülkelerin ticaret hacminin olması gerekenin altında kalmasının nedenleri şöyle ifade edilebilir (Çelik, 1992, s.34-35);

a) Az gelişmiş ülkelerin çoğunda ulaştırma şebekeleri, daha çok gelişmiş ülkelerle olan ticaretlerine uygun biçimde yapılmıştır. Bazı yakın ülkeler arasında ise, ticarete elverişli ulaştırma ağı kurulamamıştır. Gerekli alt yapı tesislerinin kurulması ve taşıt araçlarının temini, karşılıklı ticareti önemli ölçüde artırabilir.

b) Yeni bağımsızlığa kavuşan bazı ülkelerin eski kolonici ülkeleri ile siyasal ve ekonomik bağlarının devamını, kendi bölgelerindeki diğer az gelişmiş ülkelerle iktisadi ilişkiler kurmalarını engellemiştir. Eski bir ticaret bölgesinden koparak bağımsızlığını kazanan küçük ülkeler, siyasal nedenlerle, bölgeyle olan ticaret bağlarını kesmişlerdir.

c) Karşılıklı ticaretin gelişmesi için bir bölgedeki ülkelerin üretim modellerinin birbirini tamamlar olması yanısıra, ticaretin finansmanını sağlamak üzere uygun bir parasal düzenin de bulunması gerekmektedir. Bu durum az gelişmiş ülkelerde sağlanamamıştır.

Sonuç olarak, az gelişmiş ülkelerarası entegrasyonlar, gerekli ikinci şart yönünden de uygun değildir. Çünkü, aralarındaki ticaret hacminin toplam dış ticaretlerine oranı çok küçüktür.

1.3.2.3. Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkiler

Ticaret hadleri, ülkelerarası işbölümünün yarattığı refah artışından her bir ülkenin ne kadar pay alacağını belirleyen unsurdur. Benzer ihracat ve ithalat yapılarına sahip olan ülkelerin oluşturduğu bölgesel entegrasyonlarda yer alan ülkeler kendi tarife politikalarını

birbiriyle koordineli bir şekilde idare edebilirler. Böylece dünya fiyatlarını etkin bir şekilde kontrol etme gücüne sahip olurlar. Örneğin, petrol ithal eden küçük bir ülkenin dünya petrol fiyatları üzerindeki etkisi ihmal edilebilir seviyelerdedir. Fakat bu durumdaki birkaç ülkenin bölgesel entegrasyona gitmek suretiyle bir araya gelmesi ve ortak bir tarife kullanması dünya fiyatları üzerindeki etkilerini genişletebilir (Enders, 1987, s.235).

Az gelişmiş ülkeler arasında kurulan bir entegrasyonun bölgesel üstünlüğe sahip olduğu bazı ürünlerde, dünya arzının önemli bir kısmını kontrol ederek, monopolcü güç kazanacağı düşünülürse de, dünyanın çeşitli geri kalmış bölgelerinde geleneksel ihraç malları arzının bunu sağlamaya yeterli olmayacağı kolayca anlaşılabilir. Çünkü, hemen birçok madde için, toplam bölgesel arzın karşısına, aynı maddeleri üreten başka bölgeler ciddi rakipler olarak ortaya çıkmaktadırlar. Ayrıca, bu şart sağlansa bile, daha yüksek ihraç fiyatları elde etmek, üretici üyelerin ortak hareket edebilmesine bağlıdır. Az gelişmiş ülkelerdeki bir kısım ilkel maddeler üretimi yabancı çıkarlar elinde olduğundan, bölge içi üreticiler ortak hareket etmeyi isteseler de, gerçekten böyle yapabilecekleri şüphelidir. Öte yandan, belirli mallar üzerinde monopolcü güç kazanma isteği, ihracat gelirlerinde istikrar sağlama yolundaki çabalara ters düşecektir. Şöyle ki, ihracat gelirlerinde istikrar sağlamak, ihracat çeşitlendirmesi yapmayı gerektirdiği halde, birkaç malda monopolcü güç kazanmak, aksine, bölge içinde uzmanlaşmak suretiyle, belirli malların üretimine gitmeye bağlıdır (Çelik, 1992, s.35-36).

Az gelişmiş ülkelerarası kurulan entegrasyonların üçüncü ülkelerden yapılan ithalatı önemli ölçüde azaltamaması, entegrasyonun dış ödemeler durumunda ortaya çıkabilecek olan iyileşmeler sonucu ticaret hadlerinin lehe dönmesi ihtimalini de zayıflatmaktadır.

1.3.3. Dinamik Refah Etkileri

Entegrasyonların dinamik refah etkileri, kalkınma ile aynı anlama gelmek üzere, üye ülke ekonomilerinin üretim imkanları eğrisini sürekli olarak yukarı kaydırıcı etkiler olarak tanımlanabilir (Çelik, 1992, s.36).

1.3.3.1. Ortalama Verimlilik Üzerindeki Etkileri

Entegrasyonun ortalama verimlilik üzerindeki etkileri talep ve arz yönünden kısır döngülerin kırılması şeklinde ortaya çıkar.

1.3.3.1.1. Talep Yönünden Kısır Döngünün Kırılması

Az gelişmiş ülkelerin ortak özelliklerinden biri olan piyasa darlığı, bu ülkelerin talep yönünden kısır döngüye düşmelerine yol açmaktadır. Milli gelir seviyesinin düşük olması, harcama seviyesinin de düşük olması anlamına gelir. Bu ise, yatırımların azlığına, yatırım azlığı da verimliliğin düşük kalmasına sebep olur. Böylece, reel milli gelir seviyesi de düşük olur. Eğer piyasa darlığı sorunu çözümlerse, gerekli tasarrufun yapılması şartıyla, yatırımlar artar, verimlilik ve reel milli gelir seviyesi yükselir (Çelik, 1992, s.37).

Bir ülke piyasasının genişliği, satın alma gücü ile ölçülür. Bir ülkenin büyüklüğü ya da nüfus miktarı piyasa genişliği için ölçü değildir. Çünkü, coğrafi büyüklük yada nüfus ile ülkenin zenginliği arasında anlamlı bir ilişki yoktur. Satın alma gücü, belirli bir süre içinde yaratılan toplam mal ve hizmetleri emecek gücü temsil ettiğinden piyasa genişliği için en iyi ölçüdür. Satın alma gücünü yaratan şey ise, belirli bir dönemdeki üretim miktarı olduğundan, bir ekonominin gayri safi milli hasılası piyasa genişliğinin hem belirleyicisi hem de ölçüsü olarak alınabilir. Ancak, büyük çap üretim tasarruflarından yararlanabilme yönünden piyasanın ne ölçüde geniş olduğunu kestirebilmek için kişi başına reel geliri bilmek daha anlamlı olabilir (Çelik, 1992, s.37).

1.3.3.1.1.1. Ölçek Ekonomileri

Üretim tesislerinin kapasitesinin büyüklüğü ölçek ekonomilerinin ortaya çıkmasına neden olur ve üretim maliyetlerini azaltır (Gould, 1989, s.239).

Bu durum, üretim tasarrufları denilen bazı yararların ortaya çıkmasına neden olur. Bu yararlar iki başlık altında irdelenebilir:

a) İçsel Tasarruflar

İçsel tasarruflar, üretim ölçeğindeki artış nedeniyle firmaların kendi içinde sağladığı avantajlardır. Ortaya çıkış nedenleri iki grupta toplanabilir. Birincisi, iş bölümü ve uzmanlaşmadır. İş bölümü ve uzmanlaşma ise üretimde verimin artmasının en önemli etkenlerden biridir. Diğeri ise, teknolojik etkenlerdir. Çok büyük miktarda mal üretmeyi planlayan büyük firmalar, gelişmiş teknolojileri kullanarak, birim başına maliyeti düşürebilirler. Ancak, aşırı uzmanlaşmanın kötü etkileri sonucu bu olumlu tasarrufların tersine dönebileceği de unutulmamalıdır (Dinler, 1993, s.169).

Az gelişmiş ülke piyasalarının bütün mal ve hizmetlerin optimum hacimde üretilmeleri için yeter genişlikte olduğu söylenemez. Öte yandan, içsel tasarruflara her üretim dalında rastlanacağı da ileri sürülemez. Özellikle bazı mamul mallar yönünden az gelişmiş ülke piyasalarının optimum büyüklükte olmadığı ve bu malların üretiminde içsel tasarrufların ortaya çıkabileceği söylenebilir. Bu nedenle, az gelişmiş ülkelerarası entegrasyonlar önemli ölçüde içsel tasarruflara yol açabilir. Sağlanacak tasarruflar, gelişmiş ülkelerarası entegrasyonlara nazaran fazla olacaktır. Çünkü, zengin yurtiçi piyasaları yanısıra, geniş dış pazarlara da sahip olan gelişmiş ülkeler, içsel tasarruflardan yararlanma imkanının sınırına gelmiş durumdadırlar (Çelik, 1992, s.38).

Bu arada, özellikle birkaç küçük ülkenin, ortak piyasalarının dahi, optimum büyüklüğe erişemeyeceği düşünülebilir. Ne var ki, çeşitli mallar için bölgesel talep, bunların üretiminde optimum ölçekli tesisler kurmaya uygun olmasa bile, talep miktarı üye ülkelerin münferit taleplerinden fazla olabilir. Bu ise, yine optimum altı olmakla beraber, eskisinden daha geniş hacimde üretim yapma imkanı vereceğinden, maliyetlerin düşmesine yol açabilir. Kaldı ki, bölge çapında uzmanlaşmaya gidilen malların talebi artabilir. Zira, uygun rekabet şartları altında içsel tasarruflar malların satış fiyatlarına yansiyarak ucuzlamalarına yol açabilir. Bir malın fiyatının düşmesi ise, talebini artırır. Piyasa, bu şekilde giderek genişleyebilir. Bu yüzden, başlangıçta herhangi bir mala yönelik toplam bölgesel talep, optimum tesisin kurulması için yeterli görülmeyebilir. Ancak, ileride fiyatların düşmesi, talebi artırarak optimum tesisin kurulmasını sağlayabilir. Eğer ele alınan mal, ticaret sapması sonunda, bölge üyelerinin herhangi birinden ithal edilmeye başlanırsa, toplam bölgesel talebi hesaplarken, muhtemel içsel

ekonomilerin fiyat düşürücü etkileri yanında, bölge dışı ülkelerden ithal edildiği zamanki gümrüklerin etkisini de dikkate almak gerekir. Birlik ortağından gümrüksüz olarak veya daha az gümrükle ithal edilmeye başlanan malın fiyatı düşebileceğinden talebi artabilecektir.

İçsel ekonomilerin ortaya çıkmasını engelleyebilecek bazı etkenler vardır. Bunlar şöyle ifade edilebilir (Çelik, 1992, s.39):

- Çeşitli ülkeler arasında gelenek, dil gibi doğal, ulusal hükümetlerin farklı politikaları, değişik paralar ve ölçü sistemleri gibi yapay engeller.
- Ulaşım imkanlarının darlığı ve taşıma giderlerinin yüksekliğinin yarattığı engeller.
- Kullanılmaya başlanacak modern teknolojinin bölgesel şartlara uyarlanabilmesi, bu tekniğin gerektirdiği nitelikli işgücü ile teşebbüs gücünün bulunabilmesi durumunun ortaya çıkarttığı engeller.
- Piyasada canlı rekabetin olmaması, monopolcü ve oligopolcü düzenlerin bulunmasına yol açan engeller.

b) Dışsal Tasarruflar

Dışsallık, bir üretici yada tüketicinin başkalarının üretim ve tüketim kararlarından fayda veya zarar görecektir şekilde etkilenmesi ve fayda görmüş ise bunun bedelini ödememesi, zarar görmüş ise zararı tazmin edememesi durumudur (Türkay, 1989, s.320).

Bir sanayi dalında faaliyette bulunan firma sayısı ve dolayısıyla toplam üretim hacmi büyüdükçe, o endüstride faaliyette bulunan firmaların maliyetlerinin azalmasına neden olan bazı avantajları yani dışsal tasarrufları vardır. Bu avantajlar arasında ucuz yarı işlenmiş mamul ve kalifiye eleman temini ve satın alınan hizmetlerden ve alt yapı tesislerinden sağlanan avantajlar sayılabilir (Dinler, 1988, s.184-185). Dışsal tasarruflar, parasal dışsal tasarruflar ve teknolojik dışsal tasarruflar şeklinde ikiye ayrılabilir.

Kurulan ekonomik entegrasyonda üretim faktörlerine serbest dolaşım sağlanırsa, eksi tasarrufların ortaya çıkması ihtimali azalır. Çünkü, bir ülkede bir endüstride talebi

artan üretim faktörleri, diğer üyelere gelebilecek; böylece, fiyatlarının artışı kısmen önenebilecektir. Bütün üretim faktörlerine birden talep arttığında, fiyatlarının yükselmesi ve ekli tasarrufların oluşumu kaçınılmaz olabilecektir.

Girişimciler arasında, piyasa mekanizması yoluyla kurulan ilişkinin sonucu olarak ortaya çıkan bu tip dışsal tasarruflar yanında, piyasa mekanizması dışında oluşan başka bir ilişkinin yarattığı tasarruflar da vardır. Örneğin, bir endüstrideki firma sayısı artarsa, bu endüstrinin ihtiyacına uygun nitelikte bir işgücü topluluğu meydana gelir. Bu durumda, münferit firmalar, istedikleri zaman başvurabilecekleri bir işgücü kitlesi bulunduğundan, niteliksiz işgücü kullanma ya da bunları nitelikli hale getirmeye çalışırlar. Bu duruma teknolojik dışsal tasarruflar adı verilir.

Ele alınan entegrasyonlarda dışsal tasarrufların fazlaca etkili olmayacağı söylenebilir. Parasal dışsal tasarrufların ortaya çıkması, içsel tasarrufların varlığına bağlı olduğundan, içsel tasarrufların gerçekleşmesini engelleyici etkenler burada da geçerli olur (Çelik, 1992, s.40-41).

1.3.3.1.1.2. Rekabet Derecesinde Değişmeler

Yüksek tarifeler çok sayıdaki etkin olmayan küçük firmalar üzerinde birkaç büyük firmanın egemenlik kurmasına yol açan monopollerin oluşmasına neden olur (Kindleberger, 1970, s.220). Bu nedenle monopolleşme artar ve düşük verimli işletmeler özendirilmiş olur. Entegrasyon içinde ticaret engellerinin düşürülmesi yada kaldırılması yurtiçi üreticiler ile yurtdışı üreticileri karşı karşıya getireceği için rekabet derecesi değişir.

Tek bir üye ülkede yada bir bütün olarak entegrasyon bölgesi içinde rekabet derecesinin değişmesi, ortalama verimliliğin de değişmesi demektir. Entegrasyonlar, rekabet derecesini artırdıkları ölçüde verimliliği yükseltirler. Bu nedenle, entegrasyonların rekabet üzerindeki etkilerinin de incelenmesi gerekir (Çelik, 1992, s.41-43).

Ortodoks iktisat teorisinde, milli sınırlar içinde rekabetin cari olacağı ve fiyatların teknik yönden erişilebilecek en düşük reel maliyetleri yansıtacağı, bir varsayım olarak kabul edilmektedir. Yani, bütün üreticilerin, bilinen teknik yöntemlerden, üretim hacmine

göre en düşük reel maliyeti vereni kullanmakta oldukları kabul edilir. Gerçekten, girdi ve çıktı piyasalarında tam rekabetin geçerli olması halinde, münferit teşebbüsler yönünden en karlı üretim yöntemi, aynı zamanda en etkin olanıdır. Çünkü, girdi ve çıktı fiyatları sabit olduğundan ve üretilen miktarın tamamı satılabildiğinden, maliyeti düşürücü her yenilik karı artırır. Bu nedenle, geleneksel iktisat teorisi çerçevesinde kalındığında, ekonomik entegrasyonların bölge içindeki rekabet derecesini ne yönde etkileyeceği bilinemez.

Ne var ki, gerçekte tam rekabet istisnai bir hal olup çoğunlukla rastlanan eksik rekabet ve monopoldür. Bu piyasa modellerinde ise, bilinen teknik yöntemlerden en düşük reel maliyeti sağlayanın kullanılmaması mümkündür.

Bir piyasa, çeşitli mallar için optimum ölçekteki bir ve birkaç tesisin çıktısını emecek genişlikte olabilir. Ancak, ekonomideki rekabetin yetersizliği, bu tesislerin kurulmasını engelliyorsa, teknolojik büyüklük şartı sağlandığı halde ekonomik büyüklük şartı sağlanamaz. İçsel tasarruflardan yararlanabilmek için piyasanın uygun büyüklükte olması, gerekli fakat yeterli olmayan şarttır. Yeter şart, piyasadaki rekabetin, müteşebbisleri en etkin yöntemleri uygulayarak birbirlerinin piyasasını ele geçirmeye itecek yoğunlukta olmasıdır.

Entegrasyon sonucu piyasaların genişlemesi ve müteşebbislerin yeni rakiplerle karşılaşmaları, statükonun verdiği emniyet ve belirliliği tehlikeye düşürür. Yeni rakiplerin optimum tesislerle çalışıyor olmaları ya da teknolojik yenilikleri uygulama imkanlarının bulunması, bir üye ülkedeki firmaları da bilinen en etkin yöntemleri kullanmaya iter. Aksi takdirde piyasadaki çekilmeleri gerekir. Ayrıca, yalnız eski durumunu sürdürmekle yetinmeyen, piyasanın genişlemesinden yararlanarak satış hacmini artırmak isteyen müteşebbisler, teknolojik yenilikleri uygulamaya yönelirler.

Herhangi bir üretim dalında çalışan rakip firma sayısı artacağından rekabet gayri şahsi bir nitelik kazanır; müteşebbisler arasında birbirinin piyasasını ele geçirme bakımından misilleme korkusu azalır. Rekabet yalnız aynı bir mal üzerinde değil, ikame edilebilir mallar, yani mal grupları üzerinde de artar. Diğer bir üyeden ithaline başlanan bir malın içeride üretilen ikame mallarının kalitesinin düzeltilmesi ve maliyetinin düşürülmesi yolları aranır.

Bütün bunlara dayanarak, entegrasyonların rekabet derecesini artırıcı bir rol oynayacağı sonucuna varılabilir. Ancak, rekabet derecesinin artması ile kastedilen nokta, aynı üretim dalında çalışan müteşebbislerin sayısının yükselmesiyle tam rekabet için gerekli atomisite şartının sağlanması değildir. Her ne kadar, bir üye ülkedeki monopollerin, piyasanın genişlemesiyle oligopol haline gelecekleri düşünülebilirse de, teşebbüs sayısının tam rekabeti sağlayacak ölçüde artması beklenemez. Yukarıda açıklandığı üzere, rekabet derecesinin artması ile, entegrasyonların, teşebbüsleri daha etkin yöntemlere geçmeye teşvik etmesi ya da zorunlu kılması kastedilmektedir.

Entegrasyonların, rekabet derecesini artırarak, üye ülkelerdeki ortalama verimliliği yükseltmeleri bazı şartların gerçekleşmesine bağlıdır. Bunların ilki, entegrasyon öncesinde belirli malların birden fazla üye ülke tarafından farklı maliyetlerle üretilmekte olması, ikincisi ise, müteşebbislerin artan rekabetin yarattığı belirsizlik ve güvensizliği ortadan kaldırmak üzere, bölge çapında rekabeti engelleyici düzenler kurmaya çalışmamalarıdır (Çelik, 1992, s.43).

1.3.3.1.2. Arz Yöünden Kısır Döngünün Kırılması

Az gelişmiş ülkeler talep kısır döngüsü yanında arz kısır döngüsü ile karşılaşılır. Bu durum şöyle ifade edilebilir (Çelik, 1992, s.43-44): Bu ülkelerde yapılan toplam tasarruflar, milli gelirin bir oranı olarak, gelişmiş ülkelere oranla çok düşüktür. Bunun esas nedeni, tasarrufun gelir seviyesinin bir fonksiyonu olmasıdır. Düşük tasarruf düşük yatırım, düşük yatırım, düşük bir milli gelir seviyesi demektir. Düşük milli gelir seviyesi ise, yeni bir düşük tasarruf seviyesine takabül eder.

Talep kısır döngüsü ile arz kısır döngüsü arasındaki yakın ilişki gözden kaçırılmamalıdır. Kalkınma, ancak her iki döngünün aynı anda kırılmasıyla gerçekleşebilir. Ekonomik entegrasyonların talep kısır döngüsüne etkisini araştırırken gerekli tasarrufların yapılacağı varsayılmıştı. Entegrasyonların ortalama verimliliği yükseltici etkileri, bu varsayımın geçerli olmaması ölçüsünde, ortaya çıkmayacaktır. Bu sebeple, entegrasyonların kalkınma üzerindeki etkisini görebilmek için, arz kısır döngüsü üzerindeki etkilerinin de incelenmesi gerekir.

1.3.3.1.2.1. Sermaye Birikimi Üzerine Etkiler

A) Yurtiçi Tasarruflara Etkisi

Entegrasyonlar başlıca iki nedenle üye ülkelerdeki tasarruf seviyesi üzerinde etkili olur (Çelik, 1992, s.44-48).

a) Fiyatlardaki Değişmeler

Ticaret yaratılması entegrasyon öncesi yurtiçi fiyatlarına, ticaret sapması ise, daha önce dış ülkelere ithal edilmekte olan malların gümrüklü fiyatlarına göre, daha düşük cari fiyatların oluşmasına neden olur. Entegrasyonlar, rekabet derecesini artırdıkları ölçüde de fiyatları düşürürler. Öte yandan bölge, dış ülkelerle arasındaki ticaret hadlerini lehe çevirmişse, ithal mallarının fiyatlarında da düşmeler sağlar.

Fiyatlardaki düşme, nominal gelirlerinde aynı oranda bir azalma olmadığı varsayımı altında, tüketicilerin reel gelirlerini artırır. Reel gelirleri artan tüketiciler, bilinen gelir ve ikame etkilerine göre fiyatı ucuzlayan mallar ile diğer mallardan, eskisinden daha fazla talep ederler. Talepleri, reel gelirlerindeki yükselmeden daha düşük oranda artıyorsa, tasarrufları da artar. Ancak, bu konuda fazla iyimser olunmamalıdır. Zira, tek bir malın fiyatı düştüğünde gelir etkisi fazla olmayacağından ikame etkisinin de düşük olması şartıyla talebi fazla artmayabilir. Buna karşılık, entegrasyonlar birçok malın fiyatında birden düşmeye yol açacağından önemli bir gelir etkisi ortaya çıkacak ve her mala olan talep artacaktır. Kaldı ki, fiyatların düşmesi dışında, talebi artırıcı rol oynayan bir başka neden daha vardır. Gümrük sınırlarının kalkmasıyla, bölge üyelerinin ürettikleri mallar birbirlerinin piyasalarında bol ve çeşitli olarak bulunabilecektir. Bu da, ortalama tüketim eğilimini yükselterek ortalama tasarruf eğilimini düşürecektir.

Bu arada, entegrasyonun oluşumu ile birlikte kısa dönemde bazı fiyatların yükselmesi mümkündür. Entegrasyonun kurulmasından sonra, üye ülkelerin birbirlerinin mallarına yönelen talepleri artar. Talebi artan malların üretiminin uzun vadeye bağlı olduğu mallarda fiyat artışları söz konusu olur.

Fiyat ve taleplerde özetlenen bu değişmeler, sonunda fiyat istikrarını sağlayıcı etki yaratılırsa, tasarruf hacminde önemli artışlar sağlanabilir.

b) Gelir Dağılımındaki Değişmeler

Bazı ülkelerin ekonomik entegrasyon oluşturması, bütün olarak bölge ile bölge dışı ülkeler arasındaki, bölge ülkelerinin kendi aralarındaki ve tek bir bölge ülkesindeki gelir dağılımını değiştirir. Bu değişmelerin, üye ülkelerin tasarruf seviyelerini etkilemeleri şöyle izah edilebilir:

- Dış ülkelerle entegrasyon bölgesi arasındaki ticaret hadleri bölge lehine dönuşürse, üye ülkelerdeki ithalatçı ve ihracatçıların gelirleri artar, artışın, marjinal tasarruf eğilimine göre, belli bir bölümü tasarruf edilir.
- Ticaret hadleri lehe dönen ülkelerde tasarruf seviyesi yükselir.
- Tek bir üye ekonomisinde gelir dağılımı birkaç yönden değişir. Bir üye ülke hükümeti, toplam ithalatının ticaret sapmasına uğrayan kısmı için artık gümrük vergisi almaz. Bütçesinin hacmi aynı oranda küçülür. Böylece, bu kısım için, eskiden yapmakta olduğu yeniden dağıtım söz konusu olmaz. Bu ise, sosyal sınıflar arası gelir dağılımını değiştirir. Kaldırılan veya azaltılan gümrükler, söz gelimi, daha önce zenginlerden alınıp fakirlere sosyal yardım şeklinde verilmekte ise, devletin gelir dağılımına yaptığı bu müdahale, ortalama tüketim eğilimini yükselteceğinden, toplam tasarruf miktarını azaltır. Devlet artık böyle bir müdahalede bulunamayacağından, gelir dağılımı ve toplam tasarruf miktarı yeniden değişecektir. Çünkü, marjinal tüketim eğilimi düşük olan zenginlerden yüksek olanlara doğru devlet aracılığıyla bir gelir akımı olmayacağından ortalama tasarruf eğilimi yükselir Entegrasyonlar, bir üye ülkenin maruz kaldığı ticaret sapmasının genişliği ile ticaret sapmasına uğrayan mallar üzerinde kaldırılan veya azaltılan gümrük gelirinde azalma yaratırlar. Bu azalma, özel sektör ve kamu sektörü arasındaki gelir dağılımını da değiştirir. Değişme, yine ortalama tasarruf seviyesini etkiler. Ne yönde etkileyeceği, gümrüklerin kimlerden alındığı ve hükümet tarafından hangi alanlara harcanmakta olduğuna göre belirlenir. Azalan bu geliri hükümet, yatırımlarda kullanmakta ise, toplam tasarrufta düşme olur.

- Entegrasyonlar, rekabet derecesini artırır, fiyatlarda meydana gelen azalış, gelir farklarını küçültür, ortalama tasarruf eğilimini düşürür.

Sonuç olarak, somut bir örnek ele alınmadıkça bu iki grup etkiden hangisinin baskın çıkacağı bilinemez. Bununla beraber, entegrasyonların yurtiçi tasarrufları artırıcı yönde önemli bir rol oynamayacağı, hatta, ortalama tüketim eğilimini yükselterek, toplam tasarrufları azaltmasının muhtemel olduğu söylenebilir.

B. Sermaye Malları İthal İmkanlarının Artması

Entegrasyonların ticaret sapmasına yol açarak, önceden gelişmiş ülkelerden ithal edilmekte olan bazı malları, birlik içinden temin etme imkanı yaratmaktadır. Bu ise, bölge üyelerinin kıt döviz kaynaklarında bir rahatlama yaratarak, gelişmiş ülkelerden yapabilecekleri ithalat miktarını artırır. Artan miktarın, bu ülkelerdeki endüstriyel üretim kapasitesinin idame ve genişletilmesini sağlayacak malların ithalinde kullanılması, üyelerin kalkınma seviyelerini yükseltir. Hemen eklemek gerekir ki, artan dövizlerin sermaye malları ithalinde kullanılması, gerekli tasarrufların yapılmasına bağlıdır. Bu yapılamıyorsa, tüketim malları ithal edilmesi gerekir.

C) Entegrasyonların Yabancı Sermaye Akımına Etkisi

Yabancı özel sermaye, geriye itme etkisi nedeniyle az gelişmiş ülkelere fazlaca rağbet etmemektedir. Bununla beraber, entegrasyon kurulmuş olması, bu genel eğilimi tersine çevirici etkiler yaratabilir. Şöyle ki:

- Entegrasyon, ticaret sapmasına yol açtığı ölçüde birliğe yönelen sermaye akımını hızlandırabilir. Artık bölgeye ihraç imkanını kaybeden yabancı şirketler, bölge içinde tabi şirketler kurarak eski iş hacimlerini sürdürmek isteyebilirler. Ancak, kısa dönemde fazlaca ticaret sapması olmayacağı için büyük bir sermaye akımı beklenemez. Bununla birlikte, alınacak selektif politik tedbirler çerçevesinde, tamamlayıcı sanayileşme anlaşmaları yapılırsa akımın artması mümkün olabilir.
- Entegrasyon sonucu geniş ve gümrüklerle korunmuş bir piyasanın meydana gelmesi yabancı sermayeyi çekecek ayrı bir etkidir. Özellikle, artan

verimlerin geçerli olduğu sahalara önemli hacimde sermaye gelebilir. Bununla birlikte, yabancı sermaye için cazip olan geniş piyasa değil genişleyen piyasadır. Eğer entegrasyon, başka nedenlerle, verimlilik, gelir artışı ve dolayısıyla sermayenin marjinal etkinliğinin yükselmesine yol açarsa ancak o zaman yabancı sermaye için çekici bir duruma gelebilir.

- Geniş piyasa yabancılar için olduğu kadar bölge içi sermayedarlar için de cazip hale gelir. Bu nedenle, yerli sermayedarlar, ellerindeki fonları dış ülkelere yatırmayı tasarlarken, bölge içinde yatırmaya karar verebilirler.

Yukarıda belirtilen nedenlerle bölge üyelerine eskisine oranla daha çok sermaye gelmesi, yabancı sermayedarların kurulan entegrasyonun devamlılığından emin olmalarına bağlıdır.

1.3.3.1.2.2. Sermaye Mallarının Kullanımında Etkinliğin Artması

Çeşitli nedenlerle ortaya çıkmış olan aşırı kapasiteden bölge çapında yararlanılması mümkündür. Kapasite fazlalığı aynı endüstri kollarında olmamak şartıyla, herhangi bir kolda bölgesel karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan üye, diğer üyelere ihracat yaparak kapasite kullanımını yükseltebilme imkanına sahip olur. Bu suretle, üretilen malların birim maliyetleri de düşer.

Aşırı kapasitenin neden olduğu yüksek maliyetler, entegrasyon kurulmadan önce, yüksek gümrüklerle korunmakta ve ihracat yapma imkanı söz konusu olmamaktadır. Bu nedenle, kalkınmaya paralel olarak ileride talebin artması olasılığı bir yana, sermaye teçhizatının bir kısmı sürekli olarak kullanılamamaktadır. Bu durumdaki ülkeler entegre olduklarında mevcut sermaye teçhizatlarını daha büyük ölçüde kullanmaya başlarsa bu, bir bakıma, birleşmenin yarattığı yeni bir sermaye birikimi sayılabilir (Çelik, 1992, s.48-49).

1.3.3.2. İstihdama Etkileri

Entegrasyonların istihdam seviyesine etkileri üyelerin içinde buldukları istihdam durumuna bağlı olarak, biri ya da birkaçı eksik istihdam seviyesinde ise, aşağıda belirtilen nedenlerle istihdam seviyeleri yükselecektir (Çelik, 1992, s.49-51).

a) Entegrasyonlar, ticaret sapması ve ticaret genişlemesine yol açtıkları ölçüde üyelerin ihracatlarını karşılıklı olarak yükseltir. Efektif talepte meydana gelen artış, ihracat sektöründen başlamak üzere, işsizliği azaltabilecektir. Buna karşılık, ticaret yaratılmasının herhangi bir etkisi olması beklenemez. Çünkü, ticaret yaratılması halinde, üyelerden birinin efektif talebinde oluşan artış, diğerindeki azalma ile ödünlenir. Yani, bölgenin toplam efektif talebi sabit kalır. Şüphesiz, ticaret yaratılması söz konusu malın talep esnekliği birden büyükse, efektif talepte bir artışa neden olur.

b) Birlik içi ticaret engellerinin kaldırılması, üye ülke ürünlerinin birbirlerinin piyasalarında bol miktarda bulunmasına yol açarak ortalama tüketim eğilimi ve efektif talepte artışlar meydana getirir.

c) Genişleyen pazarlar ve sürüm imkanları, sermayenin marjinal etkinliğini yükselterek, efektif talebin bir bölümünü teşkil eden yatırım harcamalarını artırır. Gerek yerli gerek yabancı müteşebbislerce girişilecek yeni yatırımlar işsizliği azaltıcı etkilerde bulunacaktır.

Sermaye teçhizatının yetersizliğinden doğan kronik eksik istihdam durumunda olan ülkelerde, entegrasyon sonucu herhangi bir ülkeye yönelen efektif talep artışının, sermaye teçhizatında gerekli artış sağlanmadıkça, toplam arz ve istihdam seviyesini yükseltmesi beklenemez. Kısa dönemde karşılaşılabilecek sonuç fiyatlar genel seviyesinin yükselmesidir.

Genel eğilim böyle olmakla beraber, iki nedenle istihdam seviyesinin yükselmesi beklenebilir. Entegrasyonların karşılıklı olarak üye ülke mallarına talebi artırması, atıl kapasite bulunan sektörlerle yöneldiği ölçüde tam kapasite kullanımını sağlayacaktır. Buna paralel olarak işgücü talebi de artacak, istihdam seviyesi yükselecektir. İkinci neden ise, entegrasyonların, başta sermaye malları miktarı olmak üzere efektif talep artışına karşı arzın ve istihdam seviyelerinin yükselmesini engelleyen darboğazları genişletmesidir. Gerçekten, ortak bir pazar yaratmak üretken kapasite, nitelikli işgücü ve stokların bir araya getirilmesi demektir. Bu ise, ortalama üretim hacmi ile üretim kapasitesi arasındaki oranın yükselmesi sonucunu verir. Böylece, kısa dönemde üretim

kapasitesi sabitken ortaya çıkan talep artışları, fiyatlardan çok üretim ve istihdam seviyesini yükseltir.

Entegrasyonlar, üye ülkelerin istihdam seviyelerini düşürücü etkiler de yaratabilir. Ticaret engellerinin kaldırılması sonucu, her üye ekonomi, bir kısım üretim kollarında genişleme, diğerlerinde daralma ile karşılaşacaktır. Buna paralel olarak, bazı alanlarda sermaye teçhizatı ve işgücü darlığı belirirken, diğerlerinde aynı kaynaklar kısmen atıl kalabilirler. Bu ihtimal, üretim faktörlerinin, yeni bölgesel karşılaştırmalı üstünlüklere göre bir üretim kolundan diğerine kolaylıkla kaymaması oranında artacaktır.

1.3.3.3. Kalkınma Üzerinde Etkileri

Entegrasyonlar çeşitli darboğazları gidererek kalkınmayı olumlu yönde etkilerler. Bu darboğazlar aşağıda kısaca incelenmiştir (Çelik, 1992, s.51-52).

a) Dar Piyasalar Darboğazı: Bölge içi serbest ticaretin başlaması ile birlikte, ticaret sapması ve ticaret genişlemesinin ortaya çıkması çeşitli mallara yönelik talebi artırarak bölge içi ticaret hacmini yükseltir. Talep artışı, bölge müteşebbisleri bakımından, dar ulusal piyasaların bölge çapında genişlemesi demektir. Bu da, yatırımların, dolayısıyla üretimin artması anlamına gelir. Üretimdeki artış da ekonomik büyüme aracılığıyla kalkınma seviyesini yükseltir.

b) Döviz Darboğazı: Bölgesel ekonomik entegrasyonlar döviz darboğazlarını giderme konusunda bazı avantajlar sağlarlar. Bunlardan ilki, entegrasyonun kurulmasıyla birlikte, bölge üyeleri, daha önce gelişmiş ülkelere ithal etmekte oldukları tüketim mallarının önemli bir bölümünü gümrük tarifelerinin olmadığı bir pazardan alırlar. İkincisi, entegrasyon bölgesinin bütün olarak üçüncü ülkelere ortak gümrük tarifesi uygulaması bu piyasaları kaybetmek istemeyen üçüncü ülkelerin bölgeye olan yatırımlarının artmasına neden olur. Üçüncüsü ise, bölge ülkeleri ticaret hadlerini bölge lehine çevirdikleri ölçüde döviz kaynaklarını genişletme imkanına sahip olurlar. Bu gelişmelerin ortaya çıkması bütün olarak bölgenin kalkınması üzerinde olumlu katkılar sağlar.

c) Nitelikli İşgücü Darboğazı: Yabancı sermaye nitelikli işgücünü beraberinde getirebilir. Ayrıca mevcut nitelikli işgücünden bölge çapında daha rasyonel biçimde yararlanılabilir.

d) Tasarruf Darboğazı: Entegrasyonlar tasarruf darboğazını giderici yönde fazla etki yaratamazlar. Bununla beraber, yabancı sermayenin bölgeye yönelmesi, yabancıların tasarruflarından faydalanma imkanını ortaya çıkarabilecektir. Sonuç olarak, entegrasyonlar kalkınmayı hızlandırma bakımından sadece bir potansiyel hazırlarlar, fiilen yararlanılması ise, uygun politikalara bağlı olarak değişir.

1.4. Ekonomik Entegrasyon Uygulamaları

Ülkeler arasında yapılan ve bölgesel entegrasyonlar olarak adlandırılan ekonomik işbirliği anlaşmaları, serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik ve tam ekonomik birlik gibi anlaşmalar katılımcı ülkelerin üçüncü ülkelere karşı belli avantajlar sağladığı anlaşmalardır. Bu durum evrensel serbest ticaretin hedef olarak seçildiği dünyada bölgesel tercihlerin daha etkin olduğunun bir ifadesi olarak yorumlanabilir. Bölgesel ekonomik entegrasyonların sonuç olarak evrensel serbest ticareti hedefleyen GATT (WTO)'ın ilkelerine ters düştüğü bir gerçektir. Bu tip entegrasyonlara giden ülkelerin aynı zamanda GATT'a üye olmaları da bir çelişkiyi ifade eder niteliktedir. Çünkü, GATT sistemine göre üçüncü ülkelere karşı ayırıcı davranışlar GATT'ın 1. Maddesine göre kısıtlanmıştır. Bu maddeye göre herhangi bir ürün için, herhangi bir anlaşma grubu vasıtasıyla sunulacak olan herhangi bir imtiyaz, muafiyet, kayırma gibi uygulamalar en çok kayırılan ülke gereğince kayıtsız şartsız diğer ülkeler için de uygulanacaktır. Bu şart GATT sisteminin temelini oluşturmaktadır (Engels, 1989, s.25). Bu nedenle, gümrük birliğinin oluşumu için gerekli olan ortak dış tarifinin, üçüncü ülkelere uygulanan önceki gümrük tarife oranlarından daha yüksek olmaması gerekir (Bilal, 1998, s.172).

GATT'ın, 24. Maddesi serbest ticaret ve gümrük birliği içinde istisnaya yer vermektedir. Böyle bir istisnanın nedeni ekonomik açıklamaya dayandırılmaktadır. Bu açıklamaya göre, anlaşma grupları arasındaki tek taraflı tarife indirimleri GATT

çerçevesinde dünya ticaretinin liberalizasyonu için en iyi yol olarak gösterilmektedir. Yani, bölgesel ekonomik entegrasyonlar direkt olarak serbest ticaret yaratmaya hizmet etmez, fakat ticareti evrenselliğe itmesi nedeniyle çok önemli bir rol oynar.

Dünyada gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında oluşturulan çok sayıda bölgesel ekonomik entegrasyon faaliyeti vardır. Bunların tamamına değinmek çalışmanın kapsamı açısından mümkün değildir. Bu nedenle söz konusu uygulamaların sadece önemli olduğu genel kabul görmüş olanlar ele alınacaktır.

1.4.1. Avrupa Birliği (EU)

Dünyadaki en gelişmiş ve bölgesel ekonomik entegrasyonlara model olarak kabul edilen Avrupa Birliği'nin temelleri, 1951 yılında imzalanan Avrupa Kömür ve Çelik anlaşmasına dayanmaktadır. Daha sonra birliği oluşturan Fransa, Batı Almanya, İtalya, Belçika, Hollanda ve Lüksemburg Roma Anlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (EEC)'nu kurmuştur (Manisalı, 1996, s.25). Birlik kendi içinde gerekli uyumlaştırma sürecini sürekli olarak geliştirmek suretiyle 1993 yılında 12 üyesiyle piyasalarını birleştirmiştir (Kreinin, 1994, s.1). Daha sonra büyüklük etkisini artırmak için bağlantısız üç ülkeyi daha bünyesine katarak üye sayısını 15'e çıkarmıştır. Birliği oluşturan ülkeler Belçika, Danimarka, Lüksemburg, Almanya, Fransa, İtalya, İspanya, İngiltere, İsveç, Finlandiya, Portekiz, Yunanistan, Hollanda, Avusturya, ve İrlanda'dır.

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kuruluşuna giden ilk adım 1950 yılında Fransa tarafından atılmıştır (Camps, 1972, s.36). Bu adım, Almanya, İtalya ve İngiltere tarafından destek görmüştür (Inglehart, 1972, s.334). Plana göre, Fransa ve Almanya'daki çelik ve kömür üretiminin yönetimi ortak bir yüksek otoriteye bağlanmaktadır. Daha sonra organizasyon hareketine isteyen diğer Batı Avrupa ülkelerinin de katılması söz konusudur. Bu hareket Amerika Birleşik Devletleri deneyimleri kullanılarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır (Spinelli, 1972, s.43).

Avrupa'nın yeni düzeninin oluşumunu sağlayan isimler olarak Jean Monnet ve Robert Schuman'ı göstermek mümkündür. Bu iki isimden Monnet girişimci, Schuman ise politikacıdır. Dolayısıyla hareket sadece devletler tarafından değil, aynı zamanda

ekonomi sektör yöneticileri ile bağlantılı olarak gerçekleştirilmiştir. Her iki grubun ortak amacı, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (ECSC) gibi anlaşmalarla Avrupa'nın gelecekte hem ekonomik hem de politik olarak daha güçlü bir hale gelmesini sağlamaktır (Tsoukalis, 1993, s.17).

1958 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Anlaşması, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na dönüştürülmüştür. Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Birliği'nin ilk geniş ölçekli faaliyetidir (Dahrendorf, 1972, s.74). Temelinde Schuman Planı olan bu sürecin özelliği politik olmasından kaynaklanmaktadır.

SSCB'nin Avrupa kıtasındaki politik baskısının artması Amerika Birleşik Devletleri'nin Marshall Yardımı planını uygulamasına neden olmuştur (Sidjanski, 1972, s.402). Plan, Avrupa ülkelerine büyük ölçekli bir ekonomik yardımı içermektedir. Planı uygulamak için 1948 yılında Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (OEEC) kurulmuştur (Paxton, 1968, s.16). Teşkilatın amacı, "katılımcı ülkelerin ekonomik güçlerini birleştirmek, bireysel kapasite ve potansiyellerin kullanımını kollektif bir şekilde en üst düzeye çıkarmak, endüstriyel ve tarım ekipmanlarının geliştirilmesi ve modernize edilmesi, kaynakların kullanımını artırmak, ekonomik istikrarı sağlamak, pazarlarda güveni sağlamak ve organizasyona üye ülkeler arasındaki ticaret engellerini periyodik şekilde azaltmaktır". Avrupa Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nı oluşturan ülkeler Avusturya, Belçika, Danimarka, Fransa, Almanya, Yunanistan, İzlanda, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz, İsveç, Trieste, Türkiye ve İngiltere'dir.

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun oluşturulma kararı 1955 yılında Fransa, Batı Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg'un katılımıyla gerçekleşen Messina Konferansında alınmıştır. Anlaşma ise, 1957 yılında, Roma'da imzalanmıştır (Paxton, 1968, s.8).

Anlaşmaya göre, "Ortak Pazar'ın görevi, ekonomik faaliyetlerin uyumlu gelişimini sağlamak, sürekli ve dengeli bir genişleme, istikrarın artırılması, yaşam standardında daha hızlı bir iyileşme sağlama ve üye ülkeler arasında yakın ilişkiler kurmaktır" (Nystrom, 1962, s.75).

9-10 Aralık 1991 tarihlerinde Hollanda'nın Maastricht şehrinde toplanan Avrupa Topluluğu Zirvesi'nde üzerinde anlaşılan Avrupa Birliği Anlaşması ile, Topluluğa üye ülkelerin oluşturdukları ekonomik ve parasal birliğe "Avrupa Birliği (EU)" adı verilmiştir (Karluk, 1996, s.85).

Parasal Birlik için üç aşamalık bir sürecin takip edilmesine karar verilmiştir (Eichengreen, 1993, s.1325);

Birinci aşama, sermaye kontrollerinin kaldırılmasını öngörmektedir. Bunun yanında, uluslararası faiz farklılıkları giderilecek ve Avrupa içi döviz kurları arasında istikrar sağlanacaktır. Bu arada üye ülkeler kendi Merkez Bankalarının bağımsızlığını güçlendirmek zorundadırlar.

İkinci aşama, ulusal ekonomik politikaların birbirine daha da yakınlaşmasını ve geçici bir alan yaratılmasını içermektedir. Bu aşamanın uygulanmasının 1994 yılında başlatılması kararlaştırılmıştır. Bu dönemde Bakanlar Konseyi her bir ulusal hükümetten ekonomi ve finans alanında bir temsilcinin yer aldığı, Para Birliği şartlarını yerine getirme konusunda çalışan bir komite oluşturulacaktır.

Üçüncü aşama, bağımsız bir Topluluk Merkez Bankası'nı öngörmektedir. Parasal politikaların uygulama sorumluluğunun bu kurum tarafından yürütüleceği karara bağlanmıştır. Ayrıca, bu aşamada, döviz kurları geri dönülemeyecek şekilde sabitleştirilecektir (Karluk, 1996, s.86-87). Daha önce sadece hesap birimi olarak kullanılan ECU bir para sepeti iken, EURO, 1 Ocak 2002 yılından itibaren banknot ve bozuk para halinde basılacak, 1 Temmuz 2002 tarihinde ise, Avrupa Para Sistemi (EMU) içinde yer alan bütün ülkelerde yasal olarak el değiştirecektir (Wessels, 1997, s.105).

İfade edilen bu üç aşamada Parasal Birliğe girebilecek ülkeler için bazı kriterler belirlenmiştir (Joseph, 1994, s.17; Bean, 1992, s.44).

- Ülkedeki enflasyon oranı, topluluktaki en düşük üç enflasyon oranı ortalamasının en çok % 1,5 üstünde olmalıdır.

- Ülke Birliğe katılmadan önceki en az iki yıllık dönemde devalüasyona ya da revalüasyona gitmemiş olmalıdır.
- EMS'nin hedef döviz sınırının etrafında % 2,25'lik bir dalgalanmaya razı olmalıdır.
- Ülkenin toplam bütçe açığının GSYİH'sı içindeki payının % 3'ünden daha fazla olmaması gerekir.
- Ödenmemiş devlet borçlarının toplam miktarı GSYİH'nın % 60'ından daha fazla olmamalıdır.

Avrupa Birlikleri'nin karakterleri hakkındaki tartışmaların önemli bir kısmı bu organizasyonların karar verme süreci ile yakından ilişkilidir (Brinkhorst, 1972, s.306). Roma Anlaşması, Birliğin kurumları olarak, Meclis, Konsey, Komisyon ve Adalet Divanı'nı oluşturmuştur. Daha sonra bunlara, Sayıştay ve Avrupa Yatırım Bankası eklenmiştir.

Avrupa Birliği'nin geliştirdiği bazı ortak politikalar vardır. Bunlar, Tarım Politikası, Ulaştırma Politikası, Dış Ticaret Politikası, Rekabet Politikası, Çevre Politikası, Sosyal Politika ve Tüketiciyi Koruma Politikası'dır. Politikaların bir kısmı Roma Anlaşması'na, geri kalanı ise, daha sonraki tamamlayıcı nitelikteki anlaşmalara dayandırılmıştır.

Avrupa Birlikleri kurulmalarından itibaren gelişmekte olan ülkelerle özel anlaşmalar yaparak ilişkilerini sürdürmeye çalışmıştır. Akdeniz ülkeleriyle yapılan Maghreb ve Mashreq Anlaşmaları, Afrika Karayip, Pasifik (ACP) ile yapılan Lome Anlaşmaları, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna, Kazakistan, Kırgızistan ve Beyaz Rusya ile yapılan Ortaklık ve İşbirliği Anlaşmaları ve Doğu Avrupa ülkeleriyle yapılan Avrupa Anlaşmaları bunlara örnek olarak gösterilebilir (Ghaussy, 1993, 46-47, Karluk, 1998, s.456).

1.4.2. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (NAFTA)

NAFTA, 1993 yılında Amerika'nın sözleşmeyi onaylamasıyla resmen kurulmuştur (Hayward, 1995, s.1). Bu entegrasyon bölgesi esas itibarıyla Avrupa

Birliği'nin üye sayısını artırıp etki sahasını genişletmesine karşı olan bir tepki sonucunda oluşturulmuştur. Amerika-Kanada serbest ticaret bölgesinin kurulması bu birliğin esasını teşkil eder. Bu ikili anlaşma, ikili bölgesel anlaşmalar içinde en kapsamlı olanı olarak yorumlanır. Anlaşmada iki ülke arasındaki ticarete tarifelerin kaldırılması, tarife dışı engellerin azaltılması ve hizmetler ticaretinin liberalleştirilmesi öngörülmektedir (Seyidoğlu, 1994, s.476).

Meksika 1976 yılında GATT'a üye olmasından sonra Amerika bu ülke ile ekonomik ve ticari ilişkilerini geliştirmek üzere bir anlaşma imzalamıştır. Daha sonra Amerika'nın Kanada ve Meksika ile yaptığı bu ikili anlaşmalar bir serbest ticaret bölgesi anlaşmasına dönüştürülmüştür. Meksika'nın bu anlaşmadan beklediği esas fayda direkt yabancı yatırımlarla ilgili olmuştur. Kanada ise nispeten küçük olan iç pazarını genişletmek amacıyla bu entegrasyon oluşumuna girmiştir (Perloff, 1993, s.281).

NAFTA, 1994 Ocak ayı itibariyle katılımcı ülkeler arasındaki ticarete konu olan mallar üzerindeki tarifeleri %50 oranında düşürmüştü ve 2009 yılına kadar kalan tarifelerin de sıfırlanması kararını almıştır. Anlaşma ayrıca taşımacılık, iletişim, bankacılık ve diğer finansal konulardaki hizmetler üzerinde olan engelleri de kaldırmış ve yabancı direkt yatırımlar konusundaki NAFTA'nın sınırlamalarını bertaraf etmiştir (Hayward, 1995, s.2).

NAFTA'nın ticaret politikası analizleri kısa ve uzun olmak üzere iki dönem için belirlenmiştir. Kısa dönem analizleri, yeni ticaret politikası uygulamasını takip eden geçiş dönemine dayanır. Burada üretim faktörleri, özellikle işçiler, endüstriler ve ülkeler arasında dağıtılacak ve yeni üretken faktör yatırımlarına girişilecektir. Uzun dönem analizleri ise, bu dönemde faktörlerin yeniden dağıtımını sağlandığı ve yeni yatırımlar tamamladığı için, önceki dönemlerde sınırlandırılmış olan ticari çevreden, liberalize edilen yeni çevreye olan geçiş dönemini dikkate almayacaktır (Chicago Fed Letter, Oct.1997, s.2).

1.4.3. Avrupa Serbest Ticaret Alanı (EFTA)

EFTA, 1960 yılında Stockholm Anlaşması ile kurulmuştur. EFTA'nın kurucu üyeleri İngiltere, Norveç, Danimarka, Avusturya, Portekiz, İzlanda ve İsviçre'dir. Finlandiya entegrasyona ortak üye statüsünde katılmış, 1986 yılında ise tam üye olmuştur.

EFTA, bir serbest ticaret bölgesidir. Entegrasyonun temel amacı “üye ülkeler arası ticaretin serbestleştirilmesidir”. Bu kuruluşun Avrupa Birliği ile olan farkı, üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük tarifesi ve ortak bir ticaret politikasının bulunmamasıdır. Bölge içinde sermaye ve hizmetlerin serbest dolaşımı da söz konusu değildir. Öte yandan serbest ticaret sadece sanayi ürünlerini kapsamaktadır.

1.4.4. Latin Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (LAFTA)

Latin Amerika gelişmekte olan ülkeler arasında bölgesel entegrasyon faaliyetlerinin ortaya çıktığı ilk yerdir. 1950’li yıllarda Prebish, Latin Amerika’da bir serbest ticaret bölgesi oluşturma çabalarını başlatmıştır. Serbest ticaret bölgesi olan LAFTA’nın amacı “üye ülkeler arasındaki ticaret payını artırmak ve Amerika’ya olan bağımlılığını azaltmaktır”. Serbest ticaret bölgesinin oluşumu daha geniş bir piyasanın oluşumunu sağlayacak, yatırımları daha cazip hale getirecekti. Fakat LAFTA üyeleri, tarifeleri kaldırma anlaşması vasıtasıyla serbest ticareti oluşturma işlemini ve ticaret engellerini kaldırmayı başaramamışlardır. Bunun yerine, birliğe üye ülkeler ortak olarak liberalize edilen bir liste oluşturma yoluna gitmişlerdir. Sonuç itibarıyla LAFTA’nın başarısı oldukça sınırlı kalmıştır (Kuneralp, 1993-94, s.116). LAFTA 1981 yılında ticarete liberalizasyon görüşmelerini üstlenecek olan Latin Amerikan Entegrasyon Birliği (ALADI)’ni oluşturmuştur.

1.4.5. And Paktı (Andean Pact)

LAFTA’nın sürüklendiği buhran karşısında bir kısım üye ülkeler iktisadi birleşme ve işbirliği konusunda daha uygun alternatifler aramaya başlamışlardı. Sonuçta 1969 yılında Cartagena Anlaşmasıyla And Paktı’nı kurdular.

And Paktı’nın amacı “sanayi üretiminin artırılması ve çeşitlendirilmesi, bölge kaynaklarının maksimum ölçüde kullanılması, verimliliğin ve entegrasyon yararlarının dengeli bir biçimde dağıtılması”dır (Seyidoğlu, 1994, s.474).

1.4.6. Orta Amerika Ortak Pazarı (CACM)

Orta Amerika Ortak Pazarı (CACM) 1961 yılında kurulmuştur. Bu oluşum başlangıçta bütün mallarda serbest ticaret ilkesini kabul etmiştir. Kuruluşunun ilk beş yılında imalat sanayiinde liberalizasyona gitmek suretiyle bölge içi ticaret hacmi en üst düzeye çıkartılmak istenmiştir. Bu beş yıllık plan, geri kalan diğer mallar üzerinde konulan gümrük vergilerinin ortadan kaldırılmasını ve ortak bir dış tarife oluşturulmasını ortaya çıkarmıştır. 1966 yılında tarife kalemlerinin %94'ünden daha fazlası bölge sınırları içerisinde liberalize edilmiş ve ortak dış tarifeye geçilmiştir. Bu birlik sayesinde bölge içi ticarete oldukça önemli gelişmeler yaşanmıştır (Kuneralp, 1993-1994, s.117).

Bu gelişmelere rağmen nispeten daha fakir olan Honduras ve Nikaragua gibi ülkeler bu durumdan şikayetçi olmuş ve 1969 yılında Honduras birlikten çekilmiştir. Geri kalan ülkeler ise anlaşmaya sadık kalmaya devam etmişlerdir. Sonuç olarak gelişmekte olan ülkeler arasında yapılan en başarılı entegrasyonlardan birisi olarak dikkati çekmiştir.

1.4.7. Karayipler Serbest Ticaret Bölgesi (CARIFTA) ve Karayipler Ortak Pazarı (CARICOM)

1965 yılında Karayip Ülkeleri de bölgesel entegrasyon faaliyetlerine başlamıştır. Bu tarihte Antigua, Barbados ve İngiliz Ginesi (Guyana) CARIFTA (The Caribbean Free Trade Area)'yı kurmuşlardır. Bu birliğin amacı, “üye ülkeler arası sınırlı bir serbest ticaret alanı oluşturmaktır”. CARIFTA 1967 yılından itibaren üye ülkelerinin sayısını genişletme yoluna gitmiştir. Yeni anlaşma Antigua, Banbuada, Barbados, Guyana, Trinidad ve Tobago arasında 30 Nisan 1968'de imzalanmış ve 1 Mayıs 1968'de de yürürlüğe girmiştir (Karluk, 1996, s.362).

CARIFTA üyesi ülkeler ithal vergileri ve miktar kısıtlamalarını kaldırmayı kabul etmişler, ancak tarımsal ürünlerde bir serbest ticaret bölgesi yaratılması düşünülmemiştir. Üye ülkeler üretim teşvikleri, vergi para ve döviz politikaları, yabancı sermaye ve teknoloji transferi konularında da işbirliği yapmayı öngörmüşlerdir (Çelik, 1992, s.72).

CARIFTA, 4 Temmuz 1973 imzalanan ve gümrük birliği niteliği ağır basan Chaguaramas Anlaşması ile Karayipler Ortak Pazarı'na (The Caribbean Community-CARICOM) dönüştürülmüştür. Anlaşma, 1 Ağustos 1973 tarihinde Barbados, Guyana, Jamaika, Trinidad ve Tobago için yürürlüğe girmiştir. 1 Mayıs 1974 tarihinde ise, Grenada, Dominica, Saint Vincent, Saint Lucia, Belize ve Montserrat için geçerlilik kazanmıştır. Antigua ve Saint Kitts-Nevis, Anguilla ile birlikte 1974'de, Bahama ise, 1983'de CARICOM'a katılmıştır (Karluk, 1996, s.362).

CARICOM, üye ülkeler arasında bir gümrük birliği kurulmasını ve dış politikaların koordinasyonunu öngörür (Seyidoğlu, 1994, s.475). Plana göre, ortak bir gümrük tarifesi uygulanacaktır. Ancak, 1973 yılında petrol konusunda yaşanan kriz, birliğin etkinliği üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Bölge içi ticaret azalmış ve üye ülkeler arasındaki düşmanlık artmıştır (Kuneralp, 1993-94, s.118).

Bölge içi ticaret üzerinde olumsuzluk yaratan bir diğer unsur ise etkin bir ulaştırma ağının kurulamayışdır. Bu durumlar CARICOM'un başarısını olumsuz yönde etkileyen faktörlerin başında gelmiştir.

Ayrıca, Doğu Karayip ülkeleri kendi aralarında daha yakın işbirliği kurmak amacıyla 1968 yılında Doğu Karayip Ortak Pazarı'nı (ECCM) kurmuş ve birlik daha sonra 1981 yılında Doğu Karayip Ülkeleri Birliği'ne dönüştürülmüştür (Çelik, 1992, s.73).

1.4.8. Güney Yarımküresi Ortak Pazarı (MERCOSUR)

Güney Yarımküresi Ortak Pazarı (MERCOSUR), Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay arasında oluşturulmuş bir ekonomik entegrasyondur (Krueger, 1997, s.172). MERCOSUR çerçevesinde entegrasyon sürecini güçlendirmek için ticaretin serbestleştirilmesi, ekonomik ve diğer politikaların uyumlaştırılması amaçlanmıştır. MERCOSUR anlaşmasına göre tarifeler kademeli olarak ortadan kaldırılacaktır. Tarife dışı engeller de kaldırılmak suretiyle, üye ülkeler arasında ortak bir dış tarife oluşturulmasına çalışılacaktır. Paraguay ve Uruguay özel ülke statüsündedirler. Birlik

içinde az gelişmiş ülke olmaları nedeniyle bu iki üyeye tarifeler ile tarife dışı engellerin kaldırılması konusunda özel bir ayrıcalık tanınmıştır. Dış ödeme sorunlarını çözmek üzere ve yerli sanayinin zarar görmesi halinde kota veya tarife uygulamalarına izin verilmiştir. Anlaşma bütün malları kapsama almamakta ve bölgesel ticaret açısından önem taşıyan pek çok ürün istisna olarak nitelendirilmektedir (Karluk, 1996, s.364).

MERCOSUR'u oluşturan ülkeler bölgesel entegrasyonun başarısı için gerekli olan şartları tam olarak yerine getirememektedirler. Söz konusu dört üyenin ekonomik ve sınai kalkınma seviyeleri arasında büyük farklılıklar vardır. Arjantin ve Brezilya Latin Amerika'da yer alan en zengin ve sanayileşmiş ülkeler iken, Paraguay ve Uruguay en az gelişmiş ülkeler arasındadır. Bu farklılık, üyeler arasında serbest ticaretten sağlanacak kazançlarda dengesizlik yaratmaktadır. Bu durum hem politik sorunlara hem de entegrasyon sürecinin duraklamasına yol açmaktadır (Karluk, 1996, s.364). Ayrıca, Arjantin ve Brezilya'da büyük makroekonomik dengesizlikler yaşanması birliğin etkinliği üzerinde olumsuz etkiler yaratan faktörler olarak dikkati çekmektedir.

1.4.9. Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS)

Batı Afrika devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), Afrika Kıtası'nın batısında yer alan ülkeler arasında kurulmuştur. Topluluk bazı alt gruplara ayrılır. Bunlardan birincisi, Mano Nehri Birliği (MARIUN), ikincisi de, Batı Afrika Ekonomik Topluluğu (CEAO)'dur.

MARIUN, Gine, Liberya ve Sierra Leone'den oluşur. Daha yakın ilişkilerde bulunan ülkeler arasında kurulmuş dar bir grup niteliğindedir.

CEAO, 1973 yılında Abidjan anlaşmasıyla oluşmuştur. Üyeleri Fildişi Sahili, Senegal, Mali, Moritanya, Nijer ve Yukarı Volta'dır. Fildişi Sahili dışındaki ülkeler ilkel madde ihracatçısı durumundaki Afrika'nın en yoksul ülkeleridir (Seyidoğlu, 1994, s.477).

Bu iki alt grubu içine alan ECOWAS, 16 ülkenin oluşturduğu bir birliktir. Bu ülkeler Yeşil Burun (Cabo Verde). Gambia, Gana, Gine-Bissau, Nijerya, Togo, Bonin, Burkina Faso, Fildişi Sahili, Mali, Moritanya, Nijerya ve Senegal'dir (Karluk, 1996,

s.372). Nijerya, ECOWAS üyeleri arasında en güçlü ve en zengin olanıdır. Ayrıca bu birlik bölgedeki en geniş birliktir. Fakat bazı ülkelerin çok fakir olması birlik için bir dengesizliğin oluşmasına neden olmaktadır (Kuneralp, 1993-1994, s.119).

1976 yılında üye ülkeler menşe kurallarının belirlenmesi ve entegrasyon süreci içinde sorunlarla karşılaşabilecek üye ülkeler için telafi amaçlı bir fonun kurulması için anlaşmışlardır. Aynı yıl üye ülkeler, grup içi ticarete yeni gümrük vergilerini kabul etmeyi engellemek için yeni bir sözleşme imzalamışlardır (Karluk, 1996, s.373).

1.4.10. Güneydoğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN)

Güneydoğu Asya Ulusları Birliği (ASEAN), 8 Ağustos 1967 tarihinde Bangkok'ta imzalanan Bangkok anlaşması ile Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur ve Tayland arasında kurulmuştur. Birliğin esas amacı, "bölge ülkelerinin ekonomik, sosyal ve kültürel gelişmesine yardımcı olmaktadır". 1988'de Brunei Sultanlığı ASEAN'ın altıncı üyesi olmuştur. ASEAN'ın merkezi Cakarta'dadır (Karluk, 1996, s.382).

ASEAN, Asya kıtasında gelişmekte olan ülkeleri içine alan bir entegrasyondur. Kuruluşu daha çok politik nedenlere dayanır. Ancak 1992 yılında ASEAN, üye ülkeleri arasında serbest ticaret bölgesi oluşturma yoluna giderek ekonomik boyutu konusunda en büyük adımını atmıştır (Kuneralp, 1993-1994, s.119).

1.4.11. Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) Türkiye, İran ve Pakistan arasında kurulmuş bulunan Kalkınma ve Bölgesel İşbirliği Teşkilatı'nın (RCD) bir devamı niteliğinde olup, 1985 yılında faaliyete geçmiştir. Daha sonra, bu birliğe Afganistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Afganistan, Kazakistan ve Tacikistan'ın katılımıyla üye sayısı 10'a çıkmıştır. KKTC'nin üye sıfatı olmaksızın öngörülen faaliyetlerinden yararlanması, yine 1992 yılında karara bağlanmıştır (Karluk, 1996, s.378).

İzmir Anlaşması'nda ifade edildiği şekilde teşkilatın amaçları arasında karşılıklı ticaretin geliştirilmesi, bölgede sosyo-ekonomik gelişmeyi tesis edecek şartların

sağlanması ve kültürel ve manevi bağların güçlendirilmesi sayılabilir. Ancak, ECO istenilen düzeyde fayda sağlayamamıştır (Yusuf, 1997, s.783).

1.4.12. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (BSEC)

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi, Türkiye, Gürcistan, Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk, Yunanistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Moldavya arasında imzalanan bir deklarasyon ile 25 Haziran 1992 tarihinde oluşturulmuştur. Bu ülkelerin ortak özelliği, Karadeniz kıyısı bulunan ya da bu havzaya yakın olan ülkeler olmalarıdır. Ayrıca yedi gözlemci ülkeye sahiptir (DTM, 1996, s.33).

Ekonomik açıdan bakıldığında BSEC'in amacı, "kısa dönemde üye ülkeler arasındaki ticareti artırmak ve çeşitlendirmek karşılıklı yatırımları ve özellikle ortak yatırımları yoğunlaştırmak ve diğer ekonomik koşulları güçlendirmek, uzun dönemde ise serbest ticaret bölgesi oluşturmaktır" (Çelik, 1992, s.82).

Siyasai açıdan bakıldığında BSEC, üye ülkeler arasında barışı güveni ve siyasal dayanışmayı, sosyal açıdan bakıldığında ise, üye ülkelerin refah düzeylerinin artırılması, işsizliğin azaltılması, eğitim, kültür ve sağlık alanlarında işbirliği yapılmasını esas almaktadır.

BSEC'in temel felsefesi, üye ülkeler arasındaki ekonomik ilişkilerin öncelikle özel kesim tarafından geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesidir. Ayrıca kamu ve özel sektörün katılımıyla ülkeler arasında işbirliği ve ortak projelerin geliştirilmesi amaçlanmaktadır (Seyidoğlu, 1994, s.472).

1.4.13. Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (APEC)

1989 yılında resmen başlatılan Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (APEC), Asya-Pasifikteki soğuk savaştan, savaş sonrası döneme geçişi sağlamak için yoğun çaba sarf etmektedir. APEC'in büyümesi ve Asya-Pasifik entegrasyonuna artan ilgi büyük ölçüde Doğu Asya ekonomilerinin hızlı bir şekilde büyümelerinden kaynaklanmaktadır. Artık dünya ekonomisinin çekim alanı Asya-Pasifik bölgesine kaymıştır. APEC,

ekonomik refahın ve bölgesel entegrasyonun en önemli lokomotifleri olarak yorumlanmaktadır. Bu aynı zamanda, global liberalizasyon için de yeni bir güç anlamına gelmektedir (Berger, 1998, s.1).

19 Kasım 1995 yılında Japonya'nın Osaka kentinde yapılan toplantı ile yeni eylem planı hazırlanmıştır. Bu eylem planına göre APEC'in 2020 yılına kadar serbest ticaret bölgesi haline getirileceği ifade edilmiştir.

18 üyeden oluşan APEC, NAFTA dışında Japonya,Avustralya, Yeni Zelanda gibi gelişmiş ülkeleri,geniş alanlı Çin'i, Malezya, Şili, Güney Kore gibi üst-orta gelirli ülkeleri ve Güney-Doğu Asya'nın Endonezya, Filipinler, Tayland, Brunei gibi bir dizi dinamik ve doğal kaynakları zengin ülkeleri kapsamaktadır (Kazgan, 1997, s.96-97). Bu ülkeler dışında Tayvan, Hong-Kong, Singapur ve Papua Yeni Gine de bu birliğin diğer üyeleridirler. Dünya ekonomisine yön veren bu güçlü ülkelerin böylesi bir entegrasyon çerçevesinde bir araya gelmeleri entegrasyona olan ilgiyi daha da artırmaktadır (Gürel, 1996, s.59).

Kurumsal yapısını tamamladıktan sonra APEC'in Avrupa Birliği'ne karşı çok önemli bir güç olacağı ve dünya ekonomisi üzerinde hem bölgesel hem de bütün olarak önemli bir yer teşkil edeceği muhtemeldir.

1.4.14. Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan Serbest Ticaret Bölgesi

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra kendi aralarında ve diğer ülkeler arasında olan bazı entegrasyon hareketlerine girişmişlerdir. Bunlar içinde en önemlisi Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin iki güçlü ülkesi olan Kazakistan ve Özbekistan'ın Ocak 1994 yılı itibarıyla oluşturdukları bölgesel entegrasyondur. Kazak-Özbek planı post-Sovyet gümrük faaliyetlerini koordine edecek ve bölgesel bir ortak pazarın temellerini atacak bir "müşterek ekonomik uzay"ın kurulmasını sağlayacaktı. İki ülke lideri, BDT üyesi ülkeler arasında, çoğu Orta Asya Türk Cumhuriyetleri liderlerinin mümkün olduğuna inandığı, daha sıkı bir entegrasyon içine girilmesi gerektiğini öne sürüyorlardı. Daha sonra Kırgızistan'ın bu birliğe katılmasına izin verilmiştir. Bu ülke dışında üye olmak için başvuran Tacikistan

istikrarsız yapısı dolayısıyla birliğe kabul edilmemiştir. Türkmenistan ve Azerbaycan birlik konusunda henüz gerekli girişimleri yapmamıştır. Birliğin performansı şu ana kadar tatmin edici bir seviyeye ulaşamamıştır (Brown, 1995, s.34).

1.5. Ekonomik Entegrasyonların Sorunları

Ertürk, entegrasyonlar konusunda yaptığı çalışmada gelişmekte olan ülkeler arasında gerçekleştirilen ekonomik entegrasyonların sorunlarını kutuplaşma, ticaret sapması ve politizasyon şeklinde üçe ayırmıştır (Ertürk, 1993, s.62-64).

Kutuplaşma sorunu açısından verilecek örneklerden birisi, Doğu Afrika Birliği'ndeki Kenya'nın durumudur. Kenya, iktisadi faaliyetlerin büyük bir kısmını kendisine toplayınca birlik dağılmak zorunda kalmıştır. Merkezi Amerika Ortak Pazarı'nda aynı durum El-Salvador ve Guetamala için söz konusu olmuştur. Burada da birliğin diğer üyesi olan ve durumdan zarar gören Honduras'ın birlikten çekilmesine neden olmuştur. LAFTA'da Arjantin, Brezilya ve Meksika iktisadi faaliyetlerin büyük kısmını kendine çekince ülkeler arasında yeni müzakereler başlamış ve sonunda And Paktı oluşturulmuştur. CARICOM'daki kutuplaşma daha gelişmiş ülkelere nispeten, az gelişmişler arasında ortaya çıkmıştır. Buradaki olumsuz gelişmeler Caribbean Ortak Pazarı'nın doğuşunu sağlamıştır. Merkezi Afrika Devletleri Birliği, yine kutuplaşmanın yarattığı olumsuz gelişmelerden dolayı UDEAC (Union Dovanriere et Economique de I'Afrique Centrale) içinde kurulmuştur. Çünkü Kenya, iktisadi hareketleri bakımından söz konusu entegrasyona hakim durumda bulunuyordu.

Bunlara ilaveten diğer entegrasyonlarda da kutuplaşma eğilimleri görülmektedir. Kolombiya ve Venezuela And Pakt'ından, Singapur ASEAN'dan, Nijerya'da ECOWAS'dan daha fazla yararlanan ülkeler durumundadır.

Kutuplaşma, bölgesel ekonomik entegrasyona büyük bir engel teşkil etmektedir. Tedbir alınmadığı durumda ise, sorun gittikçe ağırlaşmakta ve ülkelerin birliği terk etmesine kadar gidecek kararları almalarına sebep olmaktadır. Ancak, kutuplaşmanın olması bu sorunun çözülmeyeceği anlamına gelmemektedir. Bu konuda geliştirilen zararları tazmin mekanizması, tarife seviyesi avantajları ve tercihli uygulamalar sorununun çözümünde kullanılan yöntemlerdir.

İkinci temel sorun, ulusal politikaların entegrasyonda ekonomik sapmalar meydana getirmesidir. Bunun önüne geçebilmek için uluslararası bir otoritenin oluşturulması zorunludur.

LAFTA'da esas engel, etkin kurumlar ve karar alma mekanizmasının olmayışıdır. Koruma baskısı da diğer bir engeli teşkil etmektedir. 1950'lerden sonraki koruma politikaları ülkelerin uzmanlaşmalarına engel olmuştur. Özellikle, ülkelerin bir çoğunda sanayi, koruma politikaları altında kurulmuştur. Bunların ortaya çıkardığı sorunlar genel sorunlarla birleşince LAFTA çözülmüş ve LAAI (Latin America Association for Integration) oluşmuştur.

CACM, kendi halinde bırakılan bir yapıya sahiptir. Fakat ticaretin artması ve sanayileşme bakımından önemli yararlar elde edilmiş olmasına rağmen, ulusal çatışmalar bu topluluğu zor durumda bırakmıştır. El-Salvador ile Honduras arasındaki savaş Honduras'ın birlikten çekilmesine neden olmuştur. Ayrıca, El-Salvador ve Guatemala'daki toplumsal çatışmalar bu ülkeler arası faaliyetleri donma noktasına getirmiştir.

And Paketi'nde alınan kararların uygulanması işbirliğini zor duruma sokmuş olmasına rağmen yine de başarılı bir entegrasyon girişimi olarak yorumlanabilir. Şili'nin politik nedenlerle topluluktan çekilmiş olmasına rağmen diğer üyeler ilişkilerinde olumlu bir yapı içerisindedirler.

ECOWAS üye ülkelerin farklı kalkınma seviyeleri içinde olmasından dolayı bazı sorunlar yaşamaktadır.

ASEAN'da ise, entegrasyon faaliyetleri çok ihtiyatlı ve yavaş yürümektedir. Burada esas sorun, ülkelerin iç ve dışa dönük davranışları ve farklı dış ilişkiler içinde bulunmalarındır.

Üçüncü sorun, entegrasyonda ortaya çıkan sorunların çok çabuk politize edilmesidir. Aslında bütün gelişmekte olan ülkelerin milli hakimiyetlerine düşkün olmaları, ekonomik alanda sağlıklı değerlendirme yapma imkanlarını zayıflatmaktadır.

Çünkü, yapıları belli etki alanlarının içinde kalmaktadır. Bu durum da ülkelerin ufuklarını kapatmaktadır. Sistem ve kalkınmada kullanılan tercih kalıpları ortak karar almamalarını engellemektedir. Politik yapılarının da büyük farklılıklar göstermesi sorunların politizasyonunu kolaylaştırmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

2. TÜRK EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (TEİT)'NİN SOSYAL VE EKONOMİK ANALİZİ

2.1. Sosyal Analiz

Sosyal analiz, demografik yapı, eğitim ve sağlık alt başlıkları kapsamında ele alınmıştır.

2.1.1. Demografik Yapı

Demografik yapı, nüfus sayıları, nüfusun etnik yapısı, nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı, nüfus artış hızı, doğum oranı, ölüm oranı, doğurganlık oranı, ortalama ömür, bebek ölüm oranı, nüfusun bağımlılık oranı ve nüfusun yerleşimi kapsamında incelenmiştir.

2.1.1.1. Nüfus Sayıları

Nüfus ile ekonomik kalkınma arasında sıkı ilişki vardır. Sanayi devriminden önce nüfus artışının üretim artışından daha hızlı olacağı ve insanların aç kalacağı yönünde kötümser bir görüş vardı. Ancak sanayileşmiş ülkelerin teknolojik ilerleme ile birlikte söz konusu yapıyı değiştirmesi bu konudaki tezlerin sadece az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tabanında kalmasını sağlamıştır. Bu görüşe göre, aşırı nüfus az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kalkınma çabaları üzerinde önemli bir engel teşkil eder. Tablo 1 ve Grafik 1, TEİT içinde yer alan ülkelerin nüfus sayılarını ve toplam içindeki oranlarını göstermektedir.

Tablo : 1

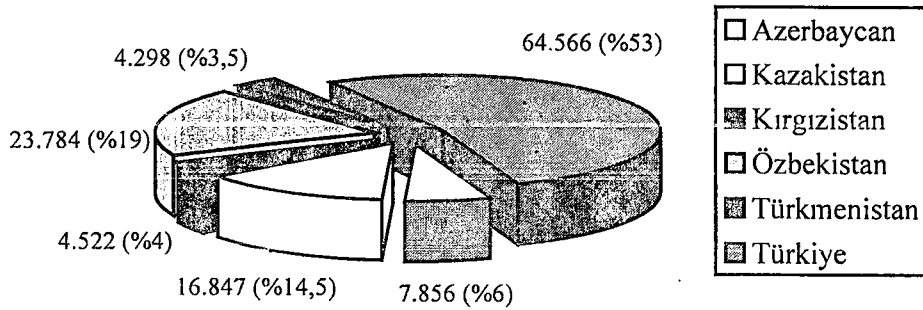
TEİT'nda Nüfus Sayıları (000' kişi, 1975-1995)

	1975	1980	1985	1990	1995	1995-2000*
Azerbaycan	5.689	6.157	6.659	7.116	7.558	7.856
Kazakistan	14.136	14.907	15.781	16.669	17.112	16.847
Kırgızistan	3.299	3.617	3.992	4.363	4.742	4.522
Özbekistan	13.981	15.936	18.113	20.421	22.843	23.784
Türkmenistan	2.520	2.865	3.223	3.658	4.099	4.298
Türkiye	40.348	44.737	50.664	56.473	62.526	64.566
TEİT	79.973	88.219	98.432	108.700	118.880	121.873

Kaynak : Avşar, 1997, s.83; Çarıkçı, 1998, s.3; Solak, 1998, s.292; DİE, 1998, s.65; www.odci.gov.com., 10.09,1999

(*)1995-2000 Dönemi Tahmini

Grafik 1:
TEİT'nda Nüfus (1995-2000)

TEİT'ndaki nüfus değişimi incelendiğinde, 1975 yılında 79.973 bin toplam nüfusun, 1995 yılında 118.880 bin kişiye ulaştığı görülmektedir. 1995-2000 dönemi tahmin verileri çerçevesinde, ülke grubu içinde en fazla nüfus sayısına sahip olan ülke Türkiye'dir. Türkiye 64.566 bin kişilik nüfusu ile TEİT'nin toplam nüfusunun yaklaşık %53'ünü oluşturmaktadır.

TEİT içinde nüfus sayısı bakımından ikinci önemli ülke Özbekistan'dır. Ülkenin toplam nüfusu 23.784 bin kişidir. Toplam içinde yaklaşık %19'luk yer teşkil etmektedir. Bu ülkeyi toplam içindeki payı %14,5 ile Kazakistan, %6'lık payı ile Azerbaycan, %4'lük payı ile Kırgızistan, %3,5'lik payı ile Türkmenistan izlemektedir.

2.1.1.2. Nüfusun Etnik Yapısı

TEİT içinde, Azeri, Dagestani, Türk, Rus, Ermeni, Alman, Kazak, Ukraynalı, Özbek, Tatar, Beyaz Rus, Kırgız, Karakalpak, Türkmen, Tacik başta olmak üzere 15'den fazla etnik grup vardır. Tablo 2 ve Grafik 2'den görüldüğü gibi, toplam nüfus içinde en yüksek paya sahip olan etnik grup %52,6 ile Türkiye nüfusedir. Bu grubu sırasıyla %14,5'lik payı ile Özbek, %8'lik payı ile Rus, %7,5'lik payı ile Kazak, %6'lık payı ile Azeri, %3'lük payı ile Türkmen, %2'lik payı ile Kırgız, %1,1'lik payı ile Tatar, %1'lik payları ile Tacik ve Ukraynalı, %0,4'lük payları ile Alman ve Karakalpak, %0,2'lik payları ile Ermeni, Beyaz Rus ve Dagestani etnik grupları izlemektedir. Geri kalan %2,9'luk kısmı ise diğer etnik gruplardan oluşmaktadır.

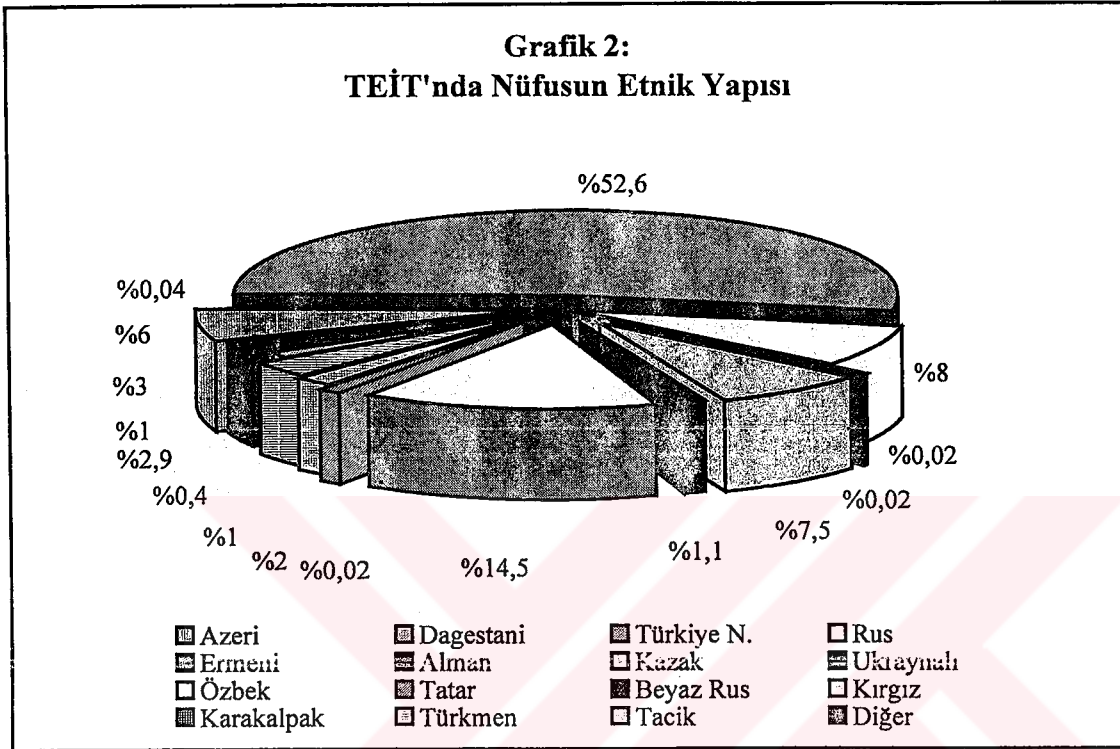
Tablo : 2
TEİT'nda Nüfusun Etnik Yapısı (%)

	TEİT		Azerbaycan 1995		Kazakistan 1995		Kırgızistan 1994		Özbekistan 1995		Türkmenistan 1995		Türkiye 1995	
	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%	Nüfus	%
Azeri	6.904.872	6,0	6.802.200	90,0	102.672	0,6	--	--	--	--	--	--	--	--
Dagestani	188.950	0,02	188.950	2,5	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Türkiye N.	62.526.000	52,6	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	62.526.000	100,0
Rus	9.676.825	8,0	188.950	2,5	5.937.864	34,7	991.078	20,9	2.284.300	10,0	274.633	6,7	--	--
Ermeni	206.626	0,02	173.834	2,3	--	--	--	--	--	--	32.792	0,8	--	--
Alman	530.472	0,04	--	--	530.472	3,1	--	--	--	--	--	--	--	--
Kazak	8.912.906	7,5	--	--	7.871.520	46,0	--	--	959.406	4,2	81.980	2,0	--	--
Ukraynalı	972.791	1,0	--	--	838.488	4,9	113.808	2,4	--	--	20.495	0,5	--	--
Özbek	17.066.059	14,5	--	--	393.576	2,3	602.234	12,7	15.693.141	68,7	377.108	9,2	--	--
Tatar	1.248.878	1,1	--	--	256.680	1,5	--	--	959.406	4,2	32.792	0,8	--	--
Beyaz Rus	203.912	0,02	--	--	171.120	1,0	--	--	--	--	32.792	0,8	--	--
Kırgız	2.484.808	2,0	--	--	--	--	2.484.808	52,4	--	--	--	--	--	--
Karakalpak	434.017	0,04	--	--	--	--	--	--	434.017	1,9	--	--	--	--
Türkmen	3.156.230	3,0	--	--	--	--	--	--	--	--	3.156.230	77,0	--	--
Tacik	890.877	1,0	--	--	--	--	--	--	890.877	3,9	--	--	--	--
Diğer	3.475.777	2,9	204.066	2,7	1.009.608	5,9	550.072	11,6	1.621.853	7,1	90.178	2,2	--	--
Toplam	118.880.000	100,0	7.558.000	100,0	17.112.000	100,0	4.742.000	100,0	22.843.000	100,0	4.099.000	100,0	62.526.000	100,0

Kaynak : UN, Azerbaijan Investment Guide, 1997, s.14; www.foreigntrade.gov.tr, 25.07.1998, s.4; Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.7;

Avrasya Dosyası, 1997/2, s.3; Çelik, 1993, s.17; Brezinski, 1998, s.116

1995 yılı itibarıyla, Azerbaycan'ın nüfus yapısı içinde yer alan etnik grup payları şöyledir; %90 Azeri, %2,5 Dagestani, %2,5 Rus, %2,3 Ermeni. Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi, Azerbaycan TEİT'nda en homojen nüfus yapısına sahip olan ülkedir.

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan'ın toplam nüfusunun %46'sını Kazaklar, %34,7'sini Ruslar, %3,1'ini Almanlar, %4,9'unu Ukraynalılar, %2,3'ünü Özbekler, %1,5'ini Tatarlar, %1'ini Beyaz Ruslar, %0,6'sını Azeriler oluşturmaktadır.

1994 yılı itibarıyla, Kırgızistan'ın nüfus yapısı içinde %52,4 Kırgız, %20,9 Rus, %12,7 Özbek, %2,4 Ukraynalı, %11,6 Tatar, Kazak, Dungan, Tacik, Ahıska Türkleri, Koreli, Azeri ve Beyaz Ruslar yer alır.

1995 yılı itibarıyla, Özbekistan'ın nüfus yapısı incelendiğinde, toplam nüfusun %68,7'sini Özbekler, %10'unu Ruslar, %4,2'sini Kazaklar, %4,2'sini Tatarlar, %3,9'unu Tacikler, %1,9'unu Karakalpaklar'ın oluşturduğu görülmektedir.

1995 yılı itibarıyla, Türkmenistan'ın nüfus yapısı içinde, %77 Türkmen, %9,2 Özbek, %6,7 Rus, %2 Kazak, %0,8 Tatar, %0,8 Azeri, %0,8 Beyaz Rus, %0,8 Ermeni ve %0,5 Ukraynalı vardır.

2.1.1.3. Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı, özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde nüfus artışını tayin eden en önemli faktörlerden biridir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler gelişmiş ülkelere göre daha genç bir nüfus yapısına sahiptir. 0-14 yaş grubu toplam nüfus içinde önemli bir paya sahiptir. İktisadi açıdan faal olmayan bu grubun toplam gelire ortak olması kişi başına gelir seviyesinin düşük olmasını beraberinde getirmektedir. Söz konusu ülkelerde 15-64 yaş grubu toplam nüfus içinde en büyük paya sahiptir. Faal nüfus olarak tanımlanan bu grubun payının yüksek olması avantaj olarak değerlendirilse de, bu ülkelerin sermaye açısından yeterli düzeyde olmamaları, kaynakların atıl kalmasına sebep olmaktadır. Tablo 3 ve Grafik 3, TEİT'nda nüfusun yaş gruplarına göre dağılımını göstermektedir.

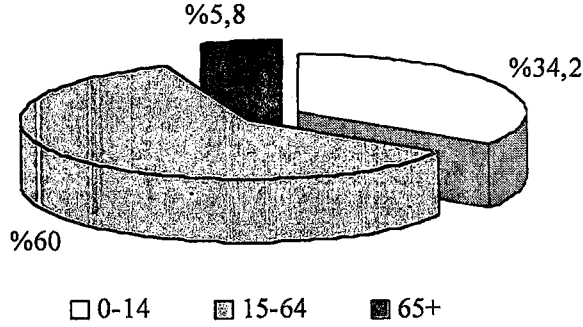
Tablo : 3

TEİT'nda Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı (1995-2000, %, Tahmin)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
0-14	32,0	29,0	36,0	38,0	39,0	31,0	34,2
15-64	61,0	64,0	58,0	57,0	57,0	63,0	60,0
65+	7,0	7,0	6,0	5,0	4,0	6,0	5,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak : www.odci.gov.com., 10.09.1999

Grafik 3:
TEİT'nda Nüfusun Yaş Gruplarına Göre Dağılımı
(1995-2000, %)

1995-2000 dönemi itibarıyla, TEİT, 121.873 bin kişilik nüfusa sahiptir. Toplam nüfusun yaklaşık %34'ü (41.437 bin kişi) 0-14 yaş grubunda, %60'ı (73.123 bin kişi) 15-64 yaş grubunda, %6'sı (7.313 bin kişi) ise, 60 ve yukarı yaş grubunda yer almaktadır. İfadelerden de anlaşılacağı gibi TEİT, oldukça genç bir nüfusa sahiptir.

0-14 yaş grubunun toplam nüfusu içinde en yüksek olduğu ülke %39 ile Türkmenistan'dır. Bu ülkeyi %38 ile Özbekistan, %36 ile Kırgızistan, %32 ile Azerbaycan, %31 ile Türkiye, %29 ile Kazakistan izlemektedir. TEİT ortalaması ise %34,2'dir.

15-64 yaş grubunun toplam ülke nüfusu içinde en yüksek olduğu ülke %64 ile Kazakistan'dır. Bu ülkeyi %63 ile Türkiye, %61 ile Azerbaycan, %58 ile Kırgızistan, %57 ile Özbekistan ve Türkmenistan izlemektedir. TEİT ortalaması %60 seviyesindedir.

65 ve daha yukarı yaş grubunun toplam ülke nüfusu içinde en yüksek olduğu ülke %7 ile Azerbaycan ve Kazakistan'dır. Bu ülkeyi %6 ile Kırgızistan ve Türkiye, %4 ile Türkmenistan izlemektedir. TEİT ortalaması %5,8'dir.

2.1.1.4. Nüfus Artış Hızı

Bir ülkenin net büyüme hızı, bir yıllık dönem içinde gerçekleştirilen kalkınma hızı ile nüfus artış hızı arasındaki farkın hesaplanmasıyla elde edilir. Bu nedenle nüfus

artış hızının yüksek olması ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkilerde bulunur. Optimal nüfus artış hızı nüfusun kendini yenilenmesine yetebilecek orandaki nüfus artış hızıdır. Bu oranın üzerindeki artışlar ülkenin kişi başına gelir seviyesini düşüreceğinden refah kaybının ortaya çıkmasına neden olacaktır. Tablo 4 ve Grafik 4, TEİT’nda nüfus artış hızını göstermektedir.

Tablo : 4

TEİT’nda Nüfus Artış Hızı (1975-1995, %)

	1980	1985	1990	1995	1995-2000*
Azerbaycan	1,6	1,6	1,4	1,2	2,0
Kazakistan	1,1	1,1	1,1	0,5	0,2
Kırgızistan	1,9	2,0	1,9	1,7	0,7
Özbekistan	2,8	2,7	2,7	2,3	3,2
Türkmenistan	2,7	2,5	2,7	2,4	3,4
Türkiye	2,1	2,6	2,3	2,1	2,8
TEİT	2,0	2,3	2,0	1,8	2,4

Kaynak: Avşar, 1997, s.83; Çarıkçı, 1998, s.3; Solak, 1998, s.292; DİE, 1998,

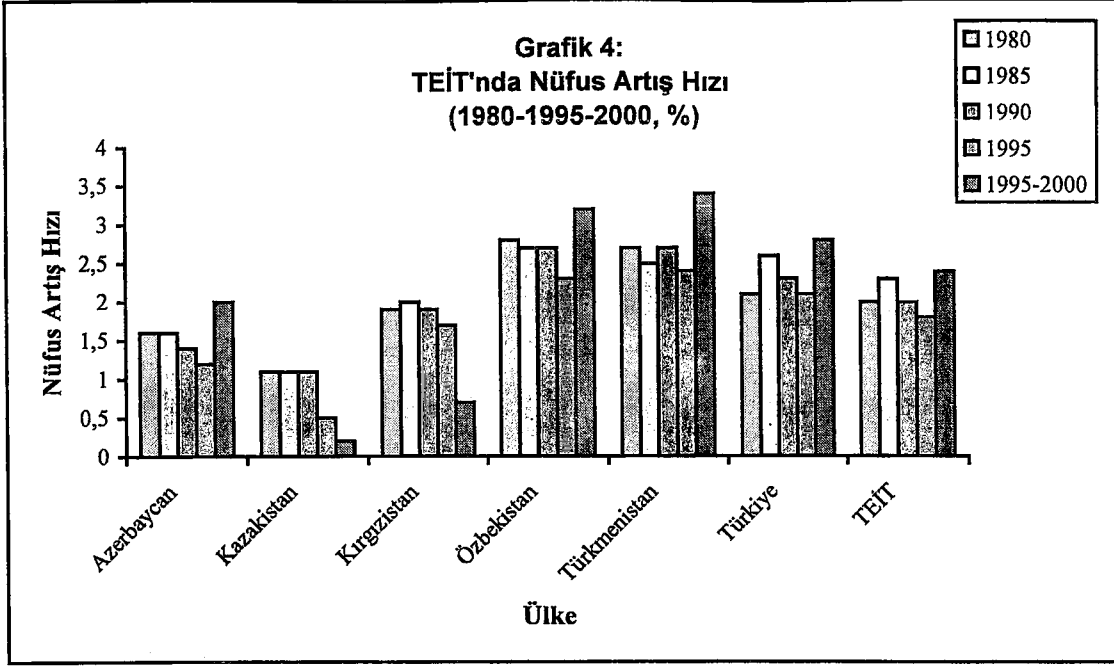
s.65; www.odci.gov.com., 10.09,1999; Statistical Yearbook, 1996, s.134

(*)1995-2000 Dönemi Tahmini

1980 yılı itibarıyla, TEİT nüfus artış hızı %2 civarındadır. Bu dönemde en yüksek nüfus artış hızına sahip olan ülke, %2,8 ile Özbekistan, en düşük nüfus artış hızına sahip olan ülke, %1,1 ile Kazakistan’dır. Bunlar dışında Azerbaycan %1,6, Kırgızistan %1,9, Türkmenistan %2,7, Türkiye %2 oranında nüfus artış hızına sahiptir.

1985 yılı itibarıyla, TEİT nüfus artış hızı %2,3 civarındadır. Bu dönemde en yüksek nüfus artış hızına sahip olan ülke, %2,7 ile Özbekistan, en düşük nüfus artış hızına sahip olan ülke, %1,1 ile Kazakistan’dır. Bunlar dışında Azerbaycan %1,6, Kırgızistan %2,0, Türkmenistan %2,5, Türkiye %2,6 oranında nüfus artış hızına sahiptir.

1990 yılı itibarıyla, TEİT nüfus artış hızı %2 civarındadır. Bu dönemde en büyük nüfus artış hızına sahip olan ülke %2,7 ile Özbekistan ve Türkmenistan, en düşük nüfus

artış hızına sahip olan ülke %1,1 ile Kazakistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycan %1,4, Kırgızistan %1,9, Türkiye %2,3 oranında nüfus artış hızına sahiptir.

1995 yılı itibarıyla, TEİT nüfus artış hızı %1,8 civarındadır. Bu dönemde en yüksek nüfus artış hızına sahip olan ülke %2,4 ile Türkmenistan, en düşük nüfus artış hızına sahip olan ülke %0,5 ile Kazakistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycan %1,2, Kırgızistan %1,7, Özbekistan %2,3, Türkiye %2,1 oranında nüfus artış hızına sahiptir.

1995-2000 yılları arasında, TEİT'nda nüfus artış hızları, Azerbaycan'da %0,4, Kazakistan'da %0,3, Kırgızistan'da %0,6, Özbekistan'da %1,6, Türkmenistan'da %1,8, Türkiye'de %1,7 şeklinde tahmin edilmiştir. Ortalama nüfus artış hızı %0,9 seviyesindedir.

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, 1980-1990-1995 ve 1995-2000 dönemi tahmini dikkate alındığında, her dönemde Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan TEİT ortalama nüfus artış hızından düşük, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye ise ortalama nüfus artış hızından yüksek nüfus artış hızlarına sahiptirler. 1993 yılı itibarıyla Avrupa Birliği üyesi ülkelerde ortalama nüfus artış hızı %0,18, Amerika'da %1,08, Japonya'da ise %0,54 seviyesindedir (DİE, 1996, s.6,7,8,9). 1995 yılı dünya ortalaması ise %1,57 seviyesindedir (Poursin, 1998, s.86).

2.1.1.5. Doğum Oranı

Kişi başına gelir ile doğum oranı arasında anlamlı bir ilişki vardır. Yapılan araştırmalar kişi başına gelir seviyesinin artışı ile doğum oranı azalışı arasında yüksek bir korelasyon olduğunu ortaya koymuştur. Ancak korelasyonun yönü konusu ise tartışmalıdır. Bazı iktisatçılara göre kişi başına gelir seviyesi arttıkça nüfus artışında azalma olmaktadır. Kindleberger'in hazırladığı korelasyon tablosu böyle bir ilişkiyi ortaya koymuştur (Savaş, 1986, s.246). Tablo 5 ve Grafik 5, TEİT'ndeki doğum oranını göstermektedir.

1985-1995 dönemi dikkate alındığında, Azerbaycan ve Kazakistan TEİT ortalamasının altında, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan TEİT ortalamasının üzerinde doğum oranlarına sahiptir. Türkiye ise, 1985 yılında TEİT ortalamasının altında, 1990 ve 1995 yıllarında ise TEİT ortalamasının üzerinde değerlere sahip olmuştur. 1995-2000 dönemi tahmininde, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin TEİT ortalamasının altında doğum oranına sahip olacağı tahmin edilirken, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın ortalama değer üzerinde yer alacağı tahmin edilmiştir.

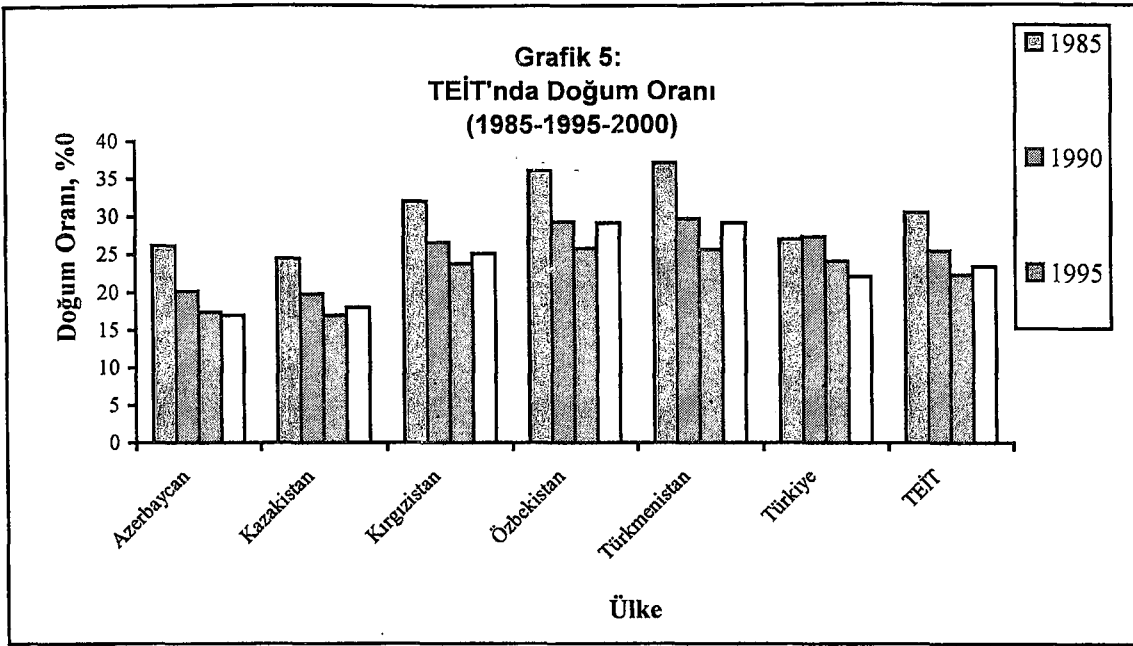
Tablo : 5

TEİT'nda Doğum Oranı (1985-1995, %0)

	1985	1990	1995	1995-2000*
Azerbaycan	26,2	20,2	17,4	17,0
Kazakistan	24,5	19,8	17,0	18,0
Kırgızistan	31,9	26,5	23,7	25,0
Özbekistan	36,0	29,2	25,7	29,0
Türkmenistan	37,0	29,6	25,5	29,0
Türkiye	26,9	27,2	24,0	22,0
TEİT	30,4	25,4	22,2	23,3

Kaynak : Aşar, 1997, s.102; www.undp.org/popin., 10.09.1999

(*) 1995-2000 Dönemi Tahmini

1985 yılı itibarıyla, TEİT'nda doğum oranı binde 30,4 civarındadır. Bu dönemde en yüksek doğum oranına sahip olan ülke, binde 37 ile Türkmenistan, en düşük doğum oranına sahip olan ülke, binde 24,5 ile Kazakistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycanı binde 26,2, Kırgızistan binde 31,9, Özbekistan binde 36, Türkiye binde 26,9 seviyesinde doğum oranına sahiptir.

1990 yılı itibarıyla, TEİT'ndaki doğum oranı binde 25,4 civarındadır. Bu dönemde en yüksek doğum oranına sahip olan ülke binde 29,6 ile Türkmenistan, en düşük doğum oranına sahip olan ülke binde 19,8 ile Kazakistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycan binde 20,2, Kırgızistan binde 26,5, Özbekistan binde 29,2, Türkiye binde 27,2 seviyesinde doğum oranına sahiptir.

1995 yılı itibarıyla, TEİT'ndaki doğum oranı binde 22,2 civarındadır. Bu dönemde en yüksek doğum oranına sahip olan ülke binde 25,7 ile Özbekistan, en düşük doğum oranına sahip olan ülke binde 17 ile Kazakistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycan binde 17,4, Kırgızistan binde 23,7, Türkmenistan binde 25,5, Türkiye binde 24 seviyesinde doğum oranına sahiptir.

1995-2000 yılları arasında, TEİT'nda doğum oranları, Azerbaycan'da binde 17, Kazakistan'da binde 18, Kırgızistan'da binde 25, Özbekistan'da binde 29, Türkmenistan'da binde 29, Türkiye'de binde 22 olarak tahmin edilmiştir. TEİT ortalaması ise, binde 23,3 seviyesindedir.

1993-1994 yılı itibarıyla Avrupa Birliği üyesi ülkelerdeki ortalama doğum oranı binde 10,8, Amerika'da binde 15,2, İsviçre'de binde 11,9 seviyesindedir (DİE, 1996, s.10,11,12,13). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere TEİT ortalamaları gelişmiş ülkelere göre oldukça yüksek seviyelerde doğum oranlarına sahiptir.

2.1.1.6. Ölüm Oranı

Dünya nüfus artışında meydana gelen azalışın esas sebebi ölüm oranında yaşanan yüksek orandaki azalıştır. Sanayileşmiş ülkeler bu konuda istikrarlı bir tempo ile gelişmeler sağlarken, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerdeki ölüm oranı daha hızlı bir şekilde azalmaktadır. Ölüm oranını azaltan etkenlerin başında gelir artışını göstermek mümkündür. Çünkü sağlık alanında yapılacak yatırımlar ve yeni ilaç ve tedavi yöntemlerinin geliştirilmesi büyük ölçüde gelir seviyesi artışına paralel bir şekilde gelişmektedir. Bu da iktisadi açıdan faal olmayan nüfusun artmasına ve kişi başına gelirin düşmesine neden olmaktadır. TEİT'ndaki ülkelerin de az gelişmiş ve gelişmekte olan yapı arz etmesi bu tip sorunların yaşanmasını beraberinde getirmektedir.

Tablo 6 ve Grafik 6'da görüldüğü gibi, 1985, 1990, 1995 dönemleri ve 1995-2000 yılı tahminlerine göre Azerbaycan ve Özbekistan TEİT ölüm oranı ortalamasının altında, Kazakistan ise her dönemde TEİT ortalamasının üstünde ölüm oranlarına sahiptir. Kırgızistan, 1985 ve 1990 döneminde TEİT ortalamasına eşit, 1995 yılında TEİT ortalamasının üstünde, 1995-2000 tahmin döneminde TEİT ortalamasının altında bir ölüm oranına sahiptir. Türkmenistan 1985 ve 1990 döneminde TEİT ortalamasının üzerinde, 1995 yılında eşit, 1995-2000 tahmin değerinde TEİT ortalamasına eşit ölüm oranı değerine sahiptir. Türkiye ise, 1985 ve 1995 yılında TEİT oranına eşit, 1990 ve 1995-2000 tahmin değeri itibarıyla TEİT ölüm oranı ortalamasının altında ölüm oranı değerine sahiptir.

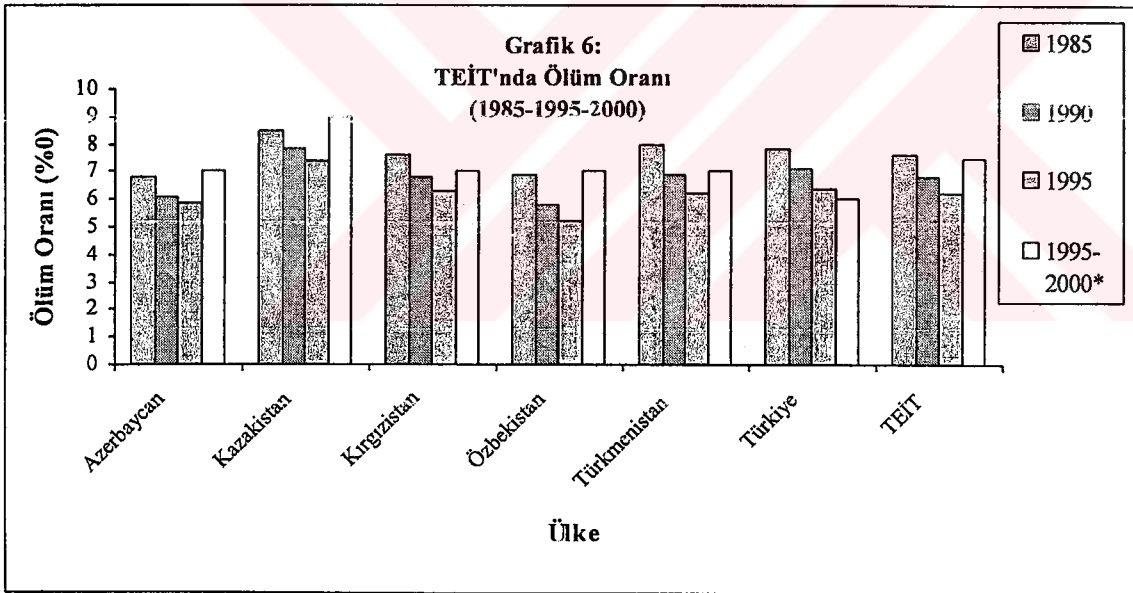
Tablo : 6

TEİT'nda Ölüm Oranı (1985-1995, %0)

	1985	1990	1995	1995-2000*
Azerbaycan	6,8	6,1	5,9	7,0
Kazakistan	8,5	7,8	7,4	9,0
Kırgızistan	7,6	6,8	6,3	7,0
Özbekistan	6,9	5,8	5,2	7,0
Türkmenistan	8,0	6,9	6,2	7,0
Türkiye	7,8	7,1	6,4	6,0
TEİT	7,6	6,8	6,2	7,5

Kaynak: Avşar, 1997, s.105; www.undp.org/popin., 10.09.1999

(*) 1995-2000 Dönemi Tahmini

1985 yılı itibarıyla, TEİT'ndeki ölüm oranı binde 7,6 civarındadır. Bu dönemde en yüksek ölüm oranına sahip olan ülke, binde 8,5 ile Kazakistan, en düşük ölüm oranına sahip olan ülke, binde 6,9 ile Özbekistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycan binde 6,8, Kırgızistan binde 7,6, Türkmenistan binde 8, Türkiye binde 7,8 seviyesinde ölüm oranına sahiptir.

1990 yılı itibarıyla, TEİT'ndeki ölüm oranı binde 6,8 civarındadır. Bu dönemde en yüksek ölüm oranına sahip olan ülke, binde 7,8 ile Kazakistan, en düşük ölüm oranına sahip olan ülke, binde 5,8 ile Özbekistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycan binde 6,1, Kırgızistan binde 6,8, Türkmenistan binde 6,9, Türkiye binde 7,1 seviyesinde ölüm oranına sahiptir.

1995 yılı itibarıyla, TEİT'ndeki ölüm oranı binde 7,5 civarındadır. Bu dönemde en yüksek ölüm oranına sahip olan ülke, binde 7,4 ile Kazakistan, en düşük ölüm oranına sahip olan ülke, binde 5,2 ile Özbekistan'dır. Bunlar dışında Azerbaycan binde 5,9, Kırgızistan binde 6,3, Türkmenistan binde 6,2, Türkiye binde 6,4 seviyesinde ölüm oranına sahiptir.

1995-2000 yılları arasında, TEİT'nda ölüm oranları, Kazakistan'da binde 9, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da binde 7, Türkiye'de binde 6 olarak tahmin edilmiştir. Ortalama ölüm oranı ise binde 7,5'tir.

1993-1994 dönemi dikkate alındığında, Avrupa Birliği üyesi ülkelerdeki ortalama ölüm oranı binde 9,84, Amerika'da binde 8,8, Avustralya'da binde 7,1, Hindistan'da binde 10, Kanada'da binde 8, Japonya'da binde 7'dir (DİE, 1996, s.15).

2.1.1.7. Doğurganlık Oranı

Doğurganlık oranı, her yıl yapılan canlı doğumlarla yıl ortası kadın nüfus arasındaki ilişkiyi göstermektedir (Tuncer, 1977, s.12). Tablo 7 ve Grafik 7'de görüldüğü gibi, 1985, 1990, 1995 ve 1995-2000 dönemi tahmin değerlerine göre, Azerbaycan ve Kazakistan her dönemde TEİT ortalamasının altında, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan TEİT ortalamasının üstünde doğum oranı değerlerine sahiptir. Türkiye, 1985 ve 1995 yıllarında TEİT ortalamasının üstünde, 1990 yılında TEİT ortalamasına eşit, 1995-2000 tahmin döneminde ise TEİT ortalamasının altında doğurganlık oranına sahiptir.

1985 yılı itibarıyla, TEİT'nda doğurganlık oranı kadın başına 3,6'dır. Bu dönemde en yüksek doğurganlık oranı kadın başına 4,4 çocuk ile Türkmenistan'a, en

düşük doğurganlık oranı kadın başına 2,9 çocuk ile Azerbaycan'a aittir. Bunlar dışında Kazakistan 3, Kırgızistan 3,9, Özbekistan 4,3, Türkiye 3,7 seviyesinde doğurganlık oranına sahiptir. 1990-1995 yılı itibarıyla , gelişmiş bir ülke olan Amerika'da kadın başına doğum oranı 2,1, Çin'de ise 1,9'dur (Poursin, 1998, s.86)

1990 yılı itibarıyla, TEİT'nda doğurganlık oranı kadın başına 3,3'tür. Bu dönemde en yüksek doğurganlık oranı kadın başına 3,8 çocuk ile Türkmenistan ve Özbekistan'a, en düşük doğurganlık oranı kadın başına 2,5 çocuk ile Azerbaycan'a aittir. Bunlar dışında Kazakistan 2,6, Kırgızistan 3,5, Türkiye 3,3 seviyesinde doğurganlık oranına sahiptir.

Tablo : 7

TEİT'nda Doğurganlık Oranı (1985-1995)

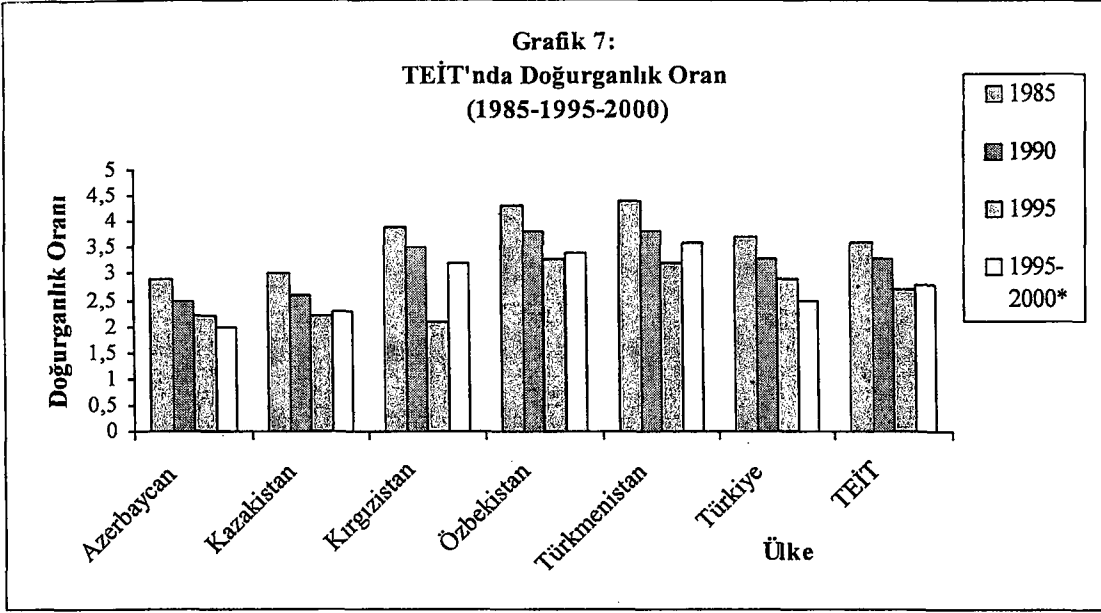
	1985	1990	1995	1995-2000*
Azerbaycan	2,9	2,5	2,2	2,0
Kazakistan	3,0	2,6	2,2	2,3
Kırgızistan	3,9	3,5	2,1	3,2
Özbekistan	4,3	3,8	3,3	3,4
Türkmenistan	4,4	3,8	3,2	3,6
Türkiye	3,7	3,3	2,9	2,5
TEİT	3,6	3,3	2,7	2,8

Kaynak: Avşar, 1997, s.104; www.undp.org/popin., 10.09.1999

(*) 1995-2000 Dönemi Tahmini

1995 yılı itibarıyla, TEİT'nda doğurganlık oranı kadın başına 2,7'dir. Bu dönemde en yüksek doğurganlık oranı kadın başına 4,4 çocuk ile Türkmenistan'a, en düşük doğurganlık oranı kadın başına 2,9 çocuk ile Azerbaycan'a aittir. Bunlar dışında Kazakistan 3, Kırgızistan 3,9, Özbekistan 4,3, Türkiye 3,7 seviyesinde doğurganlık oranına sahiptir.

1995-2000 yılları arasında, TEİT'nda kadın başına doğurganlık oranları, Azerbaycan'da 2, Kazakistan'da 2,3 Kırgızistan'da 3,2, Özbekistan'da 3,4, Türkmenistan'da 3,6, Türkiye'de 2,5 olarak tahmin edilmiştir. Ortalama doğurganlık oranı ise 2,8'dir.

2.1.1.8. Ortalama Ömür

Ortalama ömrün uzaması doğum oranını etkileyen faktörlerden biridir. Ölüm oranının azalması ortalama ömür düzeyinin yükselmesine neden olmaktadır. Ailelerin büyümesi, fayda-maliyet analizini sonucunda doğum oranını düşürmektedir (Savaş, 1986, s.247).

Tablo 8'de görüldüğü gibi, 1985, 1990, 1995 ve 1995-2000 tahmin dönemi itibarıyla Azerbaycan her dönemde TEİT ortalaması üzerinde ortalama ömür sürelerine, Türkmenistan ise TEİT ortalamalarının altında ortalama ömür sürelerine sahiptir. Kazakistan, her dönem için TEİT ortalamasına eşit ortalama ömür değerlerine sahiptir. Kırgızistan ve Özbekistan 1985 yılında TEİT ortalamasının üzerinde, diğer dönemlerde ise TEİT ortalamasına eşit ortalama ömür sürelerine sahiptir. Türkiye 1985, 1990, 1995 yıllarında TEİT ortalamasının altında, 1995-2000 dönemi tahmin değerlerinde ise TEİT ortalamasının üstü ortalama ömür beklentisine sahiptir.

Tablo : 8

TEİT'nda Ortalama Ömür (1985-1995)

	1985	1990	1995	1995-2000*
Azerbaycan	70	72	73	70
Kazakistan	67	69	71	68
Kırgızistan	68	69	71	68
Özbekistan	68	69	71	68
Türkmenistan	65	66	68	65
Türkiye	66	67	69	69
TEİT	67	69	71	68

Kaynak: Avşar, 1997, s.107; www.undp.org/popin., 10.09.1999

(*) 1995-2000 Dönemi Tahmini

1985 yılı itibarıyla, TEİT'nda ortalama ömür beklentisi 67'dir. Bu dönemde en yüksek ortalama ömür beklentisinin olduğu ülke 70 yaş ile Azerbaycan, en düşük ortalama ömür beklentisinin olduğu ülke 65 yaş ile Türkmenistan'dır. Bunlar dışında Kazakistan'da 67, Kırgızistan ve Özbekistan'da 68, Türkiye'de 66 yaş seviyesinde ortalama ömür beklentisine sahiptir.

1990 yılı itibarıyla, TEİT'nda ortalama ömür beklentisi 69'dur. Bu dönemde en yüksek ortalama ömür beklentisinin olduğu ülke 72 yaş ile Azerbaycan, en düşük ortalama ömür beklentisinin olduğu ülke 66 yaş ile Türkmenistan'dır. Bunlar dışında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da 69, Türkiye'de 67 yaş seviyesinde ortalama ömür beklentisine sahiptir.

1995 yılı itibarıyla, TEİT'nda ortalama ömür beklentisi 71'dir. Bu dönemde en yüksek ortalama ömür beklentisinin olduğu ülke 73 yaş ile Azerbaycan, en düşük ortalama ömür beklentisinin olduğu ülke 68 yaş ile Türkmenistan'dır. Bunlar dışında Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan'da 71, Türkiye'de 68 yaş seviyesinde ortalama ömür beklentisine sahiptir.

1995-2000 yılları arasında, TEİT'nda ortalama ömür, Azerbaycan'da 70, Kazakistan'da 68, Kırgızistan'da 68, Özbekistan'da 68, Türkmenistan'da 65, Türkiye'de 69 olarak tahmin edilmiştir. Ortalama ömür beklentisi ise 68'dir.

1993 yılı itibarıyla, Avrupa Birliği üyesi ülkelerde ortalama ömür beklentisi 76,5, Amerika'da 76, Avustralya'da 77,7, Çin'de 69,2, Hindistan'da 60,8, İsviçre'de 78, Kanada'da 77,5 Suudi Arabistan'da 70,2 yıldır (DİE, 1996, s.17,19,21,23).

2.1.1.9. Bebek Ölüm Oranı

Bebek ölüm oranı ile gelir seviyesi arasında sıkı bir ilişki vardır. Buna göre kişi başına gelir seviyesi yüksek olan ekonomilerde bebek ölüm oranı düşük, kişi başına gelir seviyesi düşük olan ekonomilerde ise yüksek olmaktadır (Savaş, 1986, s.245). TEİT'ndeki ülkelerin genel itibarıyla kişi başına gelir seviyelerinin düşük olması bebek ölüm oranlarının yüksek olmasını beraberinde getirmektedir. Tablo 9 ve Grafik 8, TEİT'nda bebek ölüm oranını göstermektedir.

1985, 1990, 1995 ve 1995-2000 tahmin dönemi itibarıyla, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan TEİT ortalamasının altında bebek ölüm oranı değerlerine sahipken, Türkmenistan ve Türkiye her dönemde TEİT ortalamasının üzerinde bebek ölüm oranı değerlerine sahiptir. Özbekistan ise, 1985, 1990 ve 1995 yılları itibarıyla TEİT ortalamasının altında yer alırken, 1995-2000 tahmin dönemi için ortalamanın üzerine çıkmıştır.

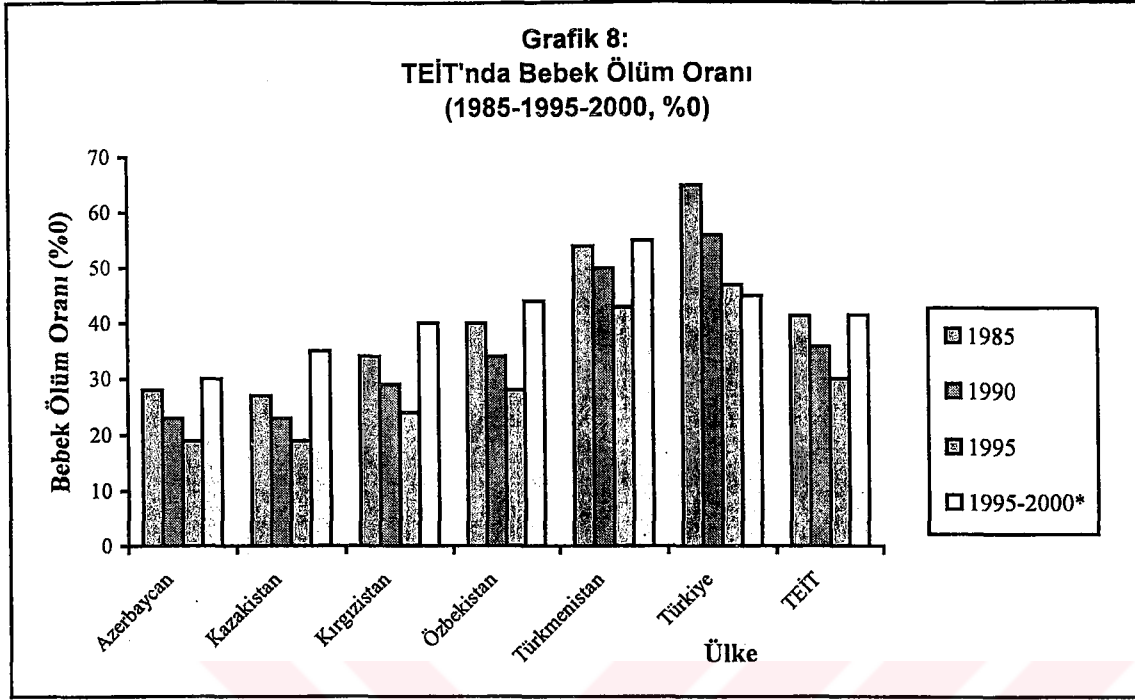
Tablo : 9

TEİT'nda Bebek Ölüm Oranı (1985-1995, %0)

	1985	1990	1995	1995-2000*
Azerbaycan	28,0	23,0	19,0	30,0
Kazakistan	27,0	23,0	19,0	35,0
Kırgızistan	34,0	29,0	24,0	40,0
Özbekistan	40,0	34,0	28,0	44,0
Türkmenistan	54,0	50,0	43,0	55,0
Türkiye	65,0	56,0	47,0	45,0
TEİT	41,3	35,8	30,0	41,5

Kaynak: Avşar, 1997, s.105; www.undp.org/popin., 10.09.1999

(*) 1995-2000 Dönemi Tahmini

1985 dönemi itibarıyla, TEİT'nda ortalama bebek ölüm oranı binde 41,3'tür. Bu dönemde en yüksek bebek ölüm oranı binde 65 ile Türkiye'ye, en düşük bebek ölüm oranı binde 27 ile Azerbaycan'a aittir. Bunlar dışında Kazakistan binde 28, Kırgızistan binde 34, Özbekistan binde 40, Türkmenistan binde 54 seviyesinde ortalama bebek ölüm oranına sahiptir.

1990 dönemi itibarıyla, TEİT'nda ortalama bebek ölüm oranı binde 35,8'dir. Bu dönemde en yüksek bebek ölüm oranı binde 56 ile Türkiye'ye, en düşük bebek ölüm oranı binde 23 ile Azerbaycan ve Kazakistan'a aittir. Bunlar dışında Kırgızistan binde 29, Özbekistan binde 34, Türkmenistan binde 50 seviyesinde ortalama bebek ölüm oranına sahiptir.

1995 dönemi itibarıyla, TEİT'nda ortalama bebek ölüm oranı binde 30'dur. Bu dönemde en yüksek bebek ölüm oranı binde 47 ile Türkiye'ye, en düşük bebek ölüm oranı binde 19 ile Azerbaycan ve Kazakistan'a aittir. Bunlar dışında Kırgızistan binde 24, Özbekistan binde 28, Türkmenistan binde 43 seviyesinde ortalama bebek ölüm oranına sahiptir.

1995-2000 yılları arasında, TEİT'nda bebek ölüm oranı, Azerbaycan'da %0,30, Kazakistan'da %0,35, Kırgızistan'da %0,40, Özbekistan'da %0,44, Türkmenistan'da %0,55, Türkiye'de %0,45 şeklinde tahmin edilmiştir. Ortalama bebek ölüm oranı binde 41,5'tir.

1993 yılı itibarıyla Avrupa Birliği üyesi ülkelerdeki ortalama bebek ölüm oranı binde 6,7, Amerika'da binde 8,6, Çin'de binde 30,5, Güney Kore'de binde 10,6, İsviçre'de binde 6, Japonya'da binde 4, Kanada'da binde 6,8'dir (DİE, 1996, s.19,21,23).

2.1.1.10. Nüfusun Bağımlılık Oranı

Nüfusun bağımlılık oranı, nüfusun ekonomik yapısı hakkında önemli ipuçları sunan bir göstergedir (Doğanay, 1991, s.30). Belli bir nüfus kitlesinde 0-14 ve 65 ve daha yukarı nüfus bağımlı nüfus olarak adlandırılmaktadır. İfade edilen yaş grubu içinde yer alanların, toplumun faal nüfusu olan 15-64 yaş grubunda yer alan nüfusuna oranına nüfusun bağımlılık oranı denir (Karlık, 1995, s.15). Tablo 10'da görüldüğü gibi, 1995-2000 dönemi tahminlerine göre TEİT'nda toplam 46.992 bin kişilik bağımlı nüfus vardır. İstihdam edilen nüfus ise 74.880 bin kişidir. Buna göre, TEİT'nda bağımlılık oranı %62,7 seviyesindedir.

Tablo : 10

TEİT'nda Nüfusun Bağımlılık Oranı (1995-2000, 000'kişi, Tahmin)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
0-14	2.514	4.886	1.628	9.038	1.676	20.015	39.757
15-64	4.792	10.782	2.623	13.557	2.450	40.676	74.880
65 +	550	1.179	271	1.189	172	3.874	7.235
Toplam	7.856	16.847	4.522	23.784	4.298	64.566	121.873
Bağımlılık Oranı	39,0	56,2	72,3	75,4	75,4	58,7	62,7

Kaynak : www.odci.gov.com, 10.09.1999

1995-2000 dönemi itibarıyla Azerbaycan toplam 7.856 bin kişilik nüfusa sahiptir. Toplam nüfusun 2.514 bin kişilik bölümü 0-14, 4.792 bin kişilik bölümü 15-64, 550 bin kişilik bölümü ise, 65 ve daha yukarı yaş grubunu kapsamaktadır. Bağımlılık oranı, Azerbaycan'da %39, Kazakistan'da %56,2, Kırgızistan'da %72,3, Özbekistan'da %75,4, Türkmenistan'da %75,4, Türkiye'de %58,7'dir.

Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye TEİT nüfusu bağımlılık oranı altında bir orana sahip iken, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan TEİT bağımlılık oranının üstünde yer almaktadır. 2000 yılı tahminlerine göre, Avrupa Birliği üyesi ülkelerde bağımlılık oranı, ortalama %50,4, İran'da %71,4, Bulgaristan'da %56,4, Yunanistan'da %60,5, Almanya'da %47,4, İtalya'da %52,1, İngiltere'de %50,3, Belçika'da %50,6 seviyesindedir(Tandoğan, 1998, s.118-119).

2.1.1.11. Nüfusun Yerleşimi

Kentleşme, sanayileşmenin bir göstergesidir. Kentleşme oranının yüksek olduğu ülkelerde sanayi sektörünün ekonomideki ağırlığı, tarım sektörüne göre daha üst düzeydedir.

Tablo 11 ve Grafik 9'da görüldüğü gibi, 1994 yılı itibarıyla, TEİT'nda toplam kentsel nüfus 58.282 bin kişidir. Bu nüfusun toplam nüfusa oranı %50,9'dur. Kentsel nüfusun toplam nüfusa oranının en yüksek olduğu ülke Kazakistan'dır. Kazakistan'ın toplam nüfusunun %59,3'ü kentsel alanlarda yaşamaktadır. Bu ülkeyi %55,5 ile Azerbaycan, %54 ile Türkiye, %44,8 ile Türkmenistan, %41,1 ile Özbekistan, %38,7 ile Kırgızistan izlemektedir. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'deki kentsel nüfus oranı TEİT ortalamasının üzerinde yer alırken, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan TEİT ortalamasının altında yer almaktadır.

1994 yılı itibarıyla, TEİT içinde kırsal nüfus %49,1'dir. Kırsal nüfusun toplam nüfusa oranının en yüksek olduğu ülke %61,3 ile Kırgızistan'dır. Bu ülkeyi %58,9'luk oranla Özbekistan, %55,2'lik oranla Türkmenistan, %46'lık oranla Türkiye, %45,5'lik oranla Azerbaycan ve %40,7'lik oranla Kazakistan izlemektedir. Bu ifadelerden de

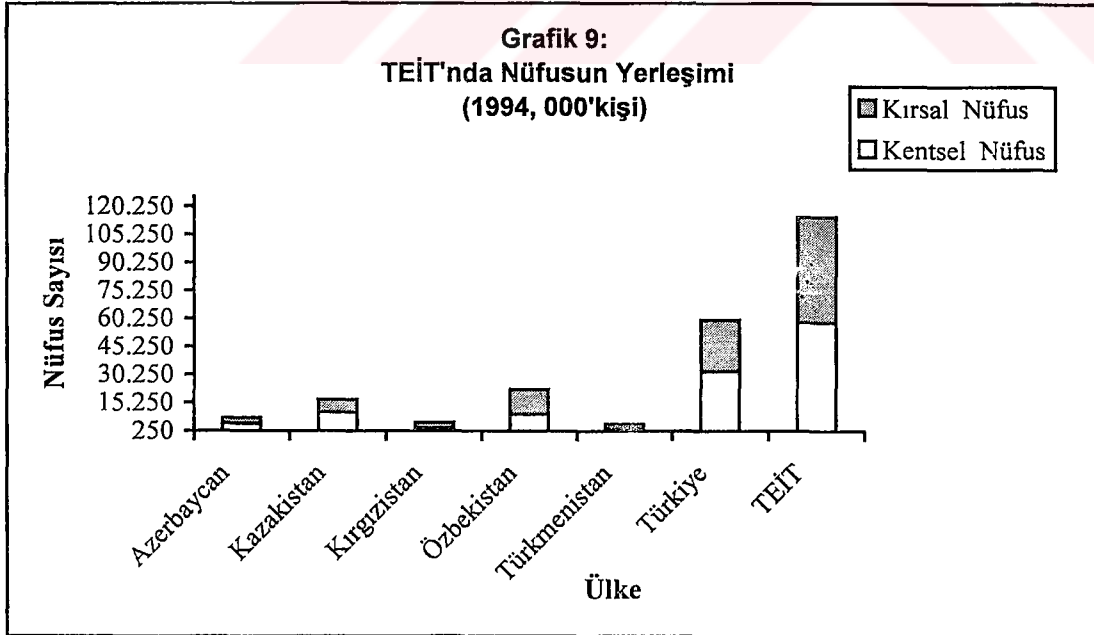
anlaşılacağı üzere Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki kırsal nüfus oranları TEİT ortalamasının üzerinde oranlara sahipken, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye TEİT ortalamasının altında oranlara sahiptir.

Tablo : 11

TEİT'nda Nüfusun Yerleşimi (1994, 000, %)

	Kentsel Nüfus	%	Kırsal Nüfus	%	Toplam Nüfus
Azerbaycan	4.144	55,5	3.327	45,5	7.471
Kazakistan	10.092	59,3	6.935	40,7	17.027
Kırgızistan	1.807	38,7	2.860	61,3	4.667
Özbekistan	9.179	41,1	13.170	58,9	22.349
Türkmenistan	1.796	44,8	2.213	55,2	4.009
Türkiye	31.984	54,0	27.648	46,0	59.632
TEİT	58.282	50,9	56.153	49,1	114.435

Kaynak : Avşar, 1997, s.108; DIE, 1998, s.134-135

1995 yılı itibarıyla, yüksek gelirli ülkeler olarak kabul edilen bazı ülkelerdeki kentleşme oranları Amerika'da %76, Japonya'da %78, İspanya'da %77, İngiltere'de %90, Hollanda'da %89'dur. Orta gelirli olarak kabul edilen bazı ülkelerdeki kentleşme oranları Brezilya'da %78, Suudi Arabistan'da %79, Yunanistan'da ise %65'dir (DİE, 1998, s.726).

2.1.2. Eğitim

Eğitim, bireye bilgi, beceri kazandırma, bireyin topluma uyumunu sağlama sürecidir (Adem, 1992, s.1). Dünya ekonomisindeki hızlı teknolojik değişimin rekabet gücünü belirleyen en önemli etken olması, teknoloji üreten yaratıcı insan yetiştirmeyi ivedi hale getirmektedir (Güngör, 1997, s.54). Doğu Asya ülkelerinin ekonomik kalkınmasındaki temel unsurun eğitim olduğu vurgulanmaktadır (Kozlu, 1994, s.124). Bu itibarla TEİT içinde yer alan ülkeler iktisadi gelişmelerini hızlandırıcı tedbirleri alırken beşeri hazırlıklarını da tamamlamak zorundadır (Kabasakal, 1997, s.706).

Azerbaycan, 1 Mayıs 1925 tarihli kararnameyle, Latin Alfabeti'ni Azeri Türk Dili'nin resmi yazısı olarak ilan etmiştir. Azerbaycan'ın Latin Alfabeti'ni kabulünden sonra diğer Türk Cumhuriyetleri de Latin Alfabeti'ne geçmişlerdir. Ancak, 1928 yılında, Ruslar, bu uygulamaya son vermiş ve Rus Kiril Alfabeti'ni getirmiştir (Oğam, 1992, s.23). Bu uygulama, 1992 yılına kadar devam etmiş ve bu tarihten itibaren tekrar Latin Alfabeti'ne dönmüştür. Azerbaycan'da okuma-yazma oranı %99 seviyesindedir (UNIDO, 1997, s.4). 1995 yılı başlarında ülkede 4.502 ilk ve orta dereceli okul, 78 yüksek okul ve 23 üniversite faaliyet göstermekte ve 1.605,6 bin öğrenci bu okullara devam etmektedir. Bunların 1.486,1 bin kişisi ilk ve orta öğretim okullarında, 30,4 bin kişisi yüksek okullarda, 89,1 bin kişisi üniversitelerde eğitim görmektedir (ITO, 1995, s.39).

Kazakistan'da 1990-1991 yılları itibarıyla 9.100 öğretim kurumu mevcuttur. Bunların 8.771'i orta okullar, 274'ü teknik ortaokul ve 55'i yüksek öğretim kurumlarından oluşmakta ve bu okullarda toplam 3.760.030 kişi eğitim görmektedir (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.61).

1990-1991 yılı verilerine göre Kırgızistan'da toplam 1.863 eğitim-öğretim kurumu mevcuttur. Bunların 1.806'sı orta dereceli okul, 48'i uzmanlaştırılmış orta dereceli okul, 9'u yüksek öğretim okuludur. Bu okullarda 1.059.388 kişi öğrenim görmektedir. Öğrencilerin 957.000'i orta dereceli okullarda, 59.000'i ise yüksek öğrenim kurumlarında eğitim görmektedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.99).

Türkmenistan 1996 yılında, Latin Alfabesi'ne geçmek suretiyle eğitim konusunda önemli bir adım atmıştır (Güçlü, 1997, s.698). Okuma-yazma oranı %98'dir (Avrasya Dosyası, 97/2, s.3). Ülkede, özel okullar dışında bir üniversite ve bir de bilim akademisi mevcuttur. 1992 yılında bu akademiden bazı birimlerin ayrılması ile 10 araştırma enstitüsü, 11 araştırma istasyonu ve 1 Zirai Bilimler Akademisi kurulmuştur. 1992-1993 eğitim-öğretim yılında Türkmenistan'da yüksek öğrenim gören öğrencilerin sayısı 39.951'dir (Türkmenistan Ülke Raporu, 1996, s.99).

Türkiye, TEİT kapsamında en gelişmiş eğitim-öğretim kurumlarına sahip olan ülke olmasına rağmen 1995 yılı itibarıyla okuma-yazma bilenlerin oranı %82'dir (DİE, 1998, s.725). Türkiye'de 1995-1996 dönemi itibarıyla 49.240 ilkokul, 8.493 genel ortaokul, 2.196 genel lise, 2.683 mesleki ve teknik ortaokul-lise ve 817 fakülte ve yüksekokul bulunmaktadır. Bu eğitim-öğretim kurumlarında 498.061 kadar öğretmen ve öğretim elemanı görev yapmaktadır. Toplam öğrenci sayısı 12.372.000 kişidir. Bu dönemde okullaşma oranları ilkokulda %90,3, genel ortaokullarda %65,12, genel lise ve dengi okullarda %51,45, fakülte ve yüksek okullarda ise %18,35 seviyesindedir (DİE, 1998, s.172,175).

2.1.3. Sağlık

Bir ülkenin sağlık sektörü göstergeleri ile o ülkenin ekonomik durumu arasında anlamlı bir ilişki vardır. Sağlık sektörüne yapılan yatırımlar söz konusu ülkenin demografik yapısı üzerinde direkt etkilere sahiptir. Örneğin, sağlık sektörüne yapılan yatırımlar veya yeni bir ilaç ve tedavi yöntemlerine yapılan yatırımlar ilgili ülkenin ortalama yaşam süresini uzatacak, ölüm oranını azaltacak, bebek ölüm oranını azaltacak böylece toplumun nüfus miktarı ve terkibi üzerinde değişmelere neden olacaktır.

TEİT'nda, Türkiye dışında, sağlık alanında yeterli ve etkin bir altyapı yoktur. Azerbaycan'da, eski teknoloji, kaynak ve yardımcı unsur eksikliği nedeniyle düşük bir hizmet kalitesi söz konusudur. Ayrıca, ciddi anlamda koruyucu bakım ve erken teşhis sorunu vardır. Kamu sağlığının finanse edilmesi yetersizdir ve geçiş süreci nedeniyle zarar görmüştür.

Kazakistan, bağımsızlığını kazanan diğer ülkelerde olduğu gibi geçiş döneminin sebep olduğu ekonomik hayattaki düşüşü, sağlık sektöründe de yaşamaktadır. Ülkede 1994 yılı itibarıyla 63.290 doktor, 588 poliklinik bulunmaktadır. Kent merkezleri dışında kalan kırsal bölgelerde birer sağlık merkezi bulunmaktadır. Her ilde Merkezi Kent Hastanesi olarak adlandırılan ve kentin tamamına hizmet eden bir sağlık kuruluşu bulunmaktadır (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.101-102-103).

Özbekistan, diğer ülkelerde olduğu gibi sağlık alanında yetersiz bir yapı içindedir. Sahip olunan sağlık teçhizatının teknolojik yetersizliği bu alandaki hizmetlerin aksamasına neden olmaktadır.

Türkmenistan'da sağlık hizmetlerinin planlanması ve yürütülmesi Sağlık Bakanlığı'na aittir. Ülkenin Aşkabat merkezinde bulunan bir tıp fakültesi ile doktor ihtiyacı karşılanmaktadır. Türkmenistan'da yaklaşık 12.000 doktor mevcut olup, bir doktora 300-350 kişi düşmektedir (Türkmenistan Ülke Raporu, 1996, s.95-96).

Türkiye sağlık alanında altyapı ve teknolojik açıdan diğer TEİT ülkelerine göre daha iyi durumdadır. 1996 yılı itibarıyla, Türkiye'de 18.942 sağlık kurumu bulunmaktadır. Bunların 883'ü hastane, 151'i sağlık merkezi, 517'si sağlık ocağı, 11.877'si sağlık evi, 449'u dispanser, 273'ü ana çocuk sağlığı ve aile planlaması merkezi, 90'ı aile planlaması eğitim merkezi, 52'si ise kamu sağlığı merkezlerinden oluşmaktadır. 1995 yılı itibarıyla sağlık kurumlarında 81.066 doktor, 64.243 hemşire, 39.551 ebe görev yapmaktadır. Bir doktora düşen nüfus sayısı 888'dir (DİE, 1998, s.145, 155,162).

2.2. Ekonomik Analiz

Ekonomik analiz, gayri safi yurtiçi hasıla, gayri safi milli hasılanın büyüme hızı, gayri safi yurtiçi hasılanın sektörel dağılımı, gayri safi milli hasıla, kişi başına gayri safi milli hasıla, kişi başına gelir, istihdam, işsizlik, ücretler, enflasyon, bütçe, dış borçlar, tarım sektörü, sanayi sektörü, hizmetler sektörü, enerji sektörü, madencilik sektörü, dış sektör başlıkları altında yapılmıştır. Ayrıca TEİT ile Türkiye arasındaki dış ticaret ilişkileri tetkik edilmiştir.

2.2.1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)

1991 yılı itibarıyla, TEİT, 165.797 milyon Dolar tutarında GSYİH değerine sahiptir. Tablo 12 ve Grafik 10'da görüldüğü gibi, Toplam içindeki en yüksek pay 84.353 milyon Dolar değerindeki kısım ile Türkiye'ye aittir. En düşük değere sahip olan ülke ise, 5.565 milyon Dolar ile Türkmenistan'dır. Diğer ülkelerin payları ise şöyledir; Azerbaycan 7.099 milyon Dolar, Kazakistan 37.340 milyon Dolar, Kırgızistan 5.646 milyon Dolar, Özbekistan 25.794 milyon Dolar.

1992 yılı itibarıyla, toplam GSYİH değeri 167.195 milyon Dolar seviyesine gerilemiştir. Toplam içindeki en yüksek pay 89.041 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük pay ise 5.175 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Diğer ülkelerin payları ise şöyledir; Azerbaycan 7.050 milyon Dolar, Kazakistan 34.963 milyon Dolar, Özbekistan 25.666 milyon Dolar, Türkmenistan 5.300 milyon Dolar.

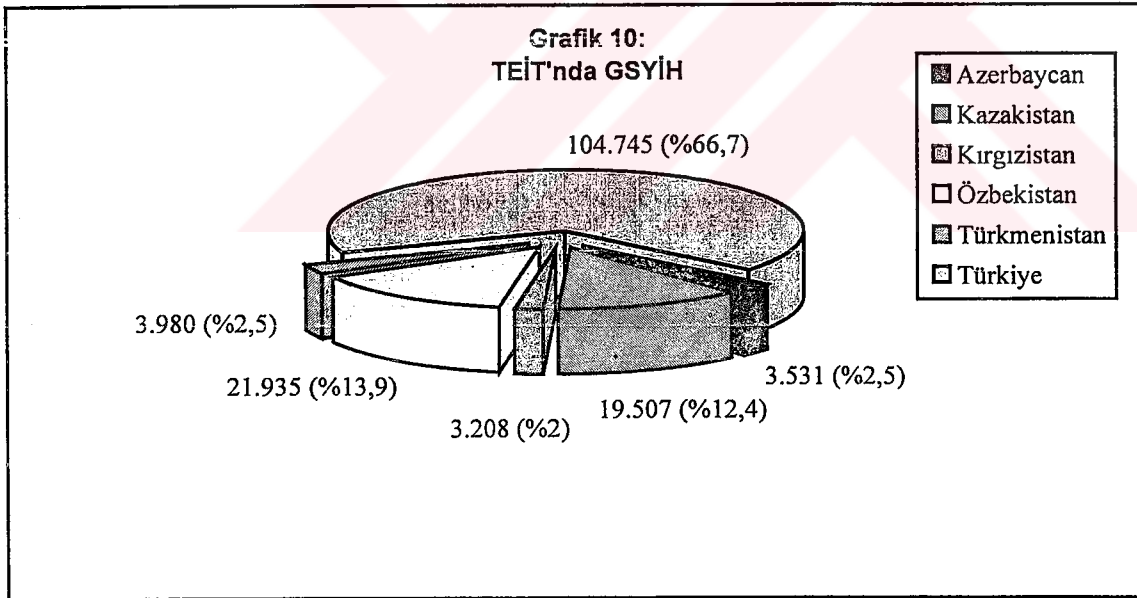
1993 yılı itibarıyla, toplam GSYİH değeri 165.346 milyon Dolar seviyesine gerilemiştir. Toplam içindeki en yüksek pay 96.590 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük pay ise 4.469 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Diğer ülkelerin payları ise şöyledir; Azerbaycan 5.215 milyon Dolar, Kazakistan 30.941 milyon Dolar, Özbekistan 23.102 milyon Dolar, Türkmenistan 5.029 milyon Dolar.

Tablo : 12

TEİT'nda GSYİH (1991-1996, milyon Dolar)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Azerbaycan	7.099	7.050	5.215	4.236	3.475	3.531
Kazakistan	37.340	34.963	30.941	26.766	21.413	19.507
Kırgızistan	5.646	5.175	4.469	3.843	3.038	3.208
Özbekistan	25.794	25.666	23.102	22.561	21.590	21.935
Türkmenistan	5.565	5.300	5.029	4.700	3.917	3.980
Türkiye	84.353	89.041	96.590	91.321	97.888	104.745
TEİT	165.797	167.195	165.346	153.427	151.321	156.906

Kaynak : Demirhan, 1997, s.1007; Çarıkçı, 1997, s.767; EIU, 1997, s.16; DIE, 1998, s.654-655

1994 yılı itibarıyla, toplam GSYİH değeri 153.427 milyon Dolar seviyesine gerilemiştir. Toplam içindeki en yüksek pay 91.321 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük pay ise 3.843 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Diğer ülkelerin payları ise şöyledir; Azerbaycan 4.236 milyon Dolar, Kazakistan 26.766 milyon Dolar, Özbekistan 22.561 milyon Dolar, Türkmenistan 4.700 milyon Dolar.

1995 yılı itibarıyla, toplam GSYİH değeri 151.321 milyon Dolar olarak gerçekleşmiştir. Toplam içindeki en yüksek pay 97.888 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük pay ise 3.038 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Diğer ülkelerin payları ise şöyledir; Azerbaycan 3.475 milyon Dolar, Kazakistan 21.413 milyon Dolar, Özbekistan 21.590 milyon Dolar, Türkmenistan 3.917 milyon Dolar.

1996 yılı itibarıyla toplam GSYİH değeri 156.906 milyon Dolar seviyesine yükselmiştir. Toplam içindeki en yüksek pay 104.745 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük pay ise 3.099 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Diğer ülkelerin payları ise şöyledir; Azerbaycan 3.353 milyon Dolar, Kazakistan 21.627 milyon Dolar, Özbekistan 21.374 milyon Dolar, Türkmenistan 4.093 milyon Dolar.

2.2.2. GSYİH'nın Büyüme Hızı

1991-1995 yılları arasında, TEİT'nda Türkiye dışındaki ülkelerin GSYİH'larında sürekli bir gerileme yaşanmıştır. 1996 yılında ise, Türkmenistan dışındaki bütün ülkeler pozitif yapıya ulaşmıştır. Tablo 13 ve Grafik 11'de görüldüğü gibi, 1991 yılında %-3,5 olan büyüme hızı, 1992 yılında %-12,4, 1993 yılında %-9,4, 1994 yılında %-17,2, 1995 yılında %-5,3 olarak negatif değerler taşımıştır. 1996 yılında ise %2,3 gibi pozitif bir değere ulaşmıştır.

Tablo : 13

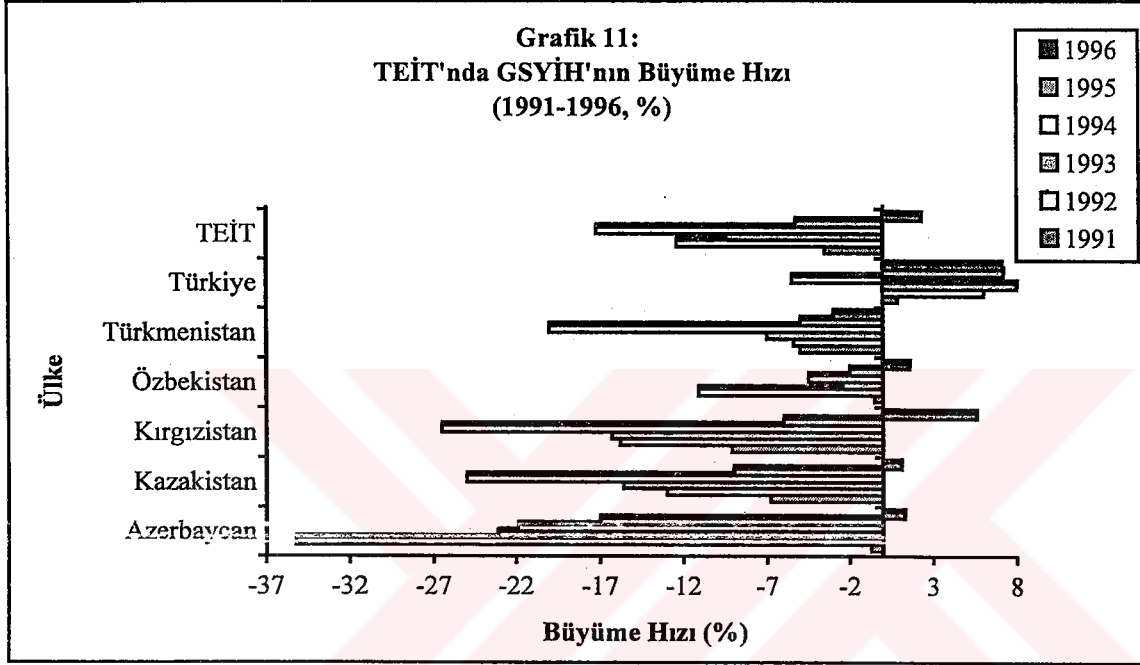
TEİT'nda GSYİH'nın Büyüme Hızı (1991-1996, %)

	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Azerbaycan	-0,7	-35,2	-23,1	-21,9	-17,0	1,3
Kazakistan	-6,8	-13,0	-15,6	-25,0	-9,0	1,1
Kırgızistan	-9,1	-15,8	-16,3	-26,5	-6,0	5,6
Özbekistan	-0,5	-11,1	-2,4	-4,5	-2,0	1,6
Türkmenistan	-5,0	-5,4	-7,0	-20,0	-5,0	-3,0
Türkiye	0,9	6,0	8,0	-5,5	7,2	7,1
TEİT	-3,5	-12,4	-9,4	-17,2	-5,3	2,3

Kaynak : Çarıkçı, 1997, s.767; Çarıkçı, 1998, s.2-3; EIU, 1997, s.16; DIE, 1998,

s.654-655; Togan, 1997, s.815

1996 yılı itibarıyla, TEİT'nda GSYİH'ların büyüme hızları şöyledir; Azerbaycan %1,3, Kazakistan %1,1, Kırgızistan %5,6, Özbekistan %1,6, Türkmenistan %-3, Türkiye %7,1. İfadelerden de görüleceği üzere, Türkiye ve Kırgızistan TEİT ortalaması üzerinde yer alırken, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan TEİT ortalamasının altında yer almaktadır.

2.2.3. GSYİH'nın Sektörel Dağılımı

GSYİH'nın sektörel dağılımı ülkenin gelişmişliği konusunda bir göstergedir. Gelişmiş ülkelerde hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payı, diğer sektörlerle göre daha üst seviyelerdedir. Buna göre, TEİT kapsamındaki ülkelere Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin diğer ülkelere göre daha ileri bir gelişme düzeyinde olduklarını söylemek mümkündür.

Tablo 14 ve Grafik 12'de görüldüğü gibi, 1995 yılı itibarıyla, TEİT'nda üretilen GSYİH içinde en yüksek pay 110.553 milyon Dolar (%41,5) ile hizmetler sektörüne, en düşük pay 39.052 milyon Dolar (%25) ile tarım sektörüne aittir. Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payı ise 68.681 milyon Dolar (%33,5) seviyesindedir.

1995 yılı itibarıyla, TEİT'nda Tarım sektörünün GSYİH içindeki payları incelendiğinde, Azerbaycan'ın %27, Kazakistan'ın %12, Kırgızistan'ın %44, Özbekistan'ın %33, Türkmenistan'ın %18, Türkiye'nin ise %16 olduğu görülmektedir. Tarım sektörünün GSYİH içindeki paylarının değerleri Azerbaycan'da 938 milyon Dolar, Kazakistan'da 2.570 milyon Dolar, Kırgızistan'da 1.337 milyon Dolar, Özbekistan'da 7.125 milyon Dolar, Türkmenistan'da 716 milyon Dolar, Türkiye'de ise 26.366 milyon Dolar'dır.

Sanayi sektörünün GSYİH içindeki payları incelendiğinde, Azerbaycan'ın %32, Kazakistan'ın %30, Kırgızistan'ın %24, Özbekistan'ın %34, Türkmenistan'ın %50, Türkiye'nin ise %31 olduğu görülmektedir. Bu oranların değer olarak karşılıklarına bakıldığında, sanayi sektörünün GSYİH içindeki değerleri Azerbaycan'da 1.373 milyon Dolar, Kazakistan'da 6.424 milyon Dolar, Kırgızistan'da 729 milyon Dolar, Özbekistan'da ise, 7.341 milyon Dolar, Türkmenistan'da 1.990 milyon Dolar, Türkiye'de ise 51.085 milyon Dolar'dır.

Tablo : 14

TEİT'nda GSYİH'nın Sektörel Dağılımı (1995, %, milyon Dolar)

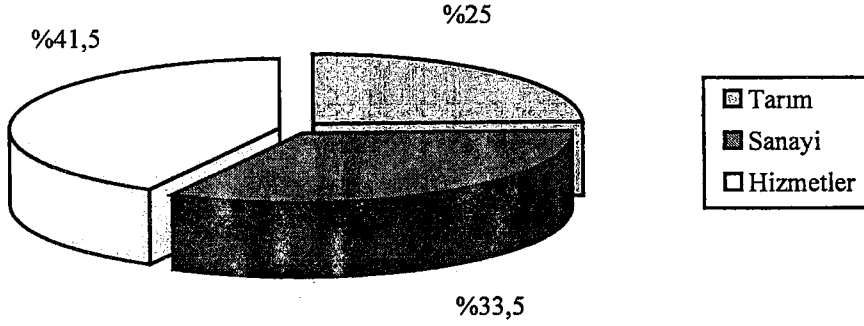
	Tarım	Değer	Sanayi	Değer	Hizmetler	Değer
Azerbaycan	27,0	938	32,0	1.112	41,0	1.425
Kazakistan	12,0	2.570	30,0	6.424	58,0	12.419
Kırgızistan	44,0	1.337	24,0	729	32,0	972
Özbekistan	33,0	7.125	34,0	7.340	33,0	7.125
Türkmenistan (*)	18,0	716	50,0	1.990	32,0	1.274
Türkiye	16,0	26.366	31,0	51.085	53,0	87.338
TEİT	25,0	39.052	33,5	68.681	41,5	110.553

Kaynak: Demirhan, 1997, s.1007; Avrasya Dosyası, 1998/2,

s.5; www.religiontoday.com., 10.09.1999

(*) 1996 Yılı Tahmini

Grafik 12:
TEİT'nda GSYİH'nın Sektörel Dağılımı
(1995, %)

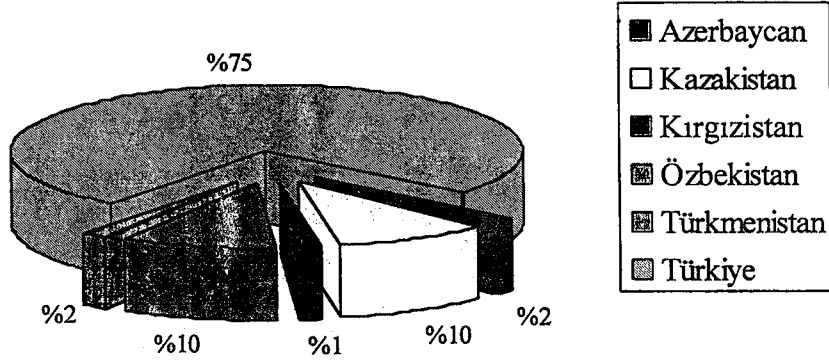

Hizmetler sektörünün GSYİH içindeki payları incelendiğinde, Azerbaycan'ın %41, Kazakistan'ın %58, Kırgızistan'ın %32, Özbekistan'ın %33, Türkmenistan'da %32, Türkiye'nin ise %53 olduğu görülmektedir. Bu oranların değer olarak karşılıklarına bakıldığında, ülkelerin hizmetler sektörünün GSYİH içindeki değerleri Azerbaycan'da 1.425 milyon Dolar, Kazakistan'da 12.327 milyon Dolar, Kırgızistan'da 972 milyon Dolar, Özbekistan'da 7.125 milyon Dolar, Türkmenistan'da 1.274 milyon Dolar, Türkiye'de ise 87.338 milyon Dolar'dır.

2.2.4. Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)

1995 yılı itibarıyla, TEİT, 218.222 milyon Dolar değerinde GSMH'ya sahiptir. Dünya toplamı ise 27.846.241 milyon Dolar'dır. Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere TEİT, toplam GSMH içinde oldukça düşük bir yere sahiptir. Grafik 13'de görüldüğü gibi, TEİT GSMH'sı içinde en büyük pay 164.789 (%75,5) milyon Dolar ile Türkiye'ye aittir. Türkiye'yi 21.590 milyon Dolar (%1,9) ile Özbekistan, 21.413 milyon Dolar (%9,8) ile Kazakistan, 3.917 milyon Dolar (%1,8) ile Türkmenistan, 3.475 milyon Dolar (%1,6) ile Azerbaycan, 3.038 milyon Dolar (%1,4) ile Kırgızistan izlemektedir (Demirhan, 1997,1007).

Grafik 13:
TEİT'nda GSMH (%)

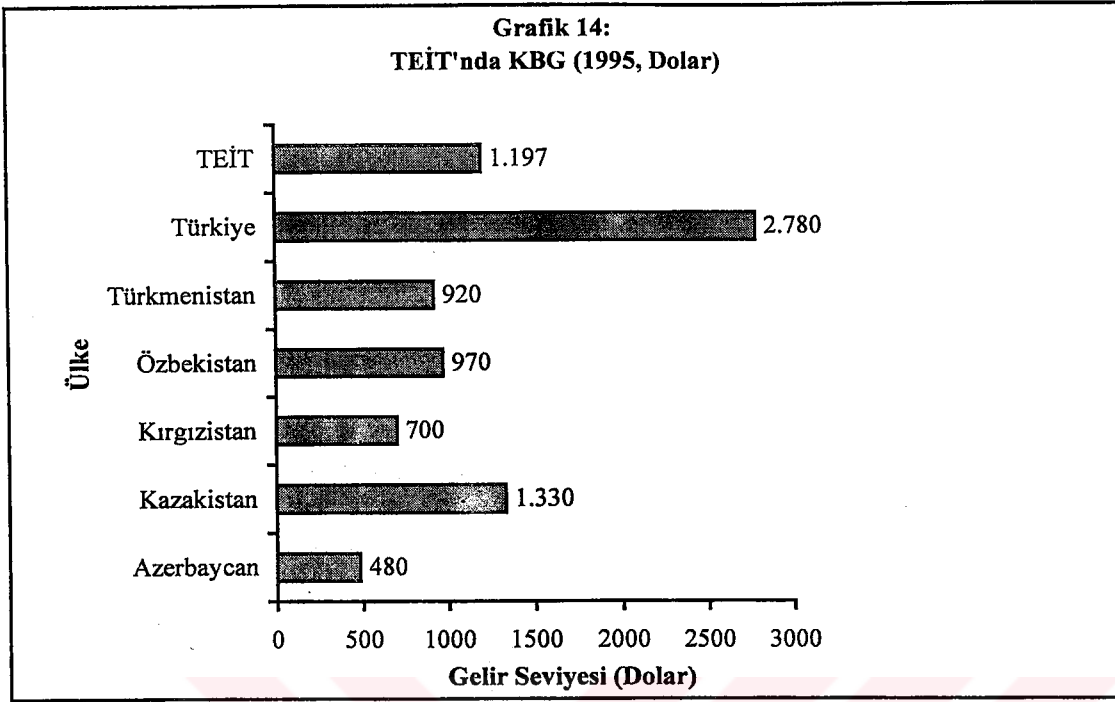

2.2.5. Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla (KBGSMH)

1995 yılı itibarıyla, TEİT, satın alma gücü paritesine göre, ortalama 2.713 Dolar değerinde KBGSMH'ya sahiptir. TEİT toplamı içinde en yüksek değer 5.580 Dolar ile Türkiye'ye aittir. Bu ülkeyi 3.010 Dolar ile Kazakistan, 2.370 Dolar ile Özbekistan, 2.061 Dolar ile Türkmenistan, 1.800 Dolar ile Kırgızistan ve 1.460 Dolar ile Azerbaycan izlemektedir (Demirhan, 1997, s.1007).

2.2.6. Kişi Başına Gelir (KBG)

1995 yılı itibarıyla, TEİT'nda ortalama KBG, 1.197 Dolar seviyesindedir. Grafik 14'de görüldüğü gibi, TEİT içinde en yüksek KBG, 2.780 Dolar ile Türkiye'ye aittir. Bu ülkeyi 1.330 Dolar ile Kazakistan, 970 Dolar ile Özbekistan, 920 Dolar ile Türkmenistan, 700 Dolar ile Kırgızistan ve 480 Dolar ile Azerbaycan izlemektedir (Demirhan, 1997, s.1007). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere, Türkiye ve Kazakistan TEİT ortalamasının üstünde kişi başına değerlere sahipken, Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan TEİT ortalamasının altında kişi başına gelir düzeylerine sahiptir.

1995 yılı itibarıyla kişi başına gelir dünya ortalaması 4.909 Dolar'dır. Bu açıdan ele alındığında, TEİT kapsamındaki bütün ülkeler dünya ortalamasının altında kalmaktadır. Şöyle ki, kişi başına gelir dünya ortalaması Azerbaycan kişi başına gelir seviyesinden yaklaşık 10 kat, Kırgızistan'dan 7 kat, Türkmenistan'dan 5,3 kat, Özbekistan'dan 5 kat, Kazakistan'dan 3,7 kat, Türkiye'den 1,7 kat, TEİT ortalamasından ise 4 kat daha yüksektir. Sonuç olarak TEİT bölgesi genel olarak dünya kişi başına gelir seviyesine göre oldukça geri düzeydedir.

2.2.7. İstihdam

TEİT'nda Özbekistan hariç toplam 32.441 bin kişi istihdam edilmektedir. Tablo 15 ve Grafik 15'de görüldüğü gibi, toplam istihdamın 13.010 bin (%40) kişilik bölümü tarım sektöründe, 5.219 bin (%16) kişilik bölümü sanayi sektöründe, 14.212 bin (%44) kişilik bölümü ise diğer sektörlerde istihdam edilmektedir. Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, genel itibarıyla TEİT'nda istihdam tarımsal ağırlıklı bir yapı sergilemektedir.

Tablo : 15

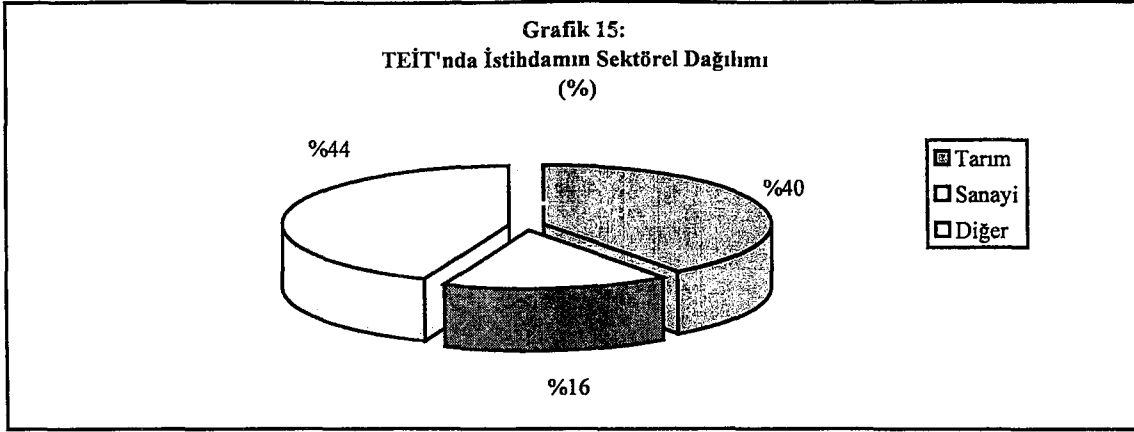
TEİT'nda İstihdamın Sektörel Dağılımı (000' kişi, %)

	TEİT		Azerbaycan (1995)		Kazakistan (1995)		Kırgızistan (1992)		Özbekistan (1994)		Türkmenistan (1992)		Türkiye (1996)	
	İstihdam	%	İstihdam	%	İstihdam	%	İstihdam	%	İstihdam	%	İstihdam	%	İstihdam	%
Tarım	13.010	40,0	877	31,0	777	17,0	701	38,0	--	--	693	44,0	9.962	46,0
Sanayi	5.219	16,0	352	12,5	1.117	25,0	462	25,0	--	--	154	10,0	3.134	14,0
Diğer	14.212	44,0	1.608	56,5	2.604	58,0	672	37,0	--	--	726	46,0	8.602	40,0
Toplam	32.441	100,0	2.837	100,0	4.498	100,0	1.835	100,0	8.253	100,0	1.573	100,0	21.698	100,0

Kaynak : IMF Country Report (Azerbaijan), 1997, s.71; DIE, 1993, s.100; www.foreigntrade.gov.tr, 10.09.1999; IMF Country Report (1997), s.71;

Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.103-104

Not: Özbekistan'daki istihdamın sektörel dağılımı TEİT toplamı içinde yoktur.

1995 yılı itibarıyla Azerbaycan'da toplam 2.837 bin kişi istihdam edilmektedir. İstihdamın 877 bin (%31) kişilik bölümü tarım, 352 bin (%12,5) kişilik bölümü sanayi, 1.608 bin (%56,5) kişilik bölümü ise diğer sektörlerde istihdam edilmektedir.

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan'da 4.498 bin kişi istihdam edilmektedir. İstihdamın 777 (%17) bin kişilik bölümü tarım, 1.117 bin (%25) kişilik bölümü sanayi, 2.604 bin (%58) kişilik bölümü ise diğer sektörlerde istihdam edilmektedir.

1992 yılı itibarıyla, Kırgızistan'da 1.835 bin kişi istihdam edilmektedir. İstihdamın 701 bin (%38) kişilik bölümü tarım, 462 bin (%25) kişilik bölümü sanayi, 672 bin (%37) kişilik bölümü ise diğer sektörlerde istihdam edilmektedir.

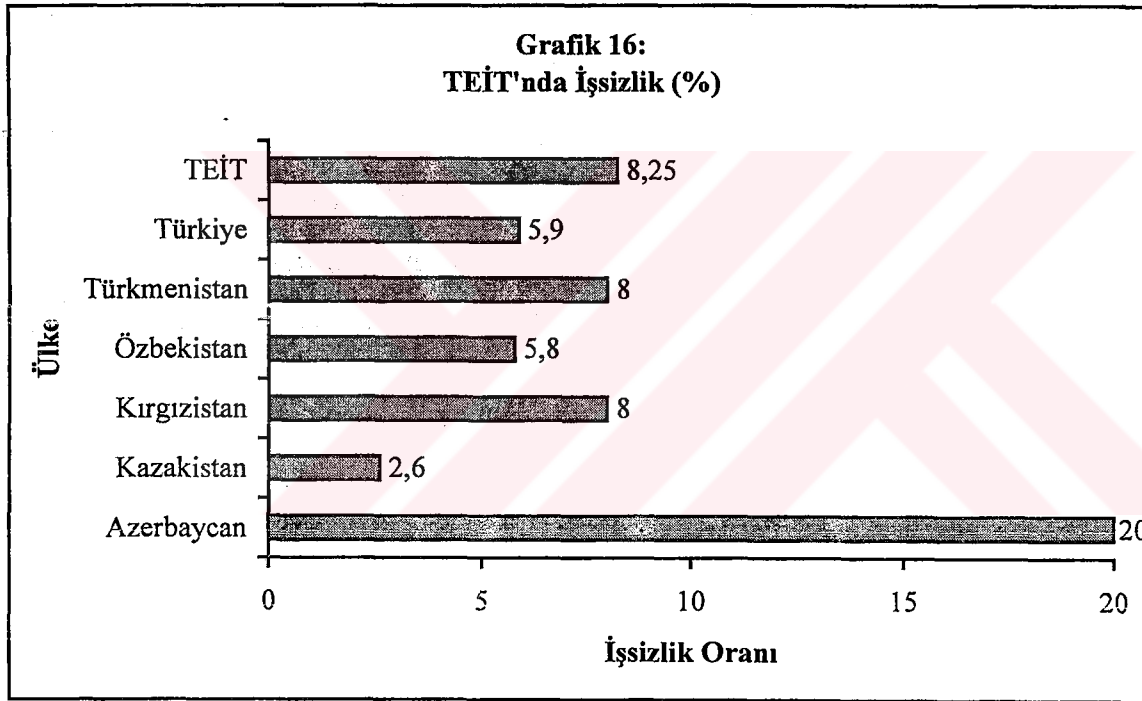
1994 yılı itibarıyla, Özbekistan'da toplam istihdam 8.253 bin kişidir.

1992 yılı itibarıyla, Türkmenistan'da 1.573 bin kişi istihdam edilmektedir. İstihdamın 693 bin (%44) kişilik bölümü tarım, 154 bin (%10) kişilik bölümü sanayi, 726 bin (%46) kişilik bölümü ise diğer sektörlerde istihdam edilmektedir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye'de 21.698 bin kişi istihdam edilmektedir. İstihdamın 9.962 bin (%46) kişilik bölümü tarım, 3.134 bin (%14) kişilik bölümü sanayi, 8.602 bin (%40) kişilik bölümü ise diğer sektörlerde istihdam edilmektedir.

2.2.8. İşsizlik

TEİT'ndaki toplam 43.929 bin kişi olan işgücünün %91,75'lik kısmı istihdam edilmektedir. %8,25'lik kısmı ise işsizdir. 1993-1994 yılı itibarıyla Avrupa Birliği'ne üye 12 ülkede yaklaşık %10 seviyesinde olan işsizlik dikkate alındığında TEİT'ndaki işsizlik oranının oldukça düşük olduğu sonucuna varılabilir (DİE, 1997, s.706-708). Ancak bunun esas nedenini, TEİT içinde yer alan Türkiye dışındaki ülkelerin, herkesin iş bulabildiği sosyalist bir sistemden gelmelerine ve kapitalist ekonomik sisteme yeterince uyum sağlayamamalarına bağlamak mümkündür.

Tablo 16 ve Grafik 16'da görüldüğü gibi, 1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan'da, 2.789 bin kişi olan işgücünün %80 (2.231,2 bin kişi)'i istihdam edilmektedir. Geri kalan %20 (557,8 bin kişi)'si ise işsizdir.

1997 yılı itibarıyla, Kazakistan'da 6.900 bin kişi olan işgücünün %97,4 (6.720,6 bin kişi)'ü istihdam edilmektedir. Geri kalan %2,6 (179,4 bin kişi)'si ise işsizdir.

Tablo : 16

TEİT'nda İşsizlik (000' kişi)

	Azerbaycan 1996 (*)	Kazakistan 1997	Kırgızistan 1997 (*)	Özbekistan 1996	Türkmenistan 1996	Türkiye 1997	TEİT
İşgücü	2.789	6.900	1.700	8.600	2.340	21.600	43.929
İstihdam (%)	80,0	97,4	92,0	95,0	92,0	94,1	91,75
İşsizlik (%)	20,0	2,6	8,0	5,0	8,0	5,9	8,25

Kaynak : www.odci.gov.com. 10.09.1999; www.abc.news.gov.com., 10.09.1999;
www.religiontoday.com., 10.09.1999

(*) Tahmin Değerleri

1997 yılı itibarıyla, Kırgızistan'da 1.700 bin kişi olan işgücünün %92 (1.564 bin kişi)'si istihdam edilmektedir. Geri kalan %8 (136 bin kişi)'i ise işsizdir.

1996 yılı itibarıyla, Özbekistan'da 8.600 bin kişi olan işgücünün %95 (8.170 bin kişi)'i istihdam edilmektedir. Geri kalan %5 (430 bin kişi)'i ise işsizdir.

1997 yılı itibarıyla, Türkmenistan'da 2.340 bin kişi olan işgücünün %92 (2.152,8 bin kişi)'si istihdam edilmektedir. Geri kalan %8 (187,2 bin kişi)'i ise işsizdir.

1997 yılı itibarıyla, Türkiye'de 21.600 bin kişi olan işgücünün %94,1 (20.325,6 bin kişi)'i istihdam edilmektedir. Geri kalan %5,9 (1.274,4 bin kişi)'u ise işsizdir.

2.2.9. Ücretler

TEİT'ndeki ülkeler, nominal olarak düşük ortalama ücretlere sahiptirler. Bu ülkeler içinde Türkiye'nin durumu diğer ülkelere göre daha iyi seviyededir. Türkiye düşük orta gelirli ülke standartlarına sahiptir. Azerbaycan'ın resmi ücretleri diğer BDT ülkelerinden daha düşüktür. 1997 yılında ortalama aylık ücretler 30 dolar civarında olmuştur. 1993 yılının sonlarından itibaren, kamu sektöründeki ücretler minimum

ücretlerle bağlantılandırılmıştır. Minimum ücret, nominal olarak enflasyona endekslenmiştir. Fakat, gerçek artışlar geçim standardının altında kalmıştır. 1992-1996 dönemi dikkate alındığında net nominal artış %310 civarında gerçekleşmiştir (EIU(Azerbajjan), 1997-1998, s.17). Ancak ifade edilen nominal artış ücretlerin reel anlamda artması ile paralel hareket etmemiştir. Örneğin reel ücretlerde 1994 yılında %59, 1995 yılında ise %22'lik düşüş yaşanmıştır. Petrol, bankacılık ve finans sektöründe çalışanların ücretleri ekonominin diğer sektörlerinde çalışanların ücretlerine oranla 4-6 kez daha yüksektir (İMF Economic Review (Azerbajjan), 1997, s.17-18).

Kazakistan'da, 1991 yılından itibaren, ücretlerde üç önemli eğilim söz konusudur. Bunlardan birincisi, fiyat liberalizasyonu sırasında işçi ücretlerinde büyük artışlar yapılmasına rağmen, bu artışların yine de enflasyonun gerisinde kalmasıdır. İkincisi, ücretlerin geç ödenmesidir. Üçüncüsü ise, sektörler arası ücret farklılıklarının belirgin bir şekilde artmasıdır. Sanayi ve finans kesiminde çalışanların diğer sektörlerle karşılaştırıldığında daha yüksek ücretler aldıkları görülmektedir. Batılı firmalar yerli kalifiye elaman bulmakta zorlanmakta ve bunlara cari ücret düzeyinin birkaç katı üzerinde ücret vermektedir. 1991 yılında, reel ücretler %13 oranında azalmıştır. Ocak 1992'deki fiyat artışı konjonktüründen önce Kazakistan hükümeti asgari ücreti ve kamu kesimi ücretlerini %90 olarak artırmışsa da bu artış ücretlerin enflasyon karşısındaki reel değer kaybını engelleyememiştir. 1992 yılında ücretler %949 oranında artmış, fakat yine enflasyon oranının gerisinde kalmıştır. 1993 ve 1994 yıllarında ücretler reel olarak sırasıyla %17,5 ve %45,9 oranında artmıştır (www. foreigntrade. gov.tr ,10.09.1999).

Kırgızistan'da, 1994 yılında, ortalama aylık işçi ücreti 268,4 Som'dur. Dönem itibarıyla en düşük ücret ise 68 Som'dur. Kırgızistan'daki en yüksek ücretleri banka ve sigorta kurumlarında çalışanlar almaktadır. Sağlık, eğitim, kültür ve sanat işlerinde çalışanların ücretleri ortalama aylık ücretlerden daha düşüktür. Devlet teşebbüslerindeki ortalama ücretler ve bütçeden ödenecek bütün ücretler Çalışma Bakanlığı tarafından belirlenmektedir. Burada en yüksek ücretler en düşük ücretin sekiz katını geçemez. Ortalama ücretler sanayi ve inşaat sektöründe artarken, tarım ve hizmetler sektöründe azalma göstermektedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.105).

Türkmenistan, ekonomik durum olumsuz olmasına rağmen, politik sonuçlarından çekindiği için ülke genelinde çok büyük oranlarda işsizliğin yaşanmasına izin vermemiştir. Ortalama ücret 10 Dolar seviyesindedir (Kırımlı, 1997, s.34).

1994 yılı itibarıyla, Türkiye’de toplam 514.209.233 milyon Türk Lirası ücret ödenmiştir. Kişi başına ortalama maaş ve ücret seviyesi 75.330.335 Türk Lirası kadardır. Buna göre, Dolar bazında aylık ortalama maaş ve ücret seviyesi yaklaşık 163 Dolar (1 Dolar = 38.495 TL)’dir (DİE, 1998, s.667).

2.2.10. Enflasyon

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra piyasa ekonomisine geçmiştir. Piyasa ekonomisine geçiş, fiyat seviyeleri belirgin bir şekilde artırmıştır. Hiperenflasyon olarak adlandırılabilir bu durum, özellikle IMF’nin sunmuş olduğu istikrar programları sayesinde kontrol altına alınmış ve 1996 yılında Türkmenistan dışındaki ülkelerde ikili rakamlara çekilmiştir.

Tablo : 17

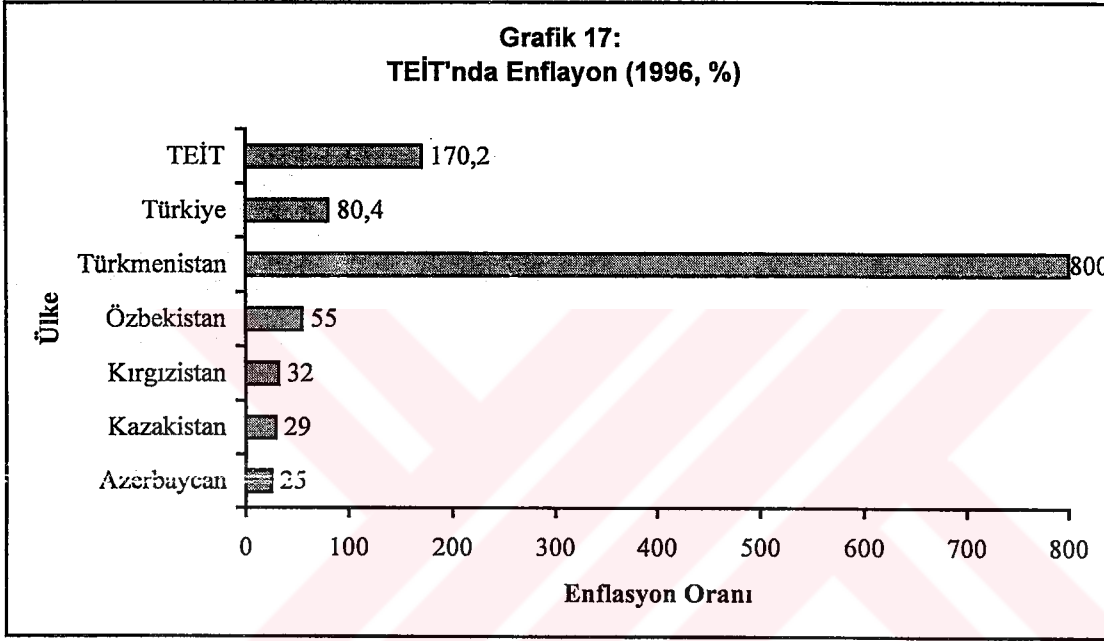
TEİT’nda Enflasyon Oranı (1990-1996, %)

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996
Azerbaycan	7,8	105,6	616,0	833,0	1.281,0	412,0	25,0
Kazakistan	4,2	91,0	1.381,0	1.571,0	1.680,0	180,0	29,0
Kırgızistan	3,0	85,0	855,0	1.209,0	299,0	45,0	32,0
Özbekistan	3,1	82,2	528,0	851,0	1.349,0	315,0	55,0
Türkmenistan	4,6	102,5	493,0	3.102,0	1.608,0	1.800,0	800,0
Türkiye	60,3	66,0	70,1	66,1	106,3	93,6	80,4
TEİT	13,8	88,7	657,0	1.272,0	1.054,0	474,2	170,2

Kaynak : Demirhan, 1997, s.1007; IMF Economic Review (Azerbaijan), 1992, s.57;

Çarıkçı, 1997, s.766; DİE, 1998, s.220

Tablo 17 ve Grafik 17 (1996)'de görüldüğü gibi, TEİT'nda 1990 yılında %13,8 olan enflasyon oranı, 1991 yılında %88,7'ye, 1992 yılında %657'ye, 1993 yılında ise %1.272'ye yükselmiştir. Bu yıldan sonra düşmeye başlayan enflasyon oranı, 1994 yılında %1.054'e, 1995 yılında %472'ye, 1996 yılında ise %170,2'ye gerilemiştir. 1996 yılı itibarıyla, TEİT içinde enflasyon ile mücadelede en başarılı olan ülke %25 ile Azerbaycan, en başarısız ülke ise, %800 ile Türkmenistan olmuştur.

Azerbaycan, 2 ocak 1991 tarihinde, halkın temel ihtiyaçlarını karşılayan mal ve hizmetler dışındaki tüketici mallarının yaklaşık %80'inin fiyatlarını serbest bırakırken, girdi malların yaklaşık %90'ında fiyat serbestisine gitmiştir (İşbirakmaz,1992, s.11). Bu tarihten sonraki dönemdeki enflasyon oranları incelendiğinde, 1992 yılında %616 olarak gerçekleşen enflasyon oranı, 1993 yılında %833'e, 1994 yılında ise %1.281'e ulaşmıştır. Bu oran bağımsızlıktan sonraki dönem için en yüksek enflasyon oranı olmuştur. Enflasyonda bu yıla kadar devam eden artış trendi, daha sonra azalış trendine dönüşmüştür. Şöyle ki, 1994 yılında %1.281'e çıkan enflasyon oranı, 1995 yılında ani bir düşüşle %412'ye gerilemiştir. Bu düşüşün sebebi olarak IMF ile yapılan anlaşmanın önemli yeri vardır. Anlaşmayla birlikte Azerbaycan, fiyatlarla ilgili yeni liberalizasyonlara giderek enflasyonu düşürmek için sıkı bütçe ve kredi kontrol politika uygulamalarına geçmiştir.

Azerbaycan, ülkedeki hiperenflasyonu baskı altına almak için bütçe açıklarını indirmeye gerek duymuştur. Bunu, sübvansiyonlarda yaptığı geniş indirimler ve yabancı fonlarla bütçe açıklarını finanse etmek suretiyle başarmaya çalışmıştır. Ayrıca, para birimine istikrar kazandırmak için döviz rezervi oluşturulma yoluna gidilmiştir. Bunun sonucunda, petrol sektörüne olan yabancı yatırım isteklerinin uyarılmasına çalışılmıştır. IMF programı gereğince devlet harcamalarını önemli derecede azaltan Azerbaycan, 1996 yılında enflasyonu %25 gibi makul sayılabilecek bir seviyeye indirmiştir.

Kazakistan, 6 Ocak 1992 tarihinde, Rusya Federasyonu'nun fiyatları serbest bırakmasından sonra kendi fiyatlarını serbest bırakmıştır. Fiyatların serbest bırakılması ile ilk aşamada özellikle yakıtta büyük fiyat artışları yaşanmıştır. En büyük artışlar ise, tahıl, ekmek, süt gibi zorunlu gıda maddelerinde ve ulaşım hizmetleri fiyatlarında ortaya çıkmıştır. Hükümetlerin kontrolünde kalan temel mal ve hizmet fiyatlarında da önemli sayılabilecek düzeyde artışlar görülmüştür. Fiyatlarda yaşanan bu ani artışların toplumda yarattığı hoşnutsuzluk nedeniyle hükümet aldığı kararlardan kısmi olarak geri çekilmiş, bazı temel gıda maddelerinin fiyatlarında düzenleme yapmış ve diğer ürünlerin fiyatlarını kontrol altına almıştır. Geri dönüşe rağmen, malların fiyatlarındaki artışın tüketici fiyat endeksine katkısı genel enflasyon seviyesinin üzerinde olmuştur (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.23). 1993 yılında enflasyon oranı %1.571'e, 1994 yılında ise incelenen dönemin en yüksek oranı olan %1.680'e ulaşmıştır. Bu tarihten sonra IMF programları çerçevesinde alınan önlemlere 1995 yılındaki enflasyon oranı %180'e, 1996 yılında ise %29'a düşürülmüştür.

1992 yılında, Kırgızistan'daki mal ve hizmetlerin fiyatlarının yaklaşık %90'ı, serbest bırakılmış, kontrol edilen petrol ürünleri fiyatlarındaki artışlar ise, devlet tarafından diğer fiyatlara yansıtılmıştır. Uygulamaya konulmasına rağmen, Fiyatlandırma ve Anti-Monopol Komitesi fiyatların oluşmasındaki etkin rolünü sürdürmüştür (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.34). Enflasyonun 1992 yılındaki %855'e yükselişi, 1991 yılı boyunca kontrol altında tutulmaya çalışılan ve devlet tarafından belirlenen fiyatların bu yılın başında büyük ölçüde serbest bırakılmasından kaynaklanmıştır (Budak, 1997, s.1261). 1993 yılında enflasyondaki artış devam etmiş

ve %1.209 seviyesine ulaşmıştır. 1994 yılında ise, IMF ile imzalanan anlaşma gereğince alınan tedbirlerle enflasyon %299'a, 1995 yılında %45'e, 1996 yılında ise, %32 seviyesine indirilmiştir.

Özbekistan, 16 Ocak 1992 tarihinde fiyatları serbest bırakma kararı almış ve kupon uygulamasına geçmiştir (İşbirakmaz, 1992, s.27). Fiyatlarda liberalizasyona gidilmesinden sonraki enflasyon oranlarındaki gelişmeler incelendiğinde, gerçekleşen enflasyon oranı 1993 yılında %851, 1994 yılında ise, %1.349'dur. Daha sonra, IMF programları gereğince yürütülen politikalarla enflasyon oranı, 1995 yılında %315'e, 1996 yılında ise, %55'e indirilmiştir.

Türkmenistan enflasyonu aşağıya çekme konusunda diğer TEİT üyesi ülkelerin göstermiş olduğu performansı gerçekleştirememiştir. Fiyatların serbest bırakılmasından sonraki dönemlerde Türkmenistan'daki enflasyon oranı, 1996 yılına kadar inişli çıkışlı, fakat hep yüksek seviyelerde gerçekleşmiştir. Şöyle ki, 1993 yılında %3.102 olan enflasyon oranı, 1994 yılında %1.608'e düşmüş, 1995 yılında tekrar yükselmiş ve %1.800 oranına ulaşmıştır. 1996 yılında, enflasyon %800'e düşürülmüş fakat bu oran diğer TEİT üyesi ülkelerin ulaştığı iki rakamlı seviyelere indirilememiştir.

Türkiye, 1996 yılı itibarıyla Türkmenistan'dan sonra en yüksek enflasyon rakamına sahip olan ülkedir. Ancak Türkiye TEİT'ndeki diğer ülkelerin başlangıçta yaşadığı hiperenflasyonu yaşamamıştır. Sadece 1994 yılında %106 oranında enflasyon rakamına ulaşmıştır.

1996 yılı itibarıyla, TEİT'nda ortalama enflasyon oranı %170,2'dir. Ortalamanın yüksek olmasının nedeni Türkmenistan enflasyon rakamından kaynaklanmaktadır. Ancak bu olmasa da gelişmiş batı ülkeleri ile karşılaştırıldığı zaman TEİT'ndeki enflasyon oranları yine de oldukça yüksektir. 1997 yılı itibarıyla, Almanya'da %1,8, ABD'de %2, Fransa'da %2, Belçika'da %1,7 seviyesinde enflasyon vardır (www.abcnews.go.com, 10.09.1999).

2.2.11. Bütçe

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan'ın bütçesi, 565 milyon Dolar'lık gelir, 682 milyon Dolar'lık harcama kalemlerinden oluşmaktadır (www.odci.gov.com., 10.09.1999).

1997 yılı itibarıyla, Kazakistan'ın bütçesi, 3.000 milyon Dolar'lık gelir, 4.600 milyon Dolar'lık harcama kalemlerinden oluşmaktadır (www.odci.gov.com., 10.09.1999).

1997 yılı tahmini olarak, Kırgızistan'ın bütçesi, 225 milyon Dolar'lık gelir, 308 milyon Dolar'lık harcama kalemlerinden oluşmaktadır (www.odci.gov.com., 10.09.1999).

1997 yılı itibarıyla, Türkmenistan'ın bütçesi, 521 milyon Dolar'lık gelir, 548 milyon Dolar'lık harcama kalemlerinden oluşmaktadır (www.odci.gov.com., 10.09.1999).

1997 yılı itibarıyla, Türkiye'nin bütçesi, 38.500 milyon Dolar'lık gelir, 52.900 milyon Dolar'lık harcama kalemlerinden oluşmaktadır (www.odci.gov.com., 10.09.1999).

2.2.12. Dış Borçlar

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan'ın 100 milyon Dolar, 1997 yılı itibarıyla, Kazakistan'ın 3.300 milyon Dolar, 1997 yılı tahmini olarak, Kırgızistan'ın 746 milyon Dolar, 1996 yılı itibarıyla, Özbekistan'ın 2.300 milyon Dolar, 1997 yılı itibarıyla, Türkmenistan'ın 400 milyon Dolar, 1997 yılı itibarıyla, Türkiye'nin 84.500 milyon Dolar değerinde dış borcu vardır (www.odci.gov.com., 10.09.1999).

TEİT'ndaki ülkeler için dış borçlar, sahip olunan kaynakların zenginliği nedeniyle söz konusu ekonomiler için çok önemli yükler teşkil etmemektedir. Bu nedenle halihazırda bir borç batağından bahsetmek mümkün değildir. Aslında TEİT ülkeleri, teknolojik açıdan yetersiz olan tesis ve makine-ekipmanlarını yenilemek amacıyla daha da borçlanmak yada yabancı sermayeyi çekmek durumundadır.

2.2.13. Tarım Sektörü

Tarım sektörü, çiftçilik, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık kapsamında tetkik edilmiştir.

2.2.13.1. Çiftçilik

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da tarımsal faaliyetler büyük ölçüde Kolhoz, Sovhoz, ve Meşhoz gibi kuruluşlar vasıtasıyla sürdürülmektedir. Türkiye'de bu faaliyetler özel girişimciler tarafından yapılmaktadır. Bu nedenle Türkiye'deki tarımsal verimlilik diğer TEİT ülkelerine göre daha iyi durumdadır.

Azerbaycan'ın tarımsal faaliyetlerinin büyük bir bölümü Kura ve Araks nehirleri etrafındaki verimli topraklarda yoğunlaşmıştır. Özellikle üzüm ve sebzeçilik gelişmiştir. Ancak, bölgenin Ermenistan kontrolü altındaki sınırlara yakın olması bu ürünler ve bu ürünlere bağlı sanayinin gerilemesine neden olmaktadır. 1996 yılı itibarıyla, üzüm işleme konusunda çalışan 117 işletme çalışmalarını durdurmak zorunda kalmıştır (EIU (Azerbajjan),1997-1998, s.29). Azerbaycan'ın sulanabilen tarımsal alanlarında tuzluluk problemi olmasına rağmen toprağın kalitesi yine de oldukça iyi durumdadır. Yetiştirilen başlıca ürünler tahıl, pamuk, tütün, patates, üzüm, karpuz, meyve ve çaydır. Tablo 18'de görüldüğü gibi, 1996 yılında Azerbaycan'da 1.018,3 bin ton tahıl, 274,3 bin ton pamuk, 11,1 bin ton tütün, 214,6 bin ton patates, 275 bin ton üzüm, 3 bin ton çay üretilmiştir.

Tablo : 18

TEİT'nda Tarımsal Üretim (000'ton)

	Azerbaycan 1996	Kazakistan 1994	Kırgızistan 1995	Özbekistan 1996	Türkmenistan 1995	Türkiye 1997	TEİT
Tahıl	1.018,3	16.454,1	1.000,0	2.743,0	1.000,0	29.650,5	51.865,9
Pamuk	274,3	208,0	67,0	3.450,0	1.305,0	795,1	6.099,4
Tütün	11,1	2,8	--	--	--	300,0	313,9
Patates	214,6	2.040,2	400,0	--	10,0	5.100,0	7.764,8
Çay	3,0	--	--	--	--	139,5	142,5
Soya	--	5,5	--	--	--	40,0	45,5
Şeker Pancarı	--	433,0	--	--	--	18.552,7	18.985,7
Ayçiçeği	--	--	--	--	--	900,0	900,0
Üzüm	275,0	--	--	--	--	3.550	3.825,0
Meyve	--	100,0	--	--	--	15.343,8	15.443,8
Sebze	--	781,0	300,0	--	200,0	18.189,1	19.470,1
Baklagiller	--	52,0	--	--	--	1.699,9	1.751,9
Soğan	--	--	--	--	--	2.100,0	2.100,0
Fındık	--	--	--	--	--	410,0	410,0
Zeytin	--	--	--	--	--	520,0	520,0

Kaynak : EIU(Azerbaijan), 1997-98, s.38; Avrasya Dosyası, 98/2, s.2; IMF, DİE, 1998, s.302,303,304,305,307; Economic Review (Azerbaijan), 1992, s.71; Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.116; EIU(Kazakistan), 4th quarter 1996, s.25; EIU(Kyrgyz Republic), 1st quarter 1997, s.18; Topbaş, 1997, s.852; Kırgızistan Ülke Raporu, 1993, s.34; EIU (Uzbekistan), 3rd quarter 1997, s.26-27; İşbirakmaz, 1992, Tablo-18-19-20; EIU (Türkmenistan), 1st quarter 1997, s.43; Türkmenistan Ülke Raporu, 1993, s.26; www.foreigntrade.gov.tr., 10.09.1998, s.8; Avrasya Dosyası, 1994/2, s.2; İTO, 1997, s.17; www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999

Kazakistan'ın 220 milyon hektar tarım alanının yaklaşık %82'si çayır-mera alanı olarak, geri kalan 35 milyon hektar ise, ürün üretimi için işletilmektedir (Kazakistan Ülke Raporu, 1993, s.27). Bitkisel üretimde çeşitlilik olmakla beraber tahıl üretiminin ağırlığı oldukça fazladır. Tahıl üretiminde buğdayın payı yaklaşık %60, arpanın payı ise yaklaşık %28 civarındadır. Geri kalan tahıl alanlarında darı, yulaf, çavdar, mısır ve pirinç üretilmektedir. Bitkisel üretimde verim bölgelere göre önemli farklılıklar göstermektedir. Verimdeki farklılığın en önemli nedeni yağmurun miktarı ve dağılımıdır. Diğer önemli bitkiler yağlı tohumlular, şeker pancarı, meyve ve sebzelerdir. İşlenebilir alanların %30'unda yem bitkileri üretilmektedir. Yem bitkileri üretiminde görülen düşük verimlilik, kaynakların bu alanda yanlış kullanımını gündeme

getirmektedir. Üreticiler üretimlerini büyük oranda devletin verdiği direktifler üzerinde gerçekleştirmekte, bu alanda düşük maliyetle çalışmaları için herhangi bir teşvik söz konusu olmamaktadır. Geri teknolojiye sahip makine ve ekipman parkı, etkin olmayan depolama ve dağıtım sistemi düşük verimden ileri gelen sorunları daha da artırmaktadır (Kazakistan Ülke Raporu,1996,s.34). 1994 yılında, Kazakistan'da, 16.454,1 bin ton tahıl, 2.040,2 bin ton patates, 2,8 bin ton tütün üretimi yapılmıştır.

Kırgızistan'ın toplam arazisinin sadece %7'si tarıma elverişlidir. Bu tarım arazisinin % 72'si sulanmaktadır (Kırgızistan Ülke Raporu, 1993, s.21). Sulama konusunda oldukça iyi bir sisteme sahiptirler. Yaklaşık 30 bin kilometre uzunluğunda sulama kanalları vardır (ITO, 1993, s.14). Sulanabilir arazilerin 330 bin hektar gibi önemli bir bölümü Çuy bölgesindedir. Ekilebilir arazilerin başında gelen Narin Vadisi, pamuk yetiştiriciliğinin merkezi durumundadır. Eski SSCB pamuğu ekim sahalarının %3,6'sı Kırgızistan'da bulunur. Ayrıca, Çuy, Talas ve Issık Göl vadilerinde tütün tarımı yapılmaktadır (ITO, 1992, s.15). Pamuk ve tütün dışında yetişen başlıca ürünler tahıl, şeker pancarı, patates, kenevir, tütün, sebze ve meyvelerdir. İpekçilik de hayli gelişmiş olup, Orta Asya'nın en büyük Koza işleme tesisleri Kırgızistan'da bulunmaktadır (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.56). 1995 yılında, Kırgızistan'da, 1.000 bin ton tahıl, 67 bin ton pamuk, 400 bin ton patates, 300 bin ton sebze üretilmiştir.

Özbekistan'ın ekonomik yapısı tarım ağırlıklı olup, tarım yapılan arazi, toplam arazi miktarının %9'u kadardır. Sulanan arazi 4,2 milyon hektardır. Sulanan toprakların en önemli ürünü pamuk olup, 1990'lı yılların başlarında bölgenin toplam pamuk üretiminin %90'ı bu ülke topraklarından sağlanmaktaydı (Munavvarov, 1992, s.171). Özbekistan dünyanın üçüncü büyük pamuk üreticisidir (Özbekistan Ülke Raporu, 1993, s.21). Ancak, pamuk üretiminin sadece %12'sini yerel fabrikalarda işlemektedir. Geri kalan kısım ise BDT'nun diğer ülkelerine gitmektedir. 1996 yılında, ülkede 3.450 bin ton pamuk, 2.743 bin ton tahıl üretilmiştir. Özbekistan'ın diğer tarım ürünleri ise, pirinç buğday, badem, meyve, üzüm ve ipektir.

Yüzölçümünün %2'si tarıma elverişli olan Türkmenistan'da, tarım sadece nehir boylarında ve su bulunan alanlarda yapılabilmektedir. Tarıma elverişli alan 17 milyon hektar olup, bunun 4,5 milyon hektarı verimli arazidir (Türkmenistan Ülke Raporu, 1993, s.17). Tarımsal üretim genellikle etkin olmayan sulama ve ilkel yöntemler kullanma nedeniyle oldukça düşüktür. Tarıma elverişli alanların yaklaşık yarısında pamuk üretimi yapılmaktadır. Ülkede tahıl, pamuk, meyve ve sebze üretimi yapılmaktadır. Tarımda geniş bir ürün çeşitliliği olmaması nedeniyle Türkmenistan birçok ürünü ithal etmek zorunda kalmaktadır. Tahıl tüketiminin %65'ini, patates üretiminin %70'ini, süt ürünleri üretiminin %45'ini ve şeker ihtiyacının tamamını ithalatla karşılamaktadır (ITO, 1993, s.9). Türkmenistan'da, 1995 yılında 1.000 bin ton tahıl, 1.305 bin ton pamuk, 10 bin ton patates, 200 bin ton sebze üretilmiştir.

Türkiye dünyada tarım ürünleri açısından kendine yeterli az sayıdaki ülkeden bir tanesidir. Ülkenin bölgeler itibarıyla değişken iklimlere sahip olması üründe çeşitliliği beraberinde getirmektedir. Üretilen başlıca tarımsal ürünler tahıllar, fındık, çay, zeytin, soğan, patates, tütün, pamuk, şeker pancarı, ayçiçeği, meyveler, sebzelerdir. 1997 yılı itibarıyla, Türkiye'de 29.650,5 bin ton tahıl, 795,1 bin ton pamuk, 300 bin ton tütün, 5.100 bin ton patates, 139,5 bin ton çay, 18.522,7 bin ton şeker pancarı, 900 bin ton ayçiçeği, 11.643,8 bin ton meyve, 11.189,1 bin ton sebze, 2.100 bin ton soğan, 410 bin ton fındık, 520 bin ton zeytin üretilmiştir.

TEİT'nda toplam olarak 51.865,9 bin ton tahıl, 6.099,4 bin ton pamuk, 313,9 bin ton tütün, 7.764,8 bin ton patates, 142,5 bin ton çay, 45,5 bin ton soya, 18.985,7 bin ton şeker pancarı, 900 bin ton ayçiçeği, 3.825 bin ton üzüm, 15.443,8 bin ton meyve, 19.470,1 bin ton sebze, 1.751,9 bin ton baklagiller, 2.100 bin ton soğan, 410 bin ton fındık ve 520 bin ton zeytin üretilmiştir.

2.2.13.2. Hayvancılık

TEİT'na üye ülkelerin tamamında sahip olunan iklim şartları ve coğrafi yapıya bağlı olarak hayvancılık faaliyetleri ekonomi içinde önemli bir yer teşkil eder. Azerbaycan tarımında hayvancılık, son derece önemli bir yere sahiptir. Tablo 19'da

görüldüğü gibi, ülkede 1996 yılı itibarıyla, 772,6 bin baş sığır, 30,4 bin baş domuz, 4.644,4 bin baş koyun-keçi 12.900 bin baş kümes hayvanı bulunmaktadır.

Tablo : 19

TEİT'nda Çiftlik Hayvan Varlığı (000' Baş)

	Azerbaycan 1996	Kazakistan 1995	Kırgızistan 1991	Özbekistan 1991	Türkmenistan 1995	Türkiye 1997	TEİT
Sığır	772,6	7.058	1.100	--	357,4	11.185	20.473
Koyun- Keçi	4.644,4	22.693	10.500	--	3.797,6	30.238	71.873
Kümes Hayvanı	12.900	--	--	--	2.119,5	166.273	181.292,5
At	--	1.538	--	--	--	415*	1.953,0
Domuz	30,4	1.607	400	--	107,1	5*	2.149,5

Kaynak : EIU(Azerbaycan), 1997-1998, s.38; DIE, 1998, s.308; Kazakistan Ülke Raporu,1996, s.114; Kırgızistan Ülke Raporu, 1993, s.15; Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.59; Türkmenistan Ülke Raporu, 1996 s.41

(*) 1995 Yılı Verileri

Kazakistan'ın bütün çiftlikler itibarıyla hayvan sayıları incelendiğinde, hayvancılığın daha çok sığır ve küçük baş hayvancılık üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. 1995 yılı verilerine göre, Kazakistan'da 7.058 bin baş sığır, 22.693 bin baş koyun-keçi, 1.607 bin baş domuz ve 1.538 bin baş at olduğu görülmektedir.

1991 yılı itibarıyla Kırgızistan'da 1.100 bin baş sığır, 10.500 bin baş koyun-keçi, 400 bin baş domuz bulunmaktadır.

Özbekistan ekonomisi içinde hayvancılık önemli bir yer teşkil etmektedir. Özellikle sığır yetiştiriciliği konusunda ülke, BDT içinde önemli bir yere sahiptir. 1983=100 kabul edildiğinde, 1991 yılı itibarıyla ülkedeki hayvan varlığı indeksi, sığır için 127,4, koyun-keçi için 95,2 ve kümes hayvanı için 215,9 olarak hesaplanmıştır (Özbekistan Ülke Raporu, 1996, s.18).

1997 yılı itibarıyla, Türkmenistan'da 357,4 bin baş sığır, 3.797,6 bin baş koyun-keçi, 2.119,5 bin baş kümes hayvanı, 107,1 bin baş domuz bulunmaktadır.

1997 yılı itibarıyla Türkiye'de 11.185 bin baş sığır, 30.238 bin baş koyun-keçi, 166.273 bin baş kümes hayvanı, 1995 yılı itibarıyla, 415 bin baş at, 5 bin baş domuz bulunmaktadır.

TEİT, toplam olarak, 20.473 bin baş sığır, 71.873 bin baş koyun-keçi, 181.292,5 bin baş kümes hayvanı, 1.953 bin baş at ve 2.149,5 bin baş domuz hayvan varlığına sahiptir.

Tablo 20'de görüldüğü gibi, 1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan'ın çiftlik hayvan ürünleri üretimi, 82 bin ton et, 789 bin ton süt, 471 milyon adet yumurta, 8,9 bin ton yün şeklindedir.

Tablo : 20

TEİT'nda Çiftlik Hayvan Ürünleri Üretimi (000' ton)

	Azerbaycan 1995	Kazakistan 1995	Kırgızistan 1995	Özbekistan 1995	Türkmenistan 1995	Türkiye 1997
Et	82,0	191,1	177,0	519,0	82,0	706,9
Süt	789,0	247,1	--	3.670	666,0	18.990,0
Yumurta (Milyon)	471,0	--	1.000,0	1.200,0	300,0	12.089,0
Deri (000' Adet)	--	--	--	--	--	12.050,3
Yün	8,9	--	14,5	--	--	49,2

Kaynak : EIU(Azerbaijan), 1997-1998, s.38; DIE, 1998, s.310,311; Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.112; Kırgızistan Ülke Raporu, 1993, s.34; Özbekistan Ülke Raporu, 1993, s.31

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan'da, 191,1 bin ton et, 247,1 bin ton süt üretilmiştir.

1995 yılı itibarıyla, Kırgızistan'da, 177 bin ton et, 1.000 milyon adet yumurta, 14,5 bin ton yün üretilmiştir.

1995 yılı itibarıyla, Özbekistan'da, 519 bin ton et, 3.670 bin ton süt, 1.200 milyon adet yumurta üretilmiştir.

1995 yılı itibarıyla, Türkmenistan'da, 82 bin ton et, 666 bin ton süt, 300 milyon adet yumurta üretilmiştir.

1997 yılı itibarıyla, Türkiye'de, 706,9 bin ton et, 18.990 bin ton süt, 12.089 milyon adet yumurta, 12.050,3 bin adet deri, 49,2 bin ton yün üretilmiştir.

2.2.13.3. Ormancılık

TEİT, orman alanları bakımından zengin değildir. Bu nedenle ihtiyaçlarını ithalat yapmak suretiyle sağlamaktadırlar. Azerbaycan arazisinin %11'i, Kazakistan arazisinin %3,9'u, Kırgızistan arazisinin %3,8'i, Özbekistan arazisinin %22'si, Türkmenistan arazisinin %8'i, Türkiye arazisinin %12'si ormanlarla kaplıdır (www.forestworld.com, 11.10.1999).

2.2.13.4. Balıkçılık

Hazar Denizi SSCB'nin en önemli balık kaynağı durumundadır. Buradaki balık istihali birlik balıkçılığının %17'si civarındadır. Mersin balıklarının %90'ı Hazar Denizi kıyısındaki ülkeler tarafından elde edilmektedir (Uludağ, 1992, s.287). Azerbaycan dünya havyar üretiminin %80'ini karşılamaktadır (Azerbaycan Ülke Raporu, 1993, s.18). Özbekistan ve Kırgızistan'ın denize kıyısının olmaması balıkçılık faaliyetlerinin nehir ve göllerle sınırlı kalmasına neden olmaktadır. Türkiye'nin denizlere kıyısı olması balıkçılık faaliyetlerinin gelişimini de beraberinde getirmiştir. 1996 yılı itibarıyla Türkiye'de 451.997 ton miktarında deniz ürünü, 42.202 ton miktarında tatlısu ürünü elde edilmiştir (DİE, 1998, s.312).

2.2.14. Sanayi Sektörü

TEİT'na üye ülkelerin sanayi sektörlerinde üretilen ürünler birbirini tamamlar niteliktedir. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da petrol, petro-kimya, ağır sanayi, metalurji ve makine sanayi gibi sanayi dalları gelişmiş düzeydedir. Ancak üretilen ürünleri kalite olarak düşük olmaları rekabet güçlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye'de ise daha çok gıda sanayii, dayanıklı tüketim malları sanayii, otomotiv sanayii, tekstil sanayii gelişmiştir. Ölçek ekonomilerinden yararlanan bu sanayi dalları dünya piyasalarında rekabet edebilecek konumdadır.

Azerbaycan çok sayıda işletmesiyle çeşitlilik gösteren bir imalat sanayiine sahiptir. Petrol, doğal gaz ve yan ürünleri sanayi oldukça gelişmiştir. Ayrıca, bakır, çinko, kurşun, alüminyum, demir gibi metalik üretim ve hammadde kaynaklarına bağlı olarak, yan sanayii de gelişmiştir. Gıda dışı sanayii ise, altyapı hizmetlerinin götürüldüğü belli sanayi merkezlerinde toplanmıştır (Karabağlı, 1993, s.69). Sumgait'de demir-çelik, demir dışı metalleri işleme sanayi ve kimya endüstrisi, Bakü, Gyandza ve Mingeçaur şehirlerinde petrol ve doğal gaz endüstrisi ve yan sanayi, elektrik ve makine-ekipman üretim sanayii vardır (Azerbaycan Ülke Raporu, 1996, s.20). Petrol ekipmanları üretimi Azerbaycan'ın en eski ve temel sanayisidir ve ülke eski SSCB'nin bu konudaki ihtiyacının %70'ini arzıcısı durumundaydı. Fakat, şu anda sanayi dallarının çoğu ülkedeki karışıklıklar nedeniyle eski kapasitelerinin altında çalışmaktadır. Azerbaycan hükümeti stratejik sektörü olan petrol ekipman imalatını, kötü gidişine rağmen özelleştirme kapsamına almamıştır. Ancak, 1995 yılında, bu durumun iyileştirilmesi için devlet sahipli konsorsiyumlarla işbirliği yapmak şeklinde, yabancı yatırımcılarla ortak bir üretim programı başlatılmıştır (EIU(Azerbaijan), 1997-1998, s.28).

Kazakistan, daha çok hafif endüstriyel ürün dallarında gelişme göstermiştir. Bunlar arasında demir dışı metalürji, demir metalürjisi, kimya, petrol ve petro-kimya sanayi, enerji, petrol ve gaz üretim sanayi, makine sanayi, hafif sanayi ve inşaat malzemeleri sanayisi en önemlileridir (ITO, 1993, s.27). Bu sanayi dallarına ek olarak dokuma, giyim ve deri sanayi ile taş ve toprağa dayalı sanayiinde de üretim faaliyetlerinde bulunmaktadır.

Kırgızistan, sanayileşme sürecinin henüz başlarında yer almaktadır. Ancak, tarım ve yeraltı maden kaynaklarına dayalı bazı sanayilerin kurulup geliştirildiği gözlemlenmektedir. Özellikle tarıma dayalı sanayilerden gıda sanayi önemli aşamalar kaydetmiştir. Kırgızistan, gıda sanayi ve konservecilik alanında SSCB içinde dördüncü sırada yer almaktaydı. Pamuk, yün ve ipek işleyen fabrikalar olmakla birlikte kapasite teknoloji ve verimlilik bakımından oldukça yetersizdirler (ITO, 1993, s.17).

Kırgızistan'da hafif sanayi kesimi ekonomide önemli bir yere sahiptir. Ülkede bu alanda faaliyet gösteren 125 kuruluş vardır. Hafif sanayinin alt bölümlerinde tekstil, konfeksiyon ve deri, ayakkabı ve kükürt üretiminin toplam hafif sanayi içindeki payları oldukça yüksektir. Kırgızistan sanayisinin en önemli sorunu, Rusya'da bağımlı olmayı gerektiren koşullarıdır. Çünkü, mevcut sanayinin ilerlemesi için Rusya'ya bağımlıdır. Aksi halde, üretimin durması tehlikesiyle karşı karşıya kalınabilecektir. Sanayi girdilerinin diğer ülkelerden sağlanması ekonomik güçlükler yaratmaktadır. Uygulanmaya çalışılan özelleştirme politikası sonucunda istihdam problemleri ortaya çıkmaktadır. Ayrıca, üretim teknolojisi bakımından da modern çağın çok gerisinde kaldığı dikkati çekmektedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.63).

Özbekistan sanayii petro-kimya ağırlıklıdır. Bu sanayinin önemli bir bölümü suni gübre üretimine dayanmaktadır. Özbekistan yılda 1,5 milyon ton üretimiyle bu alanda Cumhuriyetler arasında dördüncü sırada yer almaktadır. Kimya sanayii daha çok Fergana Bölgesi, Andijan, Mavoi ve Hokand'da yoğunlaşmıştır. Çimento üretiminde ise, eski SSCB içinde %4'lük bir paya sahiptir. Diğer sektörler arasında makine ve teçhizat üretimi önem taşımaktadır. Özbekistan bu alanda Orta Asya'nın en gelişmiş sanayisine sahiptir. Ülkenin en önemli hafif sanayi ürünleri pamuklu ve ipekli kumaştır. Ülkede çok sayıda makine halısı, sebze, meyve, balık, havyan ürünleri ve havyar üretme ve işleme tesisleri bulunmaktadır. Özellikle, Aral Gölü kıyısında Muynak'ta havyar, kurutulmuş, tütsülenmiş ve tuzlanmış balık üretimi gelişmiştir (Özbekistan Ülke Raporu, 1995, s.19). Sanayi tesisleri alt yapı ve teknik donanımı SSCB zamanındaki teknik standartlara göre kurulmuştur. Bu nedenle, Özbekistan'ın sanayi yapıları eski ve verimsiz teknolojiye sahip ve genelde tekstil ağırlıktadır. Özbekistan'da göze çarpan teknolojik tesislerinin

başında Taşkent'teki uçak fabrikası gelir. Ancak fabrika, üretime geçebilmesi için gereken parçaların diğer BDT devletlerinden, özellikle de Rusya Federasyonu'ndan sağlanamaması nedeniyle üretim yapamaz duruma gelmiştir. Endüstriyel üretim büyük ölçüde tarımsal hammaddelere yöneliktir. Makine ve ağır donanım üretiminde Özbekistan Orta Asya'nın en gelişmiş sanayisine sahiptir (Avcı, 1997, s.1313).

Türkmenistan'da sanayi, tüketici ihtiyaçlarından çok silah ve ağır sanayiye önem verilerek yönlendirilmiş ve talep yerine merkezi planlama ile kurulmuştur. Türkmenistan'ın başlıca sanayi dalları petrol üretimi ve çır çır fabrikalarıdır. Son yıllarda petrol rafinerileri, gaz çıkarılması, kimya sanayi, elektrik ve makine imalatı ürünleriyle azotlu gübre, halı ve tekstil ürünlerindeki artış sanayi sektöründe önemli bir canlanma yaratmıştır. Hazar Denizi kıyılarından tuz üretme ve sülfür endüstrisi gelişmiştir (Türkmenistan Ülke Raporu, 1996, s.43). Türkmenbaşı ve Çerçev rafinerileri en büyük rafinerilerdir. Bunların dışında halı, tekstil, çimento, cam, ayakkabı ve gıda gibi sektörlerde üretim yapan fabrikalar bulunmaktadır (Avşar, 1998, s.195).

Türkiye, özellikle gıda sanayii, tekstil sanayii, dayanıklı tüketim malları sanayii, cam ve seramik ürünleri sanayii ve motorlu kara taşıtları sanayiinde dünya standartlarında bir yere sahiptir. Gelişmiş üretim teknolojilerinin kullanımı, yeni yönetim-organizasyon ve kalite standartlarına uyum ve ölçek ekonomilerinden yararlanan söz konusu sanayi dalları ülkenin istihdam ve katma değerine önemli katkılar sağlamaktadır.

Tablo 21'de görüldüğü gibi, TEİT'nda, 18.749,2 bin ton çelik, 11.142,3 ton fuel-oil, 463 bin ton pamuk, 236.400 adet otomobil, 3.448 adet otobüs, 52.873 adet traktör, 44.402 adet kamyon, 29.248 adet kamyonet, 21.624 adet minibüs, 586.000 adet telefon, 2.134,7 bin ton şeker, 36.851,5 bin ton çimento, 1.481.900 adet çamaşır makinesi, 1.971.400 adet buzdolabı, 4.657 bin adet televizyon, 5.345,4 bin ton gübre, 500,1 bin ton sıvı yağ üretilmiştir.

Tablo : 21

TEİT'nda Sanayi Ürünleri Üretimi

	Azerbaycan 1996	Kazakistan 1996	Kırgızistan 1995	Özbekistan 1995	Türkmenistan 1996	Türkiye 1997	TEİT
Çelik (000'Ton)	2.735,0	3.216,5	--	--	--	12.797,7*	18.749,2
Fuel-Oil (Ton)	3.957,5	--	--	--	--	7.184,8	11.142,3
Pamuk (000'Ton)	107,6	--	--	--	--	355,4*	463
Otomobil (Adet)	--	--	--	--	--	236.400,0	236.400
Otobüs (000'Ad.)	--	--	--	--	--	3.448,0	3.448
Traktör (Adet)	--	--	--	4.000	--	48.873,0	52.873
Kamyon (Adet)	--	--	--	--	--	44.402,0	44.402
Kamyonet (Adet)	--	--	--	--	--	29.248,0	29.248
Minibüs (Adet)	--	--	--	--	--	21.624,0	21.624
Telefon (Adet)	--	--	--	--	--	586.800*	586.800
Şeker (000'Ton)	--	118,7	--	--	--	2.016,0	2.134,7
Çimento (000'Ton)	223,0	--	300	--	437,5	35.891,0	36.851,5
Çamaşır Makinası (Adet)	--	--	--	--	--	1.481.900	1.481.900
Buzdolabı (Adet)	6.900	--	--	18.600	--	1.945.900	1.971.400
TV (000'Ad.)	--	--	--	--	--	4.657,0	4.657
Gübre (000'Ton)	188,0	--	--	--	112,4	5.045,0*	5.345,4
Sıvı Yağ (000'Ton)	--	40,8	--	--	--	459,3*	500,1

Kaynak : EIU(Azerbajjan),1997-1998, s.37; www.foreigntrade.gov.tr., 10.09.1999;

www.bilkent.edu.tr.,10.09.1999; DİE, 1998, s.363-371; Kazakistan Ülke Raporu, 1996,
s.110-111-112; Avrasya Dosyası, 1997/2, s.4,

(*) 1995 Yılı Verileri

2.2.14.1. Gıda Sanayi

TEİT'nda, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye gıda sanayiinin gelişmiş olduğu ülkelerdir. Azerbaycan Gıda Sanayii tamamıyla kırsal kesime yayılmış ve eski bir sistemle çalışmaktadır. Üzüm ve sebze ürünlerine yönelik gıda sanayii gelişmiştir. Ancak, özellikle üzüm üretim ve sanayiinin çatışmaların yaşandığı Ermenistan sınırına yakın olması bu konuda faaliyet gösteren işletmelerin büyük ölçüde kapanmalarına neden olmuştur. Toplam arazisinin sadece %7'si tarıma elverişli olmasına rağmen Kırgızistan, gıda sanayii ve konservecilik alanında SSCB içinde dördüncü sırada yer almaktaydı. 1996 yılı itibarıyla, Kazakistan'da, 40,8 bin ton sıvı yağ, 118,7 bin ton şeker üretilmiştir. Türkiye, gıda sanayii açısından gelişmiş bir yapıya sahiptir. Tarımdaki ürün çeşitliliğine bağlı olarak hemen her alanda üretim yapılmakta ve dünya pazarlarına ihraç edilmektedir. 1995 yılı itibarıyla, Türkiye'de, 493,3 bin ton sıvı yağ, 2.016 bin ton şeker üretilmiştir.

2.2.14.2. Petro-Kimya Sanayii

TEİT'nda, petro-kimya sanayiinin gelişmiş olduğu ülkeler Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkiye'dir. 1996 yılı itibarıyla Azerbaycan'da 188 bin ton, Türkmenistan'da 112,4 bin ton, 1995 yılı itibarıyla Türkiye'de, 5.045 bin ton gübre üretilmiştir.

2.2.14.3. Dayanıklı Tüketim Malları Sanayii

TEİT'nda dayanıklı tüketim malları üreten sanayii açısından gelişmiş olan ülkeler Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'dir. 1997 yılı itibarıyla, Türkiye'de, 1.481.900 adet çamaşır makinesi, 1.945.900 adet buzdolabı, 4.657.000 adet televizyon, 1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan'da, 6.900 adet buzdolabı üretilmiştir.

2.2.14.4. Tekstil Sanayii

TEİT'nda tekstil sanayiinin gelişmiş olduğu ülkeler Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'dir. 1996 yılı itibarıyla Azerbaycan'da 107,6 bin

ton, 1995 yılı itibarıyla Türkiye’de 355,4 bin ton pamuk üretilmiştir. Özellikle, Türkiye’de tekstil sanayii içinde yer alan iplik, kumaş ve hazır giyim sanayii de gelişmiştir.

2.2.14.5. Otomotiv Sanayii

TEİT’nda otomotiv sanayiinin gelişmiş olduğu ülkeler Türkiye ve Kazakistan’dır. 1997 yılı itibarıyla Türkiye’de, 236.400 adet otomobil, 3.448 adet otobüs, 48.873 traktör, 44.402 adet kamyon, 29.248 adet kamyonet, 21.624 adet minibüs üretilmiştir.

2.2.14.6. Demir-Çelik Sanayii

TEİT’nda demir-çelik sanayiinin gelişmiş olduğu ülkeler Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye’dir. 1996 yılı itibarıyla Azerbaycan’da 2.735 bin ton, 1996 yılı itibarıyla Kazakistan’da 3.216,5 bin ton, 1995 yılı itibarıyla Türkiye’de 12.797,7 bin ton çelik üretilmiştir. Ayrıca, 330.070 ton pik ve 4.363.488 ton ham demir üretilmiştir (DİE, 1998, s.368).

2.2.15. Hizmetler Sektörü

2.2.15.1. Ulaştırma

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ulaşım faaliyetleri daha çok demiryolu vasıtasıyla yapılmaktadır. Söz konusu ülkeler yaygın bir ulaşım sistemine sahip olmalarına rağmen, bakım-onarım işlemlerinin yetersizliği bazı sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Ayrıca, yolların Rusya Federasyonu, Ermenistan gibi ülkelere geçmesi diğer bir handikaptır. Türkiye’de ise karayolu ağırlıklı bir ulaşım sistemi vardır.

Azerbaycan genel olarak gelişmiş bir ulaşım sistemine sahip olmakla beraber, altyapısı ve ekipmanları oldukça yetersiz durumdadır. Bağımsızlıktan sonraki dönemde batı ile bağlantısını sağlayacak iki rotaya güvenmektedir. Birincisi, Gürcistan üzerinden

Karadeniz'e, ikincisi, İran üzerinden güneye doğrudur. Rusya'ya giden karayolu ve demiryolları son zamanlara kadar Rusya sınırının kapatılması nedeniyle, bloke edilmiştir. Ermenistan'a giden demiryolu rotası da bloke edilmiştir. Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki ulaşım İran üzerinden hava ve karayolu ile sağlanmaktadır.

Azerbaycan'da demiryolları taşımacılığın esas kaynağıdır. 2.089 kilometrelik demiryolu ağı vardır. SSCB döneminde bölgesel devlet demiryolları Moskova'nın kontrolü altındaydı. Bu nedenle, demiryollarının bakımları yeterli bir şekilde yapılamamıştır. 1995 yılı itibarıyla, Azerbaycan taşımacılığının 8,2 milyon tonluk kısmı demiryolları, 12,5 milyon tonluk kısmı ise karayolları vasıtasıyla yapılmıştır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

Azerbaycan'da 34.700 kilometrelik motorlu taşıtlar yolu yurtiçi kargo trafiğine ve uluslararası ana yollara geçişe hizmet eder. Fakat bu yollar oldukça bakımsız bir durumdadır ve bakıma ihtiyaç duymaktadır. 1996 yılında trafikte tescilli 278.300 araba ve 79.680 tır vardır.

Azerbaycan, 1996 yılı itibarıyla, BDT ülkeleriyle olduğu gibi, Almanya (Frankfurt) İsrail, İran, Türkiye, İngiltere ve Dubai'ye düzenli uçak seferlerini devam ettirmektedir. Azerbaycan'da Bakü, Ganja ve Nahçıvan'da üç uluslararası hava limanı vardır. Ancak, bunların hepsi altyapı olarak kötü durumdadır ve bakıma ihtiyaçları vardır (EIU(Azerbaijan), 1997-1998, s.20-21).

Eski SSCB ülkeleri arasında Kazakistan demiryolları 13.600 kilometre ile Rusya ve Ukrayna'dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Bu yolun 5.500 kilometresi çift hatlı, 4.000 kilometresi ise elektrikli. Demiryolu filosunda 3.280 lokomotif ve 2.685 yolcu vagonu vardır. Demiryolu ağının üçte biri onarıma ihtiyaç duymaktadır ve lokomotif tamirat işleri pek çok fabrikanın kullanım dışı olması nedeniyle zor şartlar altında yapılmaktadır. Yedek parça temin ekipmanları ve mamul maddelerin %95'inin Kazakistan dışında özellikle Rusya ve Ukrayna'dan sağlanması, durumu daha da güçleştirmektedir (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.40).

Karayolu ile yük taşımacılığı tarımsal işletmelere ait traktör ve çiftlik araçlarını da içeren 400.000 taşıt ile yapılmaktadır. Bu kapasite nicelik, nitelik ve güvenilirlik açısından yetersiz kalmaktadır. Yedek parça eksikliği uzun vadeli çalışmalarda önemli zorluklara yol açmaktadır (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.40). Kazakistan'dan diğer ülkelere olan havayolu taşımacılığı büyük oranda Aeroflot aracılığıyla yapılmaktadır. 1995 yılı itibarıyla Kazakistan'da, yük taşımacılığının 157 milyon tonluk kısmı demiryolları, 58 milyon tonluk kısmı ise karayolları vasıtasıyla yapılmıştır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999)

Kırgızistan'da taşımacılık daha çok karayolu ağıyla gerçekleştirilir. Şehir içi ve şehirlerarası yolların uzunluğu 23.000 kilometredir ve yolcu taşımacılığının %94'ü buralardan yapılmaktadır. SSCB döneminde 6.000 olan taşıt sayısı, bağımsızlıktan sonraki dönemde 370.000 seviyesine gelmiştir. Bu taşıtların büyük çoğunluğu ağır taşıt olup, yedek parça ikmal sistemi tümüyle ithalat ile karşılanmaktadır. Ulaştırma sektöründe özelleştirme potansiyeli diğer sektörlerle göre oldukça yüksek olup, öncelik karayolu taşımacılığına ve yol inşasına verilmektedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.62).

Kırgızistan demiryolu ulaşımı konusunda yetersiz durumdadır. Sadece 340 kilometrelik bir demiryolu ağına sahiptir. Bu demiryolu Kazakistan üzerinden Rusya'ya devam etmektedir. Kırgızistan'da havayolu taşımacılığında önemli gelişmeler mevcuttur. Ülke genelinde iki büyük hava limanı ve çok miktarda mahalli hava limanı bulunmaktadır (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.62-63). 1995 yılı itibarıyla Kırgızistan'da taşımacılığın 0,9 milyon tonluk kısmı demiryolları, 4,3 milyon tonluk kısmı ise karayolları vasıtasıyla yapılmıştır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

Özbekistan görece olarak talebi karşılayacak kadar kapasitesi olan gelişmiş bir ulaşım sistemine sahiptir. Ancak, yetersiz hükümet organizasyonu nedeniyle araçların bakım ve yenilenmesine gereksinim duyulmaktadır (Özbekistan Ülke Raporu, 1993, s.22).

Özbekistan'da oldukça gelişmiş bir demiryolu ulaşım sistemi mevcuttur. Demiryolu vasıtası ile Çin'e kadar doğrudan ulaşım sağlanabilmektedir. 3.400 kilometrelik bir demiryolu ağına sahiptir. Türkmenistan ile İran arasında inşasına karar verilen demiryolu ile Özbekistan ve diğer Orta Asya Ülkeleri, Yakın ve Orta Doğu ülkelerine bağlanmış olacaktır (Özbekistan Ülke Raporu,1993,s.22). Özbekistan'da 1995 yılı itibarıyla, taşımacılığın 46 milyon tonluk bölümü demiryolları, 220 milyon tonluk kısmı ise karayolları vasıtasıyla yapılmıştır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

Türkmenistan, diğer Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile karşılaştırıldığında nispeten daha iyi bir ulaştırma sistemine sahiptir. Demiryolu, otoyol, havayolları ve su yolları ülkenin ihtiyacını karşılayacak düzeydedir. Mevcut 24.400 kilometrelik yol ağının 17.100 kilometresi asfalt kaplamadır. Batı yollarının geometrik standartları yeterli olmasına rağmen üst yapı takviyesi amacıyla bazı etüt ve dizayn çalışmalarına ihtiyaç duyulmaktadır. 1995 yılı itibarıyla Türkmenistan'da taşımacılığın 14 milyon tonluk bölümü demiryolları, 45 milyon tonluk bölümü ise karayolları vasıtasıyla yapılmıştır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

Türkmenistan'da Akdeniz ve Baltık limanları arasında doğrudan nehir deniz bağlantıları için açılmış olan Hazar Denizi Türkmenbaşı Limanı Orta Asya'da bulunan önemli limanlardan biridir. Nehir taşımacılığı sayesinde Afganistan'ın Herat şehrine ulaşılmaktadır. Deniz taşımacılığı Hazar Denizi limanlarıyla sınırlı olmasına rağmen, nehir ve deniz taşıtlarının artmasıyla Türkmenistan Avrupa limanlarına bağlanabilecektir. Türkmenistan'ın Devlet Demiryolları İdaresi'nin mevcut demiryolu şebekesinin uzunluğu 2.138 bin kilometredir (Türkmenistan Ülke Raporu, 1996, s.56).

Türkiye'de, karayolu ağırlıklı bir ulaştırma modeli tercih edilmiştir.1995 yılı itibarıyla, 59.999 kilometre devlet ve il yolu vardır. Karayolu ulaştırma faaliyetleri 3.058.511 adet otomobil, 173.051 adet minibüs, 90.197 otobüs, 397.743 kamyonet ve 321.421 kamyon ile yapılmaktadır.

TEİT'ndeki diğer ülkeler ile karşılaştırıldığında Türkiye demiryolu ulaşımı açısından oldukça geri durumdadır. 1995 yılı itibarıyla, 8.549 kilometre uzunluğunda demiryolu hattı mevcuttur.

Türkiye'de, 1995 yılı itibarıyla, 5 adet ana, 10 adet ikincil ve 16 adet küçük ebatta olmak üzere toplam 31 liman mevcuttur (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999). Denizyolu taşımacılığı 5.300 adet, 6.712.653 groston kapasiteli araçlarla yapılmaktadır. 1994 yılı itibarıyla, havayolu ulaşımı, 105 kullanılabilir havalimanı vasıtasıyla yapılmaktadır (<http://lcweb2.loc.gov.>, 26.08.1999).

2.2.15.2. Haberleşme

TEİT'nda haberleşme sektörü, Türkiye dışında, çağın ihtiyaçlarına cevap verememektedir. Haberleşme sistemindeki yetersizlik söz konusu ülkelerin piyasa mekanizmasına geçiş çabaları üzerinde çok önemli engeller ortaya çıkarmaktadır. Türkiye ise bu konuda oldukça ileri düzeydedir.

Azerbaycan haberleşme ağı tüketicilere hizmet sağlamada yetersiz kalmaktadır. Etkinliğin düşük olmasının nedeni kullanılan araç ve gereçlerin ekonomik ömürlerini kısmen tamamlamış oldukları içindir. Haberleşme ağındaki araçların ortalama yaşı 15-20 yıl arasındadır. Yedek parçaların bulunması da ayrı bir güçlük arz etmektedir (Azerbaycan Ülke Raporu, 1993, s.23). Haberleşme ağının kullanım kapasitesi %95 olsa da, talebi karşılayamamaktadır (Azerbaycan Ülke Raporu, 1996, s.37). Azerbaycan'ın uluslararası haberleşme bağlantısı İsrail, Türkiye, İngiltere ve Amerika vasıtasıyla sağlanmaktadır. Cep telefonu sistemi çok pahalı olmasına rağmen kullanımı önemli derecede artmaktadır. Azerbaycan 1996 yılının Aralık ayında GSM cep telefonu sistemine dahil olmuştur (EIU(Azerbaijan), 1997-1998, s.21).

Kazakistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçişte karşılaştığı en büyük zorluklardan biri haberleşme alanında olmuştur. Sahip olunan haberleşme altyapısı, ülkenin ekonomik gelişmesini istenilen düzeye getirmeyi desteklemek için yeterli nitelik ve nicelikte değildir. 1991 yılı sonunda Kazakistan telefon şebekesinde 550.000'i kırsal bölgelerde olmak üzere, 2,2 milyondan fazla telefon bulunmaktadır.100 kişiden sadece

13'ü telefon sahibidir. Bu değer OECD'ye üye 24 ülke ortalamasında 43'tür. Bu da Kazakistan'daki oranın 3,5 katına denk gelmektedir. Mevcut telefon kablo ağı ortalama 25 yıl önce döşenmiş olup, bir çok bölümünün yenilenmesine ihtiyaç vardır (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.43).

Kırgızistan'ın haberleşme alt yapısı ekonominin dışı dönük organizasyonunu desteklemekte yetersiz kalmakta ve BDT ülkeleri dışındaki ülkelerle ekonomik bağların gelişmesine engel olmaktadır. Yerel ve bölgeler arası haberleşme, BDT içerisinde tüm abonelere açık iken, uluslararası haberleşme Moskova denetiminde ve oldukça sınırlıdır. 1991 yılı sonu itibariyle Kırgızistan'da 325.000 telefon abonesi bulunduğu bilinmektedir. Kapasite kullanımı %87 civarındadır ve sistemin geliştirilmesine ihtiyaç vardır. Özel şebekeler, demiryolları, güvenlik servisleri gibi özel müşterilere sağlanmaktadır ve tüm ülkenin mevcut şebekesinin %2-3'ünü oluşturmaktadır (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.66-67).

Türkmenistan haberleşme konusunda ekonomik ve sosyal gelişmelerde yaşanan hızlı değişimi desteklemede yetersiz bir görünüm arz etmektedir. Eski SSCB sisteminden kalan haberleşme cihazlarının demode, şebekelerin ise yetersiz olması haberleşmenin etkinliğini bozan etmenlerdir.

Türkiye, ileri bir haberleşme sistemine sahiptir. Haberleşme uydusu olan sayılı ülkeler arasındadır. 1994 yılı itibarıyla, toplam 3.400 bin telefon abonesi vardır (www.emgmks.com., 10.09.1999). Sistemin işlemlerini sağlayan toplam 31.222 kuruluş ve 13.331.537 adet santral vardır. Santrallerin %99,9'u otomatik, geri kalan kısmı ise manueeldir.

2.2.15.3. Bankacılık

TEİT'nda yer alan Türkiye dışındaki ülkeler bankacılık alanında modern piyasa şartlarına cevap verebilecek derecede etkin bir bankacılık sistemine sahip değildir. Bu durumun en önemli nedenleri olarak, söz konusu ülkelerdeki ticari bankacılık sisteminin yeni, sermaye ve yetişmiş eleman bakımından yetersiz olmaları gösterilebilir.

Azerbaycan bağımsızlıktan önce içinde bulunduğu sistem gereğince bankacılık faaliyetlerini yoğunluk ve çeşitlilik açısından yeterince ortaya koyamamıştır. Bağımsızlığın kazanılmasından sonra Azerbaycan, bankacılık sistemini yeniden oluşturmaya çalışmaktadır. Bu konuda önemli derecede gelişme sağlamasına rağmen yine de yeterli düzeye ulaşamamıştır. 1995 yılına kadar 200 olan banka sayısı 180'e düşmüştür. Bunların 4 tanesi devlet, diğerleri ise, özel girişim bankalarıdır.

1997 yılının ilk 6 ayı itibarıyla, Azerbaycan'da faaliyet gösteren bankaların 12'si Amerika, İngiltere, Türkiye, İran, Rusya ve Avustralya gibi ülkelere aittir. Ayrıca, ortak yatırımlar şeklinde yapılmış olan bankalar vardır. Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonraki bankacılık faaliyetleri daha çok ticari bankacılık alanına doğru yönelmiştir. Bankaların kurulma aşamasında kayıtlı sermayelerine ilişkin herhangi bir sınırın konulmaması banka sayısında hızlı bir artış da beraberinde getirmiştir. Ancak daha sonra IMF ile yapılan görüşmeler sonucunda banka sayılarının azaltılması için Azerbaycan Merkez Bankası bankaların kayıtlı sermayeleri konusunda bazı sınırlamalar getirmiştir. Bu karar ışığında 1995 yılına kadar 6 banka kapatılmıştır (EIU(Azerbaijan), 1997-1998, s.26).

Kazakistan bankacılık alanında Avrupa Birliği bankacılık düzenleme standartlarını esas alarak, modern çağın şartlarına cevap verebilecek bir bankacılık sistemi oluşturma süreci içindedir. Ülkede 155 banka vardır. Bunların 49'u özel, 96'sı ticaret, 120 tanesi ise kooperatif bankalarıdır (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.49).

Kırgızistan'da bağımsızlığın ilk yıllarındaki bankacılık sistemi fonksiyonları yerine getirme konusunda oldukça yetersiz bir durumdadır. Bankacılık sistemi Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal Bankası ve ticari bankalardan oluşur. 12 Aralık 1992 yılından itibaren Merkez Bankası ve ticari bankaların faaliyetleri Kırgızistan Cumhuriyeti Merkez Bankası ve Kırgızistan Cumhuriyeti'ndeki Bankalar ve Bankacılık kanunlarına göre düzenlemekte ve yürütülmektedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.68).

Eski SSCB Merkez Bankası'nın Özbekistan'da bulunan şubelerini Özbekistan Devlet Bankası'na dönüştüren ve ticari bankaların kurulmasına imkan veren Banka ve Bankacılık Sistemi Yasası 1 Şubat 1991 tarihinde kabul edilmiştir. 15.8.1992 tarihinde bankacılık kanununa yapılan değişikliklerle Özbekistan Dış Ekonomik Faaliyetler Bankası'nın yetki ve faaliyet alanları genişletilmiştir (Özbekistan Ülke Raporu, 1995, s.20). Ülkedeki ticari bankaların en az %90'ı devlet sahipli bankalar tarafından kontrol edilmektedir (EIU(Uzbekistan), 1997, s.20).

Türkmenistan'da bankacılık sisteminin karşılaştığı temel sorun diğer ülkelerde olduğu gibi, eski sistemin yönetim anlayışından kaynaklanmaktadır. Ticari bankaların esas görevi mali kaynakları kabul etme ve onları en makul şekilde ekonomiye kanalize etmek ve mevcut şartlar dahilinde geri ödenmesini sağlamaktır. Ticari banka müşterilerine muhabirleri ve nakit seviyesiyle hizmet vermektedir. Bu bankalar aynı zamanda mevzuata aykırı olmayan diğer bankacılık işlemlerini de yapabilme işlevine sahiptirler.

Türkiye'de bankacılık sermaye, teknoloji ve yetişmiş eleman bakımından oldukça ileri durumdadır. 31.12.1998 tarihi itibarıyla bankalar, kamusal sermayeli mevduat bankaları, özel sermayeli mevduat bankaları, yabancı sermayeli mevduat bankaları ve kalkınma ve yatırım bankaları şeklinde gruplandırılabilir. Bunların 1998 yılı itibarıyla, açtıkları toplam kredi miktarı 14.033 trilyon Türk Lirası'dır. Dolar bazında değeri, 44,7 milyar Dolar'dır. Ayrıca, bankaların dış krediler toplamı 17,5 milyar Dolar civarındadır (www.treasury.gov.tr., 10.09.1999).

2.2.15.4. Turizm

TEİT ülkeleri turizm potansiyelleri bakımından oldukça zengindir. Bütün olarak ele alındığında bölge, yılın her mevsiminde turist çekme imkanına sahiptir.

Azerbaycan'ın en önemli turizm potansiyellerinden birisi, Hazar Denizi etrafındaki uzun kıyı şerididir. 825 kilometre uzunluktaki sahil şeridi uygun çalışmalar sonucunda turizme elverişli hale getirilme imkanına sahiptir. İkinci turizm potansiyeli, uygun arazi yapısına sahip olması nedeniyle yapılabilecek olan dağ, yayla, avcılık ve

termal turizmidir. Ayrıca, yüksek dağlara sahip olması nedeniyle kayak turizmi ve nehir turizmi, gerekli alt yapının sağlanması durumunda, önemli bir turist çekim alanı haline getirilebilecek potansiyellerdir (Karabağlı, 1993, s.146).

Kazakistan turizm potansiyeli olarak değerlendirilebilecek imkanlara ve coğrafi özelliklere sahip olmasına rağmen bunlar yeterli derecede harekete geçirilememiştir. Ülkede 8.522 nehir bulunmaktadır. Bu nehirlerin kendileri ve kıyı bölgelerinin turizmi harekete geçirecek tesisleşmenin sağlanması durumunda önemli derecede bir turizm hareketi sağlayacakları muhtemeldir. Ayrıca, Hazar ve Aral gölleri dışında pek çok yerde çeşitli büyüklükte göller bulunmaktadır. Yine ülkenin 1/5'inin dağlarla kaplı olması yayla, trekking, rafting, avcılık ve kayak gibi dağ, nehir ve göl endeksli turizm faaliyetlerinin gelişmesine imkan teşkil etmektedir (Kazakistan Ülke Raporu, 1993, s.45).

Kazakistan'ın turizm potansiyelinin harekete geçmesini engelleyebilecek en önemli unsur olarak çevre kirliliği gelmektedir. Özellikle Aral gölü SSCB'nin yanlış çevre idaresinin sembolü durumundadır. Ayrıca, Kazakistan'ın sahip olduğu su kaynaklarının çok hareketsiz olması kirliliğin boyutlarını artıran diğer bir unsur olarak dikkati çekmektedir (Kazakistan Ülke Raporu, 1993, s.45). Kirlilik sorununun çözümlenmesi durumunda potansiyelin daha hızlı bir şekilde harekete geçebileceği aşıkardır.

Kırgızistan'ın SSCB döneminden itibaren turizm merkezi olarak kullanılması turizm bilinci ve alt yapısının oluşmasına katkıda bulunmuştur. Ülkenin turizm açısından ön plana çıkması için sahip olduğu dört önemli potansiyel vardır. Bunlardan birincisi, sahip olduğu dağ topluluğudur. Dağlar ülkenin doğusundan batısına doğru uzanmakta ve zirveleri temmuz ayında bile karla kaplı durumdadır. Bu nedenle dünyanın en önemli kayak merkezi olma şansına sahiptir. İkincisi, ülkenin kuzey doğusunda bulunan Issık Gölü'dür. Dünyanın en büyük ikinci krater gölü olan Issık Gölü deniz seviyesinden 1.609 metre yükseklikte ve 6.202 kilometrekarelik bir alana sahiptir. Bazı noktadaki su yüksekliği ise 700 metreyi aşmaktadır. Açıklanan bu özelliklerinden dolayı Issık Gölü gerekli turizm altyapı ve tanıtımı yapıldıktan sonra 2000'li yılların en önemli turizm

merkezlerinden birisi olmaya aday bir turist çekim bölgesi haline gelme şansına sahiptir. Üçüncüsü, Kırgızistan'ın sahip olduğu nehir, göl ve göletlerdir. Bu potansiyellerin kano, rafting, su sporu ve su avcılığına imkan tanınması ülke turizmi açısından önemli sayılabilecek bir geleceğin oluşmasını sağlayabilir. Dördüncüsü ise, uzun yıllardan beri büyük bir başarı ile korunan milli kültür unsurlarıdır (Budak, 1997, s.1276).

Özbekistan turizmi, bölgede doğal bir geçiş merkezi olmasına rağmen gelişmemiştir. Turizm altyapısı önemli derecede çeşitlilik arz etmektedir. Tarihi şehirleri turizm potansiyeli açısından en önemli çekim alanlarıdır. Ülkede turizm potansiyeli olarak gösterilebilecek ve değerlendirilebilecek olan nehirler bulunmaktadır.

Türkmenistan'da turizm diğer Türk Cumhuriyetleri'ne göre gelişmemiştir. Ancak yine de önemli sayılabilecek bir turizm potansiyelinin varlığı söz konusudur. Hazar Denizi kıyısındaki bölgeleri turizm açısından oldukça önemli imkanlar sunar. Bunun yanında nehirlerin varlığı çeşitli turizm faaliyetleri açısından bir potansiyel oluşturmaktadır. Ayrıca, doğal potansiyeli yanında önemli sayılabilecek derecede zengin tarihi eser potansiyeline sahiptir.

Türkiye turizm açısından Avrupa'nın önemli ülkelerinden biridir. Sahip olduğu tarihi ve doğal alanları her mevsimde turist çekebilecek niteliktedir. Ayrıca, turizm altyapısının oldukça yeni olması bu alandaki diğer avantajıdır. 1995 yılı itibarıyla ülkeye gelen turistlerden elde edilen gelir 7.002 milyon Dolar seviyesindedir (İTO, 1998, s.95).

2.2.16. Enerji Sektörü

2.2.16.1. Petrol

TEİT, petrol kaynakları bakımından çok zengin rezervlere sahiptir. Ancak bu potansiyel henüz tam olarak kullanılamamaktadır. Tablo 22 ve Grafik 18'de görüldüğü gibi, 1996 yılı itibarıyla, toplam 42.261 bin ton petrol üretilmiştir. Ancak bu toplama, Kırgızistan ve Türkmenistan'daki üretim dahil değildir.

Azerbaycan'da binlerce yıldır petrol çıkartılmaktadır (Bagirov, 1996, s.22). Petrol rezervleri bakımından dünyanın en zengin ülkelerinden biridir. Bakü Jeoloji Enstitüsü tarafından yapılan tahminde ülke topraklarının %60'ının petrol içerdiği tespit edilmiştir. 20.yüzyılın başlarında SSCB petrol üretiminin %90'ı bu ülkeden sağlanmaktaydı (Van der Leeuw, 1997, s.312). Petrol üretimi, 180.000 varil/gün'dür. Ancak yapılan anlaşma ve yatırımlarla bu kapasitenin 2007 yılında 800.000 varil/gün'e çıkartılması planlanmaktadır. Böylesi zengin bir petrol rezervine sahip olunması, ülkenin uluslararası alanda güçlü olmasına önemli katkılar sağlayacaktır (Gachechiladze, 1996, s.14; Shorokhov, 1996, s.16).

Azerbaycan'da petrol üretimi 1992-1997 (Ocak-Ağustos) dönemi dikkate alındığında sürekli olarak düşmektedir. Şöyle ki, 1990 yılında 12.513 bin ton olan petrol üretimi, 1993 yılında 10.295 bin tona, 1996 yılında ise 9.097 bin tona gerilemiştir. Petrol üretimindeki düşüş rafinerilerin atıl kalmaması için petrol ithal edilmesine neden olmaktadır.

Azerbaycan, petrol çıkarılması ve işlenmesi konusunda oldukça yetersiz bir kapasite ve teknolojiyle çalışmaktadır. Bu alandaki olumsuz yapının değiştirilmesi için gereken sermayenin yetersiz olması, ülkeyi yabancı firmalara yöneltmiştir. Bu amaçla Azerbaycan Milli Petrol Şirketi (SOCAR) ile yabancı petrol şirketleri arasında ilk anlaşma 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanmıştır. Bu anlaşma Azeri, Çıralı ve Güneşli bölgelerini kapsamaktadır (Aydın, 1997, s.8/1). Konsorsiyum tarafından üretim yapılacak alanlarda 30 yıllık bir sürede toplam 8,3 milyar Dolar'lık yatırım yapılacaktır (Gouliev, 1997, s.77). Projede yer alan firma sayısı 11 olup, ülkeler itibarıyla pay dağılımı şöyledir (The Caspian Investor Seies Bonus Report, 1998, s.5; Van der Leeuw, 1997, s.313); Amoco %17, BP/Statoil %25,7, Unocal %9,5, Pennzoil %4,81, Ramco %2, LukOil %10, Itochu %9,45, Exxon %5, TPAO %6,8, SOCAR %10, Delta Nimir %1,74.

Petrol konusundaki ikinci anlaşma, 10 kasım 1995 tarihinde SOCAR ile 4 yabancı şirket arasında imzalanmıştır. Buna göre, 130 milyon ton rezerve sahip Karabağ petrol yatağı 25 yıl süreyle bu konsorsiyuma bırakılmıştır. Projenin gerçekleştirilmesi

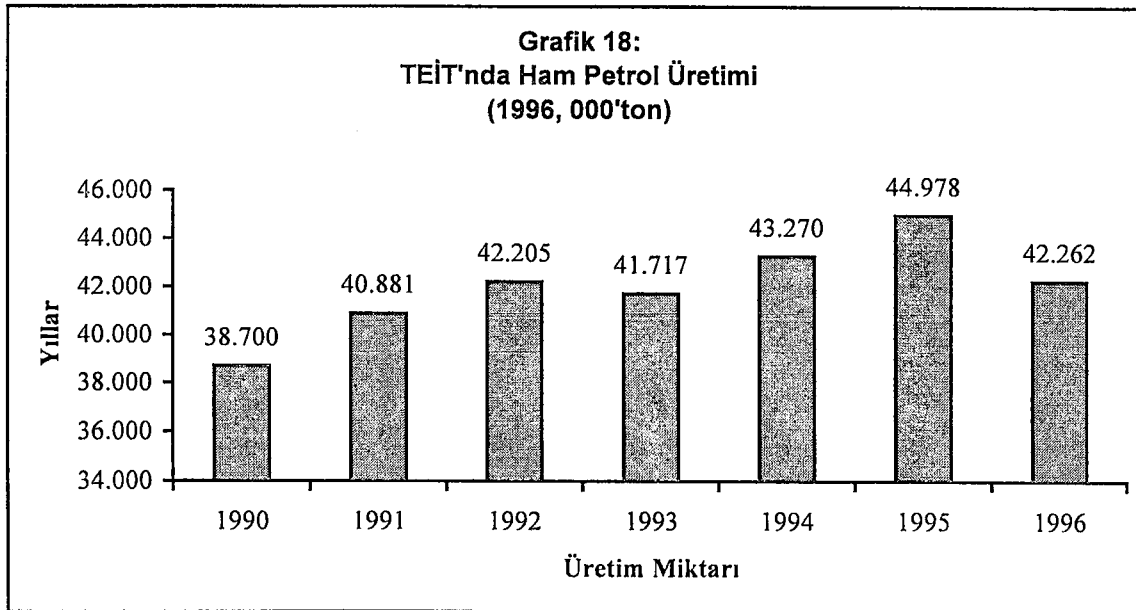
amacıyla Hazar Uluslararası Petrol Şirketi kurulmuştur (Avrasya Dosyası, 1997/2, s.4). Anlaşmaya göre şirketlerin payları şöyledir (The Caspian Investor Series Bonus Report, 1998, s.12); LUKAGIP %45, Pennzoil %30, LUKOIL %12,5, SOCAR %7,5, Agip %5.

Tablo : 22

TEİT'nda Ham Petrol Üretimi (1990-1996, 000'ton)

Yıllar	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
1990	12.513	21.600	--	887	--	3.700	38.700
1991	11.741	22.000	155	2.485	--	4.500	40.881
1992	11.195	21.900	143	2.929	4.838	4.200	42.205
1993	10.295	19.500	--	3.462	4.660	3.800	41.717
1994	9.562	20.300	88	4.882	4.838	3.600	43.270
1995	9.161	20.600	--	6.746	4.971	3.500	44.978
1996	9.097	22.700	--	6.835	--	3.630	42.262

Kaynak: Avrasya Dosyası, 97/2, s.5; EIU (Kazakistan), 1996, s.26; Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.111; EIU (Uzbekistan), 3rd Quarter 1997, s.31; UN, Statistic Yearbook, 1996, s.67; Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.48-49; DİE, 1998, s.365, Aydın, 1997, s.873; www.tpao.gov.tr, 10.09.1999

Azerbaycan'ın yabancı şirketlerle yaptığı üçüncü anlaşma, Şah Denizi yatağındaki petrolün 30 yıl süreyle işletmesiyle ilgilidir. 4 Temmuz 1996 tarihinde imzalanmıştır. Şah Denizi yatağı 100 milyon ton petrol, 400 milyar metreküp doğal gaz ve 200 milyon ton basınçlı gaz rezervine sahiptir (Avrasya Dosyası, 97/2, s.4-5). Anlaşmaya katılan şirketlerin payları şöyledir (The Caspian Investor Series Bonus Report, 1998, s.12); BP %25,5, Statoil % 25,5, SOCAR %10, OIEC %10, ELF-ACQUITAINE %10, LUKOIL %10, TPAO %9.

Azerbaycan'ın yabancı şirketlerle yaptığı dördüncü anlaşma, Dan Ulduzu-Eşrefli yataklarını kapsamaktadır. Anlaşma 1996 yılında imzalanmıştır. Yataklarda 150 milyon ton petrol ve 60 milyar metre küp doğal gaz rezervinin olduğu hesaplanmaktadır (Avrasya Dosyası,1997/2, s.5). Anlaşmaya katılan firmaların payları şöyledir (Avrasya Dosyası, 98/2, s.2); AMACO %30, UNOCAL %25,5, SOCAR %20, ITOCHU %20, DELTA %4,5.

Beşinci anlaşma, petrol rezervi 350 milyon varil hacminde olan Lenkeren-Talış yataklarıyla ilgili olarak 13 Ocak 1997 tarihinde Fransa'da imzalanmıştır. Anlaşmaya konu olan alanların toplamı 420 kilometrekare olup, 20-100 metre derinliklerde petrole ulaşılmaktadır (Bocutoğlu, 1998, s.60). Bu anlaşmada diğer anlaşmalardan farklı olarak SOCAR'ın projede gösterilen %25'lik payı yabancı şirketler tarafından finanse edilecektir. Konsorsiyuma katılan şirketlerin payları şöyle belirlenmiştir (Avrasya Dosyası, 97/2, s.5); ELF-ACQUITAINE %40, SOCAR %25, DEMINEX %10, OIEC %10, PETROFINA %5.

Altıncı anlaşma, 1 Ocak 1997 tarihinde ABD'de Chevron şirketiyle imzalanmıştır. Anlaşma, Apşeron petrol yatağının üretim çalışmalarını içermektedir (The Caspian Investor Series, 1998, s.11). Bu projede SOCAR %50, Chevron %30 ve TOTAL %20 paya sahiptir.

Yedinci anlaşma, 3 Temmuz 1997'de Galama yatağının keşif çalışmasını ve işletilmesini ön gören anlaşmadır. Bu anlaşmaya göre Rus LUKOIL petrol şirketinin payı %60, SOCAR'ın payı ise, %40 olarak belirlenmiştir.

Sekizinci anlaşma, 1 Ağustos 1997 tarihinde ABD'nde EXXON şirketi ile imzalanmıştır. Anlaşma Nahçıvan petrol yatağının keşif ve üretim çalışmalarını içermektedir. Bu anlaşmadaki paylar eşit olarak bölünmüştür.

Dokuzuncu anlaşma, 1 Ağustos 1997 tarihinde ABD'de Mobil Şirketi ile imzalanmıştır. Oğuz yatağıyla ilgili olan projede Mobil ve SOCAR eşit oranda pay almışlardır (Avrasya Dosyası, 97/2, s.5).

Kazakistan, eski SSCB'de petrol üretim kapasitesi bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Toplam 2,1 milyar ton petrol rezervine sahiptir. Hazar Denizi'ndeki petrol rezervleri de dikkate alındığında rezerv miktarı daha da artmaktadır (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.28). Kazakistan'ın petrol ihracatı konusundaki en büyük sorunu petrolün taşınmasından kaynaklanmaktadır. Boru hatlarının Rusya Federasyonu topraklarından geçmesi ve bu ülkenin petrol taşıma konusundaki kısıtlamaları ihraç edilecek ürünün istenilen miktarda olmamasına neden olmaktadır. Şöyle ki, 1993 yılında, Chevron petrol firması aylık 100 bin ton petrol çıkarmasına rağmen, bunun sadece 12 bin ton'luk bölümünü ihraç edebilmiştir (Cutler, 1996, s.6).

Kazakistan'ın kıyı petrol rezervleri yaklaşık 25 milyar varildir. Bu rezerv Nijerya'nın petrol rezervine eşittir ve Tengiz petrol bölgesinden daha fazla petrol ihtiva etmektedir.1993 yılında, Caspshelf Konsorsiyumu ile 35.000 kilometrekare alanda araştırma yapma anlaşması imzalanmıştır. Proje aynı zamanda çevre anlaşmasını kapsamaktadır. Anlaşma gereği ortaklardan her biri ortak sektör içindeki iki segment üzerinde geliştirme haklarını ellerinde tutabilmektedirler (Bocutoğlu, 1998, s.56).

18 Mayıs 1992 tarihinde Umman Petrol Bakanlığı ile Chevron firması arasında Tengizchevroil ortak yatırım anlaşması imzalanmıştır. Anlaşma gereğince, 40 yıl boyunca Tengiz ve Korolev rezervleri geliştirilecek ve Precaspian Basin'de 4 bin kilometrekarelik bir sahada arama faaliyetleri sürdürülecektir. Yine, 3 Aralık 1993 tarihinde Hazar Denizi'nin Kazakistan'a ait bölümünde petrol ve doğal gaz aranması konusunda çeşitli uluslararası şirketlerden oluşan bir konsorsiyum ile Kazakistan hükümeti arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca, BMB firması ile TPAO'da bazı

petrol sahalarında arama ve işletme imtiyazı elde etmişlerdir (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.30).

1992 yılında Kazakistan, kullanılan eski teknoloji nedeniyle yeterli verimlilikte çalışamayan Karaçaganak petrol sahasının iyileştirilmesi amacıyla British Gas ve Agip firması ile bir anlaşma imzalamıştır. 10 Şubat 1995'de Rusya bu anlaşmaya müdahale ederek kendi doğal gaz şirketi olan Gazprom'un da bu anlaşmaya dahil edilmesi konusunda Kazakistan'a baskı yapmıştır. Bu baskı sonucunda anlaşma 2 Mart 1995'de yeniden ele alınarak Rusya'nın Gazprom doğal gaz şirketi de üretim paylaşım anlaşmasına dahil edilmiştir (Bocutoğlu, 1998, s.55-56).

Kırgızistan petrol rezervi bakımından oldukça yetersiz bir konumdadır (Kırımlı, 1998, s.104). Bu nedenle gereksinim Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Rusya Federasyonu'ndan ithalat yapılarak sağlanmaktadır. Ülkede, 12 merkezde petrol rezervi tespit edilmiştir. Bunların 8'i petrol, 4'ü doğal gaz-petrol karışımı şeklindedir. Bunların dışında 11 alanda küçük ve orta boy rezervin tespiti yapılmıştır (İTO, 1993, s.19).

Kırgızistan ihtiyaçlarını giderecek potansiyelde petrol kaynaklarına sahip değildir (Kırımlı, 1998, s.104). Petrol üretimi Petrol ve Doğal Gaz Sanayi Bakanlığı'na bağlı bir sanayi kuruluşu olan Kırgız Neft şirketi tarafından idare edilmektedir (Mederov, 1997, s.37). Kırgızistan'daki petrol üretimi bağımsızlıktan sonraki dönemde giderek azalmıştır. Şöyle ki, 1990 yılında 155 bin ton olan petrol üretimi, 1993 yılında 88 bin tona gerilemiştir.

Özbekistan'daki petrol üretimi 1990 yılından itibaren sürekli bir artış trendi içindedir. Şöyle ki, 1990 yılında 887 bin ton olan petrol üretimi, 1996 yılına kadar yaklaşık sekiz kat artarak 6.835 bin tona ulaşmıştır.

Türkmenistan'daki petrol üretimi eski SSCB'nin toplam üretiminin %1'i seviyesindedir. 1992 yılında 4.838 bin ton olan ham petrol üretimi, 1993 yılında 4.660 bin tona, 1994 yılında 4.838 bin tona, 1995 yılında ise 4.971 bin tona yükselmiştir.

Türkiye petrol üretimi bakımından yeterli potansiyele sahip değildir. Petrol ihtiyacını daha çok ithalatla sağlamaktadır. 1990 yılında 3.700 bin ton olan ham petrol üretimi, 1996 yılı itibarıyla 3.630 bin tona gerilemiştir.

2.2.16.2. Doğal Gaz

Türkiye ve Kırgızistan dışında, TEİT'ndeki diğer ülkeler olan Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan doğal gaz açısından oldukça zengindir. Özellikle Türkmenistan, dünyanın üçüncü büyük doğal gaz rezervine sahiptir. Ülkenin sahip olduğu doğal gaz rezervi 2.700 milyar metreküp civarındadır (Bocutoğlu, 1998, s.56). Bu rezerv BDT içinde ikinci sırada yer alır. Yıllık ortalama doğal gaz üretimi 100 milyar metreküp civarındadır (Avşar, 1998, s.194). Tablo 23 ve Grafik 19'da görüldüğü gibi, 1995 yılı itibarıyla TEİT içindeki toplam doğal gaz üretimi 87,882 milyar metreküptür.

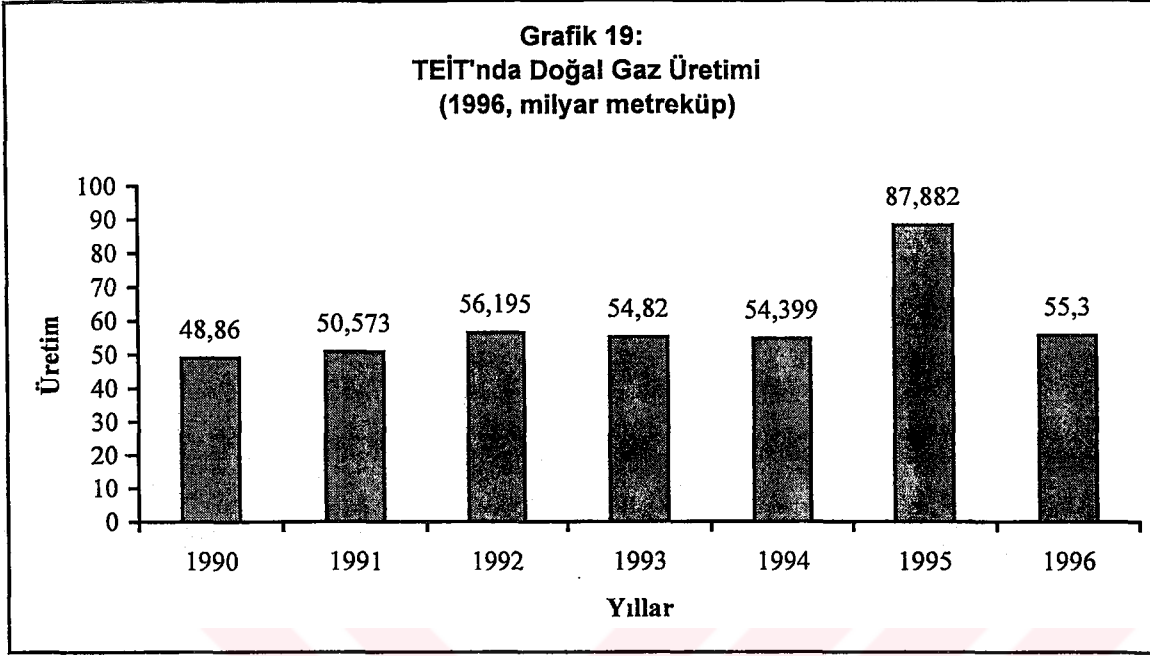
Tablo : 23

TEİT'nda Doğal Gaz Üretimi (milyar metreküp)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
1990	--	7,1	0,96	40,8	--	--	48,86
1991	--	7,8	0,83	41,9	--	0,202	50,573
1992	4,3	8,1	0,78	42,8	--	0,195	56,195
1993	2,5	6,7	0,42	45,0	--	0,200	54,82
1994	2,5	4,5	--	47,2	--	0,199	54,399
1995	0,5	5,9	0,4	48,6	32,3	0,182	87,882
1996	--	6,3	--	49,0	--	--	55,3

Kaynak : EIU (Azerbaycan), 1997-1998, s.37; EIU (Kazakistan), 1996, s.26; Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.48-49; EIU (Uzbekistan), 3rd quarter 1997, s.31; UN Statistic Yearbook, 1996, s.67; DİE, 1998, s.320, www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999, www.un.org.com., 10.09.1999

Azerbaycan, 1992 yılında, 4,3 milyar metreküp, 1993 yılında 2,5 milyar metreküp, 1994 yılında 2,5 milyar metreküp, 1995 yılında ise 0,5 milyar metreküp doğal gaz üretmiştir.

Kazakistan, 1990 yılında 7,1 milyar metreküp doğal gaz üretmiştir. Bu yıldan sonra üretim, 1993 yılında 6,7 milyar metreküpe yükselmiş, 1996 yılında ise 6,3 milyar metreküpe gerilemiştir.

Kırgızistan, 1990 yılında 96 milyon metreküp doğal gaz üretmiştir. Daha sonra üretim 1991 yılında 83 milyon metreküpe, 1993 yılında, 42 metreküpe, 1995 yılında ise 40 milyon metreküpe gerilemiştir.

Türkmenistan, 1995 yılı itibarıyla, 32,3 milyar metreküp doğal gaz üretilmiştir.

Türkiye, 1991 yılında 202 milyon metreküp, 1993 yılında 200 milyon metreküp, 1995 yılında ise, 182 milyon metreküp doğal gaz üretmiştir.

1995 yılı itibarıyla, TEİT'ndeki toplam doğal gaz üretimi 87,8 milyar metreküp olarak gerçekleşmiştir.

2.2.16.3. Elektrik

TEİT'nda elektrik enerjisi üretimi açısından önemli potansiyeller vardır. Azerbaycan 49.000 milyar Watt elektrik üretme kapasitesine sahiptir. Fakat mevcut üretim miktarı yaklaşık 4.300 milyar Watt'tır. 1996 yılında, elektrik üretimi 23 milyar kwh'ten, 17 milyar kwh'a, 1997 yılında, 16,7 milyar kwh'a düşmüştür (Avrasya Dosyası, 1998/2, s.5) Azerbaycan'daki elektrik enerjisinin yaklaşık %90'ı termik elektrik istasyonlarından geri kalan %10'luk kısmı ise, hidroelektrik enerji istasyonlarından sağlanmaktadır. Elektrik enerjisi üretimi konusunda etkinliği olumsuz yönde etkileyen en önemli faktör kullanılan ekipman ve teknolojinin oldukça eski ve yıpranmış olmasından kaynaklanmaktadır. Kullanılan ekipman ve teknolojinin %40'lık bölümü üretim şartları açısından yetersiz durumdadır. Bu sebepten dolayı elektrik enerjisi üretiminde yaklaşık %15'lik bir üretim kaybı söz konusudur (EIU(Azerbajian), 1997-1998, s.25).

Azerbaycan'da kurulu haldeki termik santral sayısı 8, hidrolik santral sayısı ise 9'dur. Kurulu güç itibarıyla enerji sistemi Kafkasya'da birinci sırada yer almaktadır. Şöyle ki, mevcut enerji santrallerinde 27 milyar kwh enerji üretilmesi ve bunun da yılda 4-5 milyar kwh'ının ihracı mümkün iken, yakıt kıtlığı nedeniyle bu gerçekleştirilememektedir (Karabağlı, 1993, s.65).

Kazakistan elektrik enerjisi üretim tesislerinin toplam kapasitesi 18,05 milyar kwh'dır. Toplam elektrik enerjisinin %65'i kömür kullanılmak suretiyle üretilmektedir (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.30-31). Kazakistan'da elektrik enerjisi üretimi 1991 yılından itibaren sürekli olarak bir azalma eğilimine girmiştir. 1991 yılında 86 milyar kwh olan üretim, 1992 yılında 98 milyar kwh'a, 1993 yılında 77 milyar kwh'a, 1994 yılında 65 milyar kwh'a, 1995 yılında ise 48 milyar kwh'a düşmüştür (Ibadullaev, 1997, s.148).

Kırgızistan sahip olduğu coğrafi şartlar nedeniyle önemli bir hidroelektrik enerji kaynağına sahiptir. Bu enerjinin önemli bir bölümünü Özbekistan, Kazakistan ve

Tacikistan'a satmak suretiyle ithalatını finanse etmeye çalışmaktadır. Kırgızistan'ın toplam hidroelektrik potansiyelinin 143 milyar kwh olduğu tahmin edilmektedir. Ülkenin enerji sistemi, 659.000 kwh'lık termik santral ve 2.713.000 kwh'lık 18 hidroelektrik santralini kapsayan toplam 3.372.000 kwh'lık kapasitesi olan ve donanımları hazır durumda bulunan 20 güç istasyonunu içermektedir. Kırgızistan belirtilen 3.400 milyar Watt'lık toplam kapasitesi haricinde, 2.700 milyar Watt'lık kapasiteli hidroelektrik tesisleri işletilmektedir. Narin Nehri bu kapasitenin 2.600 milyar Watt'lık gibi önemli bir kısmını üretmektedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.44).

Özbekistan elektrik enerjisi bakımından yetersiz durumdadır. Elektrik enerjisi ihtiyacı daha çok ithalat edilmek suretiyle karşılanmaktadır. 1995 yılı itibarıyla toplam elektrik enerjisi üretim miktarı 47,4 milyar kwh'dır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

Türkmenistan'ın elektrik enerjisi dört güç santralinden elde edilmektedir. 1995 yılı itibarıyla toplam elektrik enerjisi üretimi 9,8 milyar kwh'dır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

Türkiye, elektrik enerjisi üretim kapasitesi bakımından oldukça zengin potansiyele sahiptir. 1995 yılı itibarıyla, elektrik enerjisi üretimi 103 milyar kwh'dır (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

2.2.16.4. Kömür

Kazakistan eski SSCB'nin üçüncü büyük kömür havzasına sahiptir. O dönemde birliğin %20'lik kömür ihtiyacı bu ülke tarafından arz edilmiştir. Özellikle Karagan bölgesinde çok zengin kömür kaynakları bulunmakta ve toplam rezervin 50 milyar ton civarında olduğu tahmin edilmektedir (Uludağ, 1990, s.258). Kazakistan'da 1995 ve 1996 yılları verilerine göre sırasıyla 83 ve 76 milyon ton kömür çıkarılmıştır (Avrasya Dosyası, 97/2, s.4).

Kırgızistan, Orta Asya'daki bütün kömür rezervinin yaklaşık yarısını elinde bulundurmaktadır. Kömür yatakları Tuştuk-Fergana, Üzgen, Kavak, Issık-Kul ve Alay kömür bölgelerinde bulunmaktadır. Genellikle açık işletme şeklinde olan kömür

madenciliği ülkenin güney kesiminde yürütülmektedir. Halihazırda çıkartılan ve işlenen ticari kömür rezervinin 141,4 milyon ton civarında olduğu tahmin edilmektedir (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.46-47).

Özbekistan kömür üretimi ülkenin ihtiyaç duyduğu miktarın oldukça altındadır. Bu nedenle Özbekistan bu alandaki açığını ithalat yoluyla karşılamaktadır. Özbekistan'ın 1995 yılındaki kömür üretimi 3,1 milyon ton olarak gerçekleşmiştir (www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999).

Türkiye'de 1995 yılı itibarıyla 5,6 milyon ton kömür üretilmiştir (DİE, 1995, s.319). Azerbaycan ve Türkmenistan kömür potansiyeline ilişkin herhangi bir rakam ve değerlendirmeye ulaşılamamıştır.

2.2.17. Madencilik

TEİT madenler açısından oldukça zengindir ve bazı kaynaklarda dünya üretiminin hemen hemen tamamını ellerinde tutmaktadırlar. Azerbaycan'ın başlıca maden kaynakları linyit, bakır, petrol, çinko, arsenik, molibdyum, ve mermer oluşmaktadır. Ayrıca, geniş demir ve alüminyum kaynaklarına sahiptir. Demir rezervi miktarının 200-250 milyon ton civarında olduğu tahmin edilmektedir. Çok az sayılabilecek miktarda olduğu tahmin edilen altın rezervine sahiptir. Ancak altın rezervinin bulunduğu yerin Ermenistan kontrolü altında olması bu madenden yararlanılmasını engellemektedir (EIU(Azerbaijan),1997-1998, s.28).

Kazakistan maden rezervleri alanında büyüklük açısından dünyanın ilk on ülkesi arasındadır. Kanıtlanmış rezervlerinin değeri 1 trilyon Dolar'ın üzerindedir (Avrasya Dosyası, 1997/2, s.4). Başlıca yeraltı kaynakları arasında krom, bakır, çinko, kurşun, alüminyum, asbest, barit, berilyum, bizmut, krom, fosfat, titanyum, bakır, petrol ve bor sayılabilir. Kazakistan rezerv bakımından tungsten üretiminde dünya birincisi, krom ve manganez üretiminde dünya ikincisi, molibden ve fosfat üretiminde dünya dördüncüsüdür (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.24).

Kazakistan'ın maden kökenli üretiminde demirin payı %9,8 gibi önemli bir yerdedir. Ülkenin demir rezervleri BDT rezervleri toplamının 1/10'una eşittir. Bor rezervleri bakımından Türkiye ve Amerika'dan sonra üçüncü sıradadır. Ayrıca, dünya Bakır üretiminde 17 rezervde gerçekleştirdiği aktif üretimle birinci sırada gelmektedir. 1992 yılında üretimin % 8'i yurt içinde kullanılmış, %22'si BDT ülkelerine, geri kalan %70'i de diğer ülkelere ihraç edilmiştir (Kazakistan Ülke Raporu, 1996, s.26). Altın ve gümüş gibi değerli madenler de bu ülkenin sahip olduğu diğer madenlerdir.

Kırgızistan'da civa, kurşun, volfram, altın, antimuan, kalay, çinko, bakır, kömür, asbest, vollostanit, inşaat malzemesi girdileri ve gübre ham maddesi gibi maden türleri bulunmaktadır (ITO, 1993, s.19). BDT içinde tek civa üreticisi olan ülke konumundadır. Ülkenin bilinen dört civa yatağında yaklaşık 50.000 tonluk rezerv tespit edilmiştir. Yıllık ortalama 700-800 tonluk üretim kapasitesiyle bilinen rezerv 60-70 yıllık bir üretim potansiyelini ifade etmektedir. Yine, BDT içinde antimuan yataklarına sahip tek ülke Kırgızistan olup, ülkenin bilinen altı ayrı yatağından dördü işletmeye açılmıştır. Ülkenin mermer, granit ve kireç taşı gibi yapı endüstrisinde kullanılacak doğal kaynakları son derece büyük bir çeşitlilik ve zenginlik arz etmektedir. Bu kaynakların tespit edilmiş toplam rezerv miktarı 40 milyon metreküpün üzerindedir. Ayrıca termal ve maden suyu kaynakları açısından da oldukça zengin bir potansiyele sahiptir (Budak, 1997, s.1277). Kırgızistan'da küçük ve orta ölçekli altın kaynakları da mevcuttur (Kırgızistan Ülke Raporu, 1996, s.52).

Özbekistan'ın madencilik sektörü önemli bir potansiyele sahiptir. Dünyanın en yüksek kalite altını (%99,9) Özbekistan'da üretilmektedir. Yıllık üretim kapasitesi 60-70 ton civarındadır. Özbekistan bu üretim miktarıyla dünyanın ilk on altın üretici ülkesi arasında yer almaktadır (Avşar, 1998, s.175). Bakır rezervleri yaklaşık 800 milyon ton olarak tahmin edilmektedir. Almalık bakır tesislerinde yıllık 23 milyon ton civarında bakır üretilmektedir (Özbekistan Ülke Raporu, 1993, s.19). Bunlar dışında mermer, kurşun, çinko, tungsten, kömür ve molibden Özbekistan'ın en önemli maden kaynakları arasında yer alır.

Türkmenistan'da doğal gaz ve petrolün yanı sıra çeşitli madenler ve endüstriyel hammaddeler bulunmaktadır. Başlıca maden kaynakları krom, dolomit, kireç taşı, bentonit, zeolit, seramik ve cam hammaddesi, doğal sülfür, potasyum, boya tuzu, sodyum sülfat, barit, mermer ve granit, tuf, gabro, oniks gibi yapı ve süs taşlarıdır (Türkmenistan Ülke Raporu, 1993, s.17). Türkmenistan altın, kalyum gibi doğal kaynaklara da sahiptir (Dinçer, 1993, s.24). Ayrıca, ülkenin batı havzasında büyük çapta iodin-bromin kaynakları mevcuttur (Gündüz, 1997, s.58).

Türkiye de yer altı kaynakları açısından oldukça zengindir. Ülkede çıkartılan başlıca madenler arasında en önemlileri olarak petrol, doğal gaz, demir, krom, kömür, linyit, bakır, kurşun, çinko, boksit, manyezit, bor, sodyum sülfat, barit sayılabilir.

2.2.18. Dış Sektör

TEİT'nda dış sektör ihracat, ithalat, dış ticaret hacmi, dış ticaret dengesi ve ihracatın ithalatı karşılama oranı alt başlıkları kapsamında incelenmiştir.

2.2.18.1. İhracat

TEİT'nda ihracat, genel olarak ihracat, mal grupları itibarıyla ihracat, ihracatın sektörel dağılımı, ülkelere göre ihracat ve ihracatın gayri safi milli hasılaya oranı kapsamında ele alınmıştır.

2.2.18.1.1. Genel Olarak İhracat

TEİT'nda Türkiye dışındaki ülkeler genel olarak düşük ihracat değerlerine sahiptirler. Tablo 24 ve Grafik 20'de görüldüğü gibi, 1992 yılında TEİT'nın toplam ihracatı 26.529 milyon Dolar düzeyindedir. Toplam ihracatın yaklaşık %55,5'ine tekabül eden 14.715 milyon Dolarlık kısmı Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkiye'den sonra sırasıyla, Kazakistan 7.370 milyon Dolar, Azerbaycan 1.484 milyon Dolar, Özbekistan 1.424 milyon Dolar, Türkmenistan 1.251 milyon Dolar, Kırgızistan 285 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir.

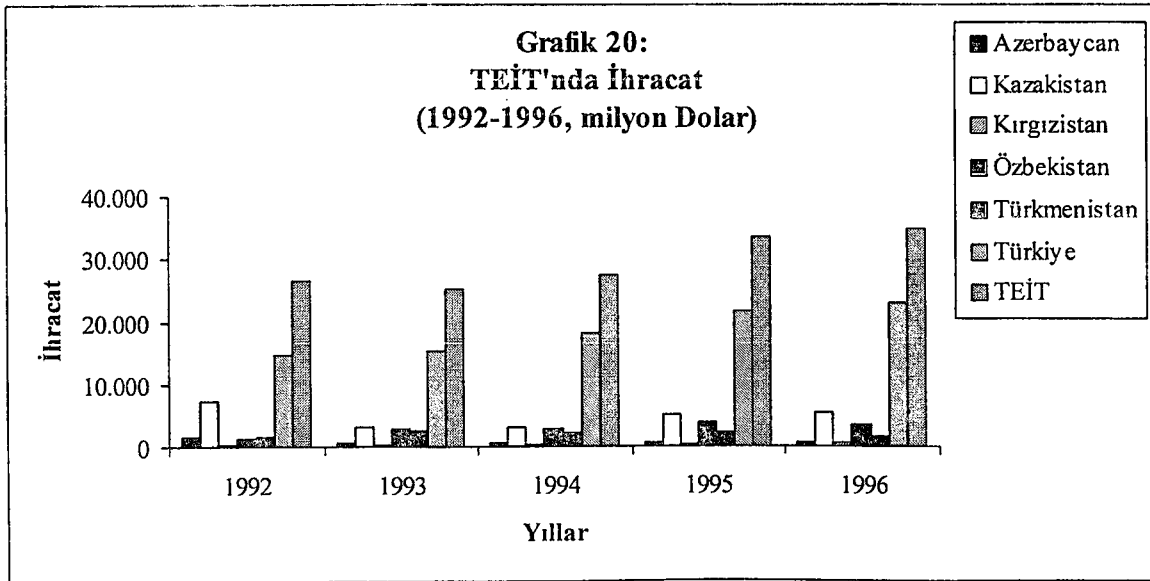
Tablo : 24

TEİT'nda Genel Olarak İhracat (1992-1996, milyon Dolar)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
1992	1.484	7.370	285	1.424	1.251	14.715	26.529
1993	725	3.224	340	2.877	2.693	15.345	25.204
1994	637	3.295	340	2.940	2.176	18.106	27.494
1995	574	5.109	409	3.805	2.084	21.637	33.618
1996	631	5.420	506	3.600	1.628	23.123	34.908

Kaynak: Çarıkçı, 1998, s.2,3; DİE, 1998, s.50

1993 yılında, TEİT'nın toplam ihracatı 25.204 milyon Dolar'dır. Toplam ihracat içinde en büyük değere sahip olan ülke 15.345 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer ise 340 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 725 milyon Dolar, Kazakistan 3.224 milyon Dolar, Özbekistan 2.877 milyon Dolar, Türkmenistan 2.693 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir.

1994 yılında, TEİT'nin toplam ihracatı 27.494 milyon Dolar'dır. Toplam ihracat içinde en büyük değere sahip olan ülke 18.106 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer ise 340 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 637 milyon Dolar, Kazakistan 3.294 milyon Dolar, Özbekistan 2.940 milyon Dolar, Türkmenistan 2.176 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir.

1995 yılında, TEİT'nin toplam ihracatı 33.618 milyon Dolar'dır. Toplam ihracat içinde en büyük değere sahip olan ülke 21.637 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer 409 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 574 milyon Dolar, Kazakistan 5.109 milyon Dolar, Özbekistan 3.805 milyon Dolar, Türkmenistan 2.084 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir.

1996 yılında, TEİT'nin toplam ihracatı 34.908 milyon Dolar'dır. Toplam ihracat içinde en büyük değere sahip olan ülke 23.123 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer ise 506 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 631 milyon Dolar, Kazakistan 5.420 milyon Dolar, Özbekistan 3.600 milyon Dolar, Türkmenistan 1.628 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir.

2.2.18.1.2. Mal Grupları İtibarıyla İhracat

TEİT'nin toplam ihracatı içinde en önemli paylar, enerji, gıda sanayii ürünleri, haberleşme cihazları, ham petrol, kağıt ve ürünleri, madencilik ve taş ocakçılığı ürünleri, makine-ekipman, metalik olmayan mineraller, metaller, mobilya, motorlu kara taşıtları, petro-kimya ürünleri, petrol ürünleri, plastik ve kauçuk, tarım ve hayvancılık, tekstil ve türevlerine aittir. Tablo 25'de görüldüğü gibi, 1995-1996 yılları itibarıyla, TEİT, 33.540 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam içinde %31,2 (10.455 milyon Dolar) payı ile tekstil ürünleri, %14,2 (4.748,5 milyon Dolar) payı ile metaller, %7,3 (2.444 milyon Dolar) payı ile tarım-hayvancılık ürünleri, %6,2 (2.088 milyon Dolar) payı ile petrol ve %4,2 (1.416 milyon Dolar) payı ile petro-kimya ürünleri ilk sıralarda yer almaktadır.

Tablo : 25

TEİT'nda Mal Grupları İtibarıyla İhracat (Milyon Dolar, %)

Ürün	TEİT		Azerbaycan 1996		Kazakistan 1995		Kırgızistan 1995		Özbekistan 1996		Türkmenistan 1996		Türkiye 1996	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Enerji	290,3	1,0	--	--	--	--	--	--	275,3	6,0	--	--	15	0,0
Gıda Sanayi	2.950,5	9,0	28	4,4	525	10,1	--	--	206,5	4,5	--	--	2.191	10,0
Haberleşme Cihazı	312	1,2	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	312	1,0
Kağıt ve Ürünleri	126	0,1	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	126	0,0
Madencilik ve Taş Ocakçılığı	364	1,0	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	364	2,0
Makine-Ekipman	701,5	2,0	48	7,6	125	2,4	--	--	128,5	2,8	--	--	400	2,0
Metallik Olmayan Mineraller	780	2,3	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	780	3,0
Metaller	4.748,5	14,2	--	--	2.333	44,9	--	--	160,5	3,5	--	--	2.255	10,0
Mobilya	247	1,0	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	247	1,0
Motorlu Kara Taşıtları	973	3,0	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	973	4,0
Petro-Kimya	1.416	4,2	47	7,5	187	3,6	--	--	110	2,4	--	--	1.242	5,0
Petrol Ürünleri	2.088	6,2	419	66,4	1.419	27,3	--	--	--	--	--	--	**250	1,0
Plastik ve Kauçuk	510	1,5	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	510	2,0
Tarım-Hayvancılık	2.444	7,3	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	2.444	11,0
Tekstil-Türevleri	10.455	31,2	68	10,8	--	--	--	--	1.749	38,1	--	--	8.638	37,0
Diğer	4.964	14,8	21	3,3	608	11,7	--	--	1.960	42,7	--	--	2.376	11,0
Toplam	33.540	100,0	631	100,0	5.197	100,0	409	100,0	4.590	100,0	1.692	100,0	23.123	100,0

Kaynak : EIU(Azerbaycan), 1997-98, s.30; DIE, 1998, s.506, 507, 508; EIU (Uzbekistan), 3rd quarter 1997, s.35; Demirhan, 1997, s.1007; EIU (Kazakistan), 4th quarter

1996, s.5

* Pamuk İpliği, ** Kok Kömürü ve Nükleer Yakıt Dahil

Not: TEİT geneli hesaplamalarda Kırgızistan ve Türkmenistan'a ait ihracat değerleri yoktur

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan toplam 631 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. Toplam içinde en önemli pay 419 milyon Dolar (%66,4) ile petrol ürünlerine aittir. Bunun dışında tekstil ve tekstil ürünlerinin değeri 68 milyon Dolar (%10,8), petro-kimya ürünlerinin değeri 47 milyon Dolar (%7,5), makine-ekipmanların değeri 48 milyon Dolar (%7,6), gıda sanayi ürünlerinin değeri ise, 28 milyon Dolar (%4,4)'dır.

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan toplam 5.197 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. Toplam içinde en önemli pay 2.333 milyon Dolar (%44,9) ile metal ürünlere aittir. Bunun dışında gıda sanayi ürünlerinin değeri 525 milyon Dolar (%10,1), petro-kimya ürünlerinin değeri 187 milyon Dolar (%3,6), makine-ekipmanların değeri 125 milyon Dolar (%2,4), petrol ürünlerinin değeri ise, 1.419 milyon Dolar (%27,3)'dır.

Kırgızistan'ın 1993 yılında gerçekleştirmiş olduğu toplam ihracatın %59'luk kısmını fuel, mineral ve metaller oluşturmuştur. Bunun dışında diğer ana malların payı %3, makine ve taşıma ekipmanların payı %1, diğer imalatların payı ise %37 olmuştur.

Özbekistan, 1996 yılı itibarıyla, toplam 4.590 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam ihracat içinde en yüksek payın pamuk ipliğine aittir. Pamuk ürününün toplam ihracat değeri 1.749 bin Dolar (%38,1)'dir. Bunun dışında enerji ürünlerinin değeri 273,3 bin Dolar (%6), gıda ürünlerinin değeri 206,5 bin Dolar (%4,5), makine-ekipmanın değeri 128,5 bin Dolar (%2,8), petro-kimya ürünlerinin değeri ise 110 bin Dolar (%2,4)'dır.

Türkmenistan, 1996 yılı itibarıyla toplam 1.692 milyon Dolar değerinde ihracat gerçekleştirmiştir. Bu dönemde en önemli ihracat ürünleri doğal gaz, pamuk, pamuk elyaf, petrol ürünleri, elektrik, tekstil ve el yapımı ürünler olmuştur.

Türkiye, 1997 yılında, toplam 23.122 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam içinde Gıda ürünlerinin değeri 2.191 milyon Dolar (%10), haberleşme cihazlarının değeri 312 milyon Dolar (%1), madencilik ve taş ocakçılığı ürünlerinin değeri 364 milyon Dolar (%2), metalik olmayan minerallerin değeri 780 milyon Dolar

(%3), petro-kimya ürünlerinin değeri 1.242 milyon Dolar (%5), tarım ve hayvancılık ürünlerinin değeri 2.444 milyon Dolar (%11), Tekstil ürünlerinin değeri 8.638 milyon Dolar (%37), makine-ekipman ürünlerinin değeri ise 400 milyon Dolar (%2)'dir.

2.2.18.1.3. İhracatın Sektörel Dağılımı

TEİT sanayi ağırlıklı ihracat yapısına sahiptir. Tablo 26 ve Grafik 21'de görüldüğü gibi, sanayi ürünleri ihracatı toplam ihracatın %34,7'sini teşkil etmektedir. Bu sektörü %28,4 ile petrol ve türevleri, %15 ile madencilik sektörü ve %2,6 ile tarım sektörü izlemektedir.

Tablo : 26

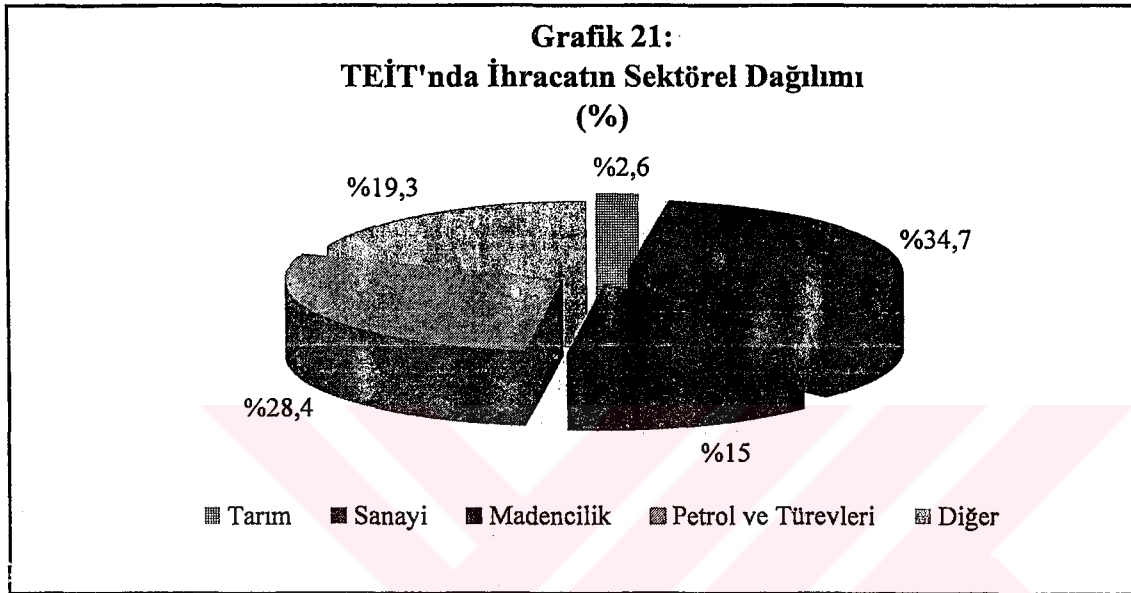
TEİT'nda İhracatın Sektörel Dağılımı (%)

	Azerbaycan 1996	Kazakistan 1995	Kırgızistan	Özbekistan 1996	Türkmenistan	Türkiye 1996	TEİT
Tarım	--	--	--	--	--	10,5	2,6
Sanayi	22,8	12,5	--	45,4	--	58,0	34,7
Madencilik	--	44,9	--	3,5	--	11,4	15,0
Petrol ve Türevleri	73,9	30,9	--	2,4	--	6,5	28,4
Diğer	3,3	11,7	--	48,7	--	13,6	19,3
Toplam	100,0	100,0	--	100,0	--	100,0	100,0

Kaynak : EIU(Azerbaycan), 1997-1998, s.30; DİE, 1998, s.506,507,508; EIU (Uzbekistan), 3rd quarter 1997, s.35; Demirhan, 1997, s.1007; EIU (Kazakistan), 4th quarter 1996, s.5

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan'ın toplam ihracatı içinde en büyük pay %73,9 ile petrol ve türevleri sektörüne aittir. Bu sektörü %22,8'lik pay ile sanayi ürünleri, %3,3 ile diğer sektörler izlemektedir.

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan'ın toplam ihracatı içinde en büyük pay %44,9 ile madencilik sektörüne aittir. Bu sektörü %30,9 ile petrol ve türevleri, %12,5 ile sanayi, %11,7 ile sektörler izlemektedir.

1996 yılı itibarıyla, Özbekistan'ın toplam ihracatı içinde en büyük pay %45,4 ile sanayi sektörüne aittir. Bu sektörü %3,5 ile madencilik, %2,4 petrol ve türevleri, %48,7 ile diğer sektörler izlemektedir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye'nin toplam ihracatı içinde en büyük pay %58 ile sanayi sektörüne aittir. Bu sektörü %11,4 ile madencilik, %10,5 ile tarım, %6,5 ile petrol ve türevleri, %13,6 ile diğer sektörler izlemektedir.

2.2.18.1.4. Ülkelere Göre İhracat

TEİT başta Avrupa Birliği ülkeleri olmak üzere bir çok ülkeye ihracat yapmaktadır. Tablo 27'de görüldüğü gibi, Avrupa Birliği ülkelerine yapılan ihracat toplam içinde %33,5 oranında bir yere sahiptir.

1996 yılı itibarıyla Azerbaycan ihracatının 225,8 milyon Dolar (%35,8) değerindeki kısmını İran'a yapmıştır. İran'dan sonra ikinci önemli ihracat değeri 111,3 milyon Dolar (%17,6) ile Rusya'dan sağlanmıştır. Bu ülkeleri 92,1 milyon Dolar (%14,6) ile Gürcistan, 22 milyon Dolar (%3,5) ile Ukrayna, 13,2 milyon Dolar (%2,1) ile İngiltere izlemektedir.

1995 yılı itibarıyla Kazakistan, ihracatının 2.188 milyon Dolar (%42,1)'lık kısmını Rusya'ya yapmıştır. Rusya'dan sonra ikinci önemli ihracat değeri 545,6 milyon Dolar (%10,5) ile Hollanda'dan elde edilmiştir. Bu ülkeleri 317 milyon Dolar (%6,1) ile Çin, 176,7 milyon Dolar (%3,4) ile Almanya izlemiştir.

1994 yılı itibarıyla Kırgızistan, ihracatının 157 milyon Dolar (%48,1) değerindeki kısmını Çin'e yapmıştır. Bu ülkeyi 82,6 milyon Dolar (%25,3) ile İngiltere, 18,6 milyon Dolar (%5,7) ile Almanya, 6,2 milyon Dolar (%1,9) ile Fransa izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla Özbekistan, ihracatının 465 milyon Dolar (%12,3) değerindeki kısmını Almanya'ya yapmıştır. Almanya'dan sonra ikinci önemli ihracat değeri 347,8 milyon Dolar (%9,2) ile Amerika'dan elde edilmiştir. Bu ülkeleri, 260,8 milyon Dolar (%6,9) ile Güney Kore, 147,4 milyon Dolar (%3,9) ile İsviçre izlemiştir.

1994 yılı itibarıyla Türkmenistan, ihracatının 619,9 milyon Dolar (%28,9)'lık kısmını Ukrayna'ya yapmıştır. Ukrayna'dan sonra ikinci önemli ihracat değeri 208 milyon Dolar (%9,7) ile Gürcistan'dan elde edilmiştir. Bu ülkeleri, 45 milyon Dolar (%2,1) ile İsviçre izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla Türkiye, ihracatının 5.165 milyon Dolar (%12,3) değerindeki kısmını Almanya'ya yapmıştır. Almanya'dan sonra ikinci önemli ihracat değeri 1.627 milyon Dolar (%7) ile Amerika'dan elde edilmiştir. Bu ülkeleri 1.510 milyon Dolar (%6,5) ile Rusya, 1.443 milyon Dolar (%6,2) ile İtalya, 1.250 milyon Dolar (%5,4) ile İngiltere, 1.064 milyon Dolar (%4,6), 766 milyon Dolar (%3,3) ile Hollanda izlemiştir. Türkiye, bu dönemde, toplam ihracatının %49,7'lik kısmına tekabül eden 11.510 milyon Dolar'lık kısmını Avrupa Birliği ülkelerine yapmıştır.

Tablo : 27

TEİT'nda Ükelere Göre İhracat (milyon Dolar, %)

	TEİT		Azerbaycan 1996		Kazakistan 1995		Kırgızistan 1994		Özbekistan 1996		Türkmenistan 1994		Türkiye 1996	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Almanya	5.859,6	16,6	--	--	176,7	3,4	18,6	5,7	465	12,3	34,3	1,6	5.165	22,3
Amerika	2.009,1	5,7	--	--	--	--	--	--	347,8	9,2	34,3	1,6	1.627	7,0
Avrupa Birliği	11.797,7	33,5	287,7	45,6	--	--	--	--	--	--	--	--	11.510	49,7
Çin	474	1,3	--	--	317	6,1	157	48,1	--	--	--	--	--	--
Fransa	1.070,2	3,0	--	--	--	--	6,2	1,9	--	--	--	--	1.064	4,6
Güney Kore	260,8	1,0	--	--	--	--	--	--	260,8	6,9	--	--	--	--
Gürcistan	300,1	1,0	92,1	14,6	--	--	--	--	--	--	208	9,7	--	--
Hollanda	1.364,5	3,8	--	--	545,6	10,5	--	--	52,9	1,4	--	--	766	3,3
İngiltere	1.428,9	4,0	13,2	2,1	--	--	82,6	25,3	83,1	2,2	--	--	1.250	5,4
İran	225,8	1,0	225,8	35,8	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
İsviçre	192,4	1,0	--	--	--	--	--	--	147,4	3,9	45	2,1	--	--
İtalya	1.484,3	4,2	--	--	--	--	4,9	1,5	--	--	36,4	1,7	1.443	6,2
Rusya	3.809	10,0	111	17,6	2.188	42,1	--	--	--	--	--	--	1.510	6,5
Ukrayna	641,9	1,7	22	3,5	--	--	--	--	--	--	619,9	28,9	--	--
Diğer	16.082,8	45,7	166,9	26,8	1.970	37,9	56,7	17,5	2.424,3	64,1	1.167,3	54,4	10.298	44,7
Toplam	35.203,3	100,0	631	100,0	5.197	100,0	326,4	100,0	3.781	100,0	2.145	100,0	23.123	100,0

Kaynak : EIU (Azerbajian), 1997-1998, s.40; EIU, World Outlook 1997, s.62; Avrasya Dosyası, 1996/1, s.1; Avrasya Dosyası, 98/2, s.2; DİE, 1998,

s.519-535; EIU(Kazakistan),⁴ Quarter 1996, s.5; EIU(Kyrgyz Republic),¹st Quarter 1997, s.6; Demirhan, 1997, s.1007; EIU(Uzbekistan),³rd

Quarter 1997, s.36; Türkmenistan Ülke Raporu, 1996, s.87

2.2.18.1.5. İhracatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı

Genel olarak TEİT'nda ihracatın gayrı safi milli hasılaya oranı oldukça düşük seviyelerdedir. Tablo 28'de görüldüğü gibi,1995 yılı itibarıyla TEİT, toplam 33.618 milyon Dolar'lık ihracat yapılmıştır. Aynı dönemde üretilen gayrı safi milli hasıla ise 217.831 milyon Dolar'dır. İhracatın gayrı safi milli hasılaya oranı %15,4'dür.

Tablo : 28

TEİT'nda İhracatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı (1995, milyon Dolar, %)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
İhracat	574	5.109	409	3.805	2.084	21.637	33.618
GSMH	3.470	21.041	3.050	21.560	3.920	164.790	217.831
İhracat / GSMH	16,5	24,2	13,4	17,6	53,1	13,0	15,4

Kaynak : EIU, 1997, s.16; DİE, 1998, s.654-655; Togan, 1997, s.815; Çarıkçı, 1998, s.2-3

1995 yılı itibarıyla, TEİT'nda ihracatın GSMH'ya oranının en yüksek olduğu ülke %53,1 ile Türkmenistan, en düşük olduğu ülke ise %13 ile Türkiye'dir. Azerbaycan, 574 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. GSMH'sı 3.470 milyon Dolar olan ülkede, ihracatın GSMH içindeki oranı %16,5'dir.

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan, 5.109 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. GSMH'sı 21.041 milyon Dolar olan ülkede, ihracatın GSMH içindeki oranı %24,2'dir.

1995 yılı itibarıyla, Kırgızistan, 409 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. GSMH'sı 3.050 milyon Dolar olan ülkede, ihracatın GSMH içindeki oranı %13,4'tür.

1995 yılı itibarıyla, Özbekistan, 3.805 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. GSMH'sı 21.560 milyon Dolar olan ülkede, ihracatın GSMH içindeki oranı %17,6'dır.

1995 yılı itibarıyla, Türkmenistan, 2.084 milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. GSMH'sı 3.920 milyon Dolar olan ülkede, ihracatın GSMH içindeki oranı %53,1'dir.

1995 yılı itibarıyla, Türkiye, 21.637 milyon Dolar'lık ihracat yapmıştır. GSMH'sı 164.790 milyon Dolar olan ülkede, ihracatın GSMH içindeki oranı %13'tür.

2.2.18.2. İthalat

TEİT'nda ithalat, genel olarak ithalat, mal grupları itibarıyla ithalat, ithalatın sektörel dağılımı, ülkelere göre ithalat ve ithalatın gayri safi milli hasılaya oranı kapsamında ele alınmıştır.

2.2.18.2.1. Genel Olarak İthalat

TEİT'nda ithalat seviyesi oldukça düşüktür. İthalatın düşük olmasının nedeni TEİT'nun gelir seviyesinin dünya ortalamalarının çok altında olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak Türkiye diğer bölge ülkelerine göre daha iyi durumdadır. Tablo 29 ve Grafik 22'de görüldüğü gibi, 1992 yılında TEİT'nun toplam ithalatı 35.566 milyon Dolar düzeyindedir. Toplam ithalatın 22.871 milyon Dolarlık kısmı Türkiye tarafından gerçekleştirilmiştir. Türkiye'den sonra sırasıyla, Kazakistan 9.040 milyon Dolar, Özbekistan 1.660 milyon Dolar, Azerbaycan 940 milyon Dolar, Türkmenistan 659 milyon Dolar, Kırgızistan 396 milyon Dolar değerinde ithalat gerçekleştirmiştir.

Tablo : 29

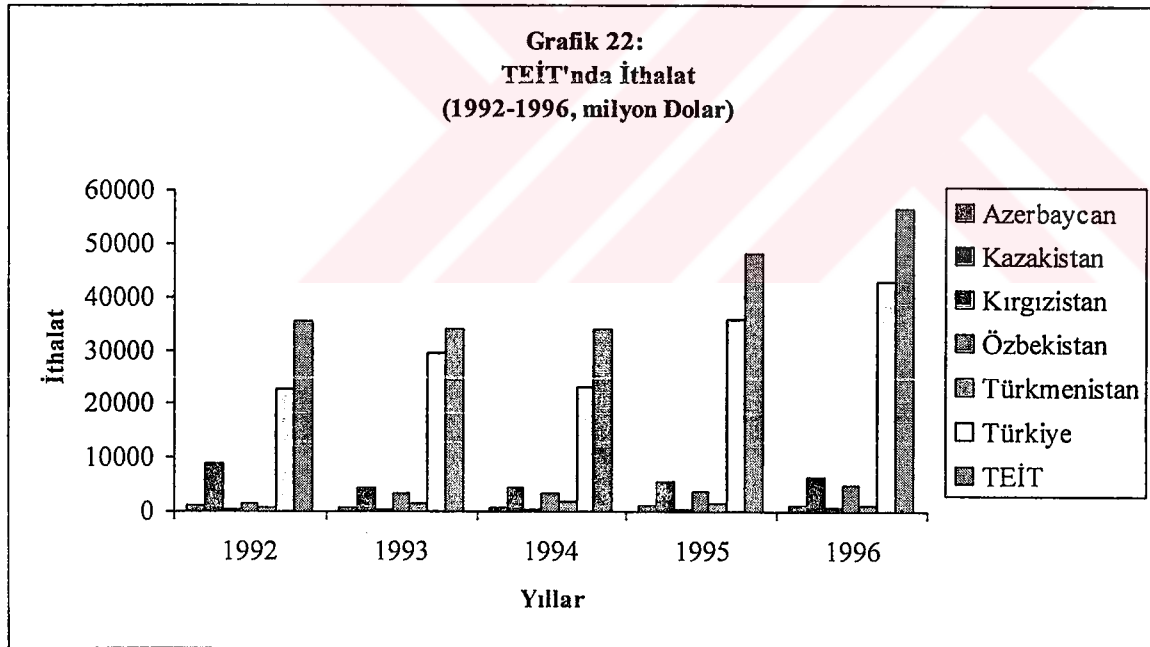
TEİT'nda Genel Olarak İthalat (milyon Dolar)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
1992	940	9.040	396	1.660	659	22.871	35.566
1993	629	4.597	506	3.255	1.592	29.428	33.947
1994	778	4.428	317	3.255	1.690	23.270	33.738
1995	1.010	5.417	522	3.598	1.644	35.709	47.900
1996	961	6.198	890	4.800	1.173	42.733	56.755

Kaynak: Çarıkçı, 1998, s.2,3; DIE, 1998, s.505; EIU (Azerbajjan), 1997-1998, s.39

1993 yılında, TEİT'nin toplam ithalatı 33.947 milyon Dolar'dır. Toplam ithalat içinde en büyük değere sahip olan ülke 29.428 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer ise 506 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 629 milyon Dolar, Kazakistan 4.597 milyon Dolar, Özbekistan 3.255 milyon Dolar, Türkmenistan 29.428 milyon Dolar değerinde ithalat gerçekleştirmiştir.

1994 yılında, TEİT'nin toplam ithalatı 33.738 milyon Dolar'dır. Toplam ithalat içinde en büyük değere sahip olan ülke 33.738 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer ise 317 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 778 milyon Dolar, Kazakistan 4.428 milyon Dolar, Özbekistan 3.255 milyon Dolar, Türkmenistan 1.690 milyon Dolar değerinde ithalat gerçekleştirmiştir.

1995 yılında, TEİT'nin toplam ithalatı 47.900 milyon Dolar'dır. Toplam ithalattaki bu ani artışın nedeni Türkiye'nin gerçekleştirmiş olduğu ithalat artışından kaynaklanmaktadır. Bu dönemde, TEİT ithalatı içinde en büyük değere sahip olan ülke 35.709 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer 522 milyon Dolar ile Kırgızistan'a

aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 1.010 milyon Dolar, Kazakistan 5.417 milyon Dolar, Özbekistan 3.598 milyon Dolar, Türkmenistan 1.644 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır.

1996 yılında, TEİT'nin toplam ithalatı daha da artarak 56.755 milyon Dolar'a yükselmiştir. Toplam ithalat içinde en büyük değere sahip olan ülke yine 42.733 milyon Dolar ile Türkiye'ye, en düşük değer ise 890 milyon Dolar ile Kırgızistan'a aittir. Bunlar dışında Azerbaycan 961 milyon Dolar, Kazakistan 6.198 milyon Dolar, Özbekistan 4.800 milyon Dolar, Türkmenistan 1.173 milyon Dolar değerinde ithalat gerçekleştirmiştir.

2.2.18.2.2. Mal Grupları İtibarıyla İthalat

TEİT, başta enerji, gıda sanayi ürünleri, haberleşme cihazları, ham petrol, madencilik ve taş ocakçılığı ürünleri, makine-ekipman, metaller, mobilya, motorlu kara taşıtları, petro-kimya ürünleri, plastik ve kauçuk, tarım hayvancılık ürünleri, tekstil ve türevleri ve tıbbi ürünler olmak üzere çeşitli ürünler ithal etmektedir.

Tablo 30'da görüldüğü gibi, 1995-1996 yılları itibarıyla TEİT 51.881 milyon Dolar değerinde ithalat gerçekleştirmiştir. Toplam içinde en önemli paylar %20 (10.281,7 milyon Dolar) ile makine-ekipman kalemlerine, %14,1 (7.330,9 milyon Dolar) ile petro-kimya ürünlerine, %7,8 (4.079 milyon Dolar) ile gıda sanayi ürünlerine, %7,7 (3.996 milyon Dolar) ile ham petrole, %7,6 (3.939,1 milyon Dolar) ile metallere, %5,7 (2.942,6 milyon Dolar) ile motorlu kara taşıtlarına ve %3,8 (1.997 milyon Dolar) ile plastik ve kauçuk ürünlerine aittir.

Tablo : 30

TEİT'nda Mal Grupları İtibarıyla İthalat (milyon Dolar, %)

Ürün	TEİT		Azerbaycan 1996		Kazakistan 1995		Kırgızistan 1995		Özbekistan 1996		Türkmenistan 1996		Türkiye 1996	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Enerji	1.017,5	2,0	38,1	4,0	915,4	26,4	--	--	52	1,1	--	--	12	0,0
Gıda Sanayi	4.079	7,8	286,9	29,0	409,1	11,8	--	--	1.392	29,5	--	--	1.991	4,7
Haberleşme Cihazı	1.380	2,7	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1.380	3,2
Ham Petrol	3.996	7,7	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	3.996	9,4
Madencilik.ve Taş Ocaklığı	118	0,02	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	118	1,0
Makine-Ekipman	10.281,7	20,0	139,9	14,5	963,8	27,8	--	--	1.690	35,8	--	--	7.488	17,5
Metaller	3.939,1	7,6	87	9,0	--	--	--	--	316,1	6,7	--	--	3.536	8,3
Mobilya	433,3	1,0	8,3	1,0	--	--	--	--	--	--	--	--	425	0,5
Motorlu Kara Taşıtları	2.942,6	5,7	23,6	2,4	--	--	--	--	--	--	--	--	2.919	6,8
Petro-Kimya	7.330,9	14,1	50,9	5,2	364,0	10,5	--	--	590	12,5	--	--	6.326	14,8
Petrol Ürünleri	1.607	3,0	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1.607	3,8
Plastik ve Kauçuk	805	1,5	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	805	1,8
Tarım-Hayvancılık	1.997	3,8	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1.997	4,6
Tekstil-Türevleri	1.897,8	3,6	2,8	1,0	--	--	--	--	--	--	--	--	1.895	4,4
Tıbbi Ürünler	1.041,3	2,0	9,3	1,2	--	--	--	--	--	--	--	--	1.032	2,3
Diğer	9.014,6	17,4	314,2	32,7	814,7	23,5	--	--	679,7	14,4	--	--	7.206	16,9
Toplam	51.881	100,0	961	100,0	3.467	100,0	610	100,0	4.720	100,0	1.313	100,0	42.733	100,0

Kaynak : EIU (Azerbaycan), 1997-1998, s.39; DİE, 1998, s.505,506,507; DİE, 1998, s.206; EIU (Uzbekistan), 3rd quarter 1997, s.36; EIU(Kazakistan),

4th quarter 1996, s.31; www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999

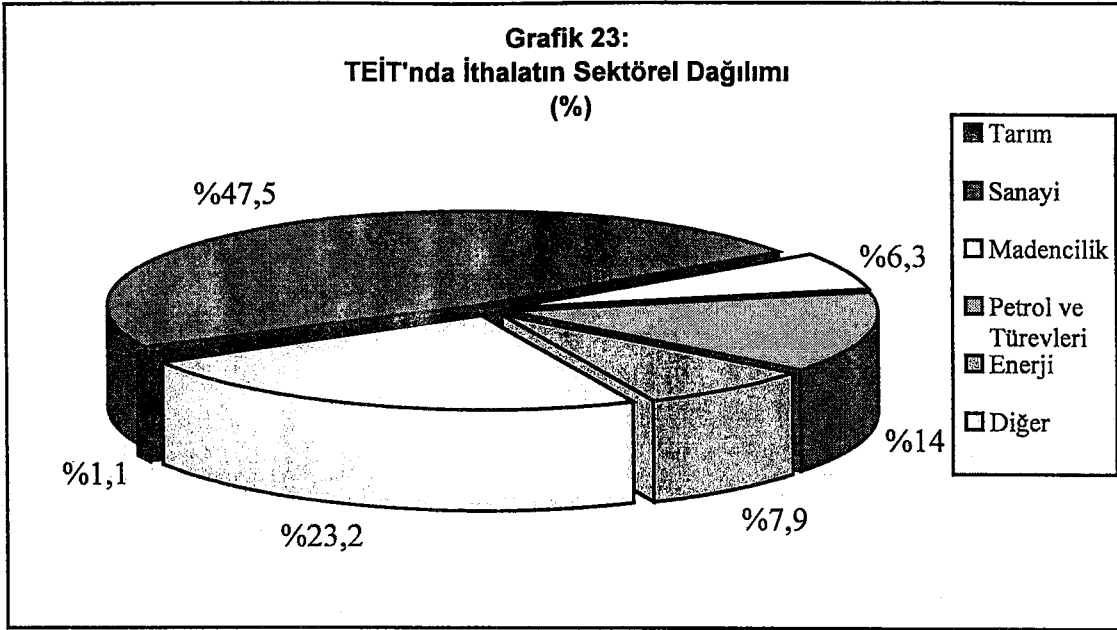
Azerbaycan 1996 yılı itibarıyla, 961 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Mal grupları itibarıyla ithalat değerleri incelendiğinde en önemli payın 584 milyon Dolar (%60,7) ile gıda sanayi ürünlerine aittir. Makine ve ekipman ürünleri ise 226 (%23,5) milyon Dolar değer ile ikinci önemli ithalat kalemidir.

Kazakistan 1995 yılı itibarıyla 3.467 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Toplam ithalat içinde enerjinin değeri 915,4 milyon Dolar (%26,4), makine-ekipmanın değeri 963,8 milyon Dolar (%27,8), gıda ürünlerinin değeri 409,1 milyon Dolar (%11,8), petro-kimya ürünlerinin ise 364 milyon Dolar (%10,5)'dir.

Kırgızistan'ın 1993 yılında gerçekleştirmiş olduğu toplam ithalat içindeki mal gruplarının payları incelendiğinde, en yüksek payın %47 ile imalat ürünlerine aittir. Bu ürünleri %38'lik pay ile yiyecek ürünleri ve %15'lik pay ile diğer ana mallar takip etmektedir.

Özbekistan 1996 yılı itibarıyla toplam 4.720 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Toplam içinde en büyük pay makine-ekipman ürünlerine aittir. Makine-ekipman ürünlerinin değeri 1.690 milyon Dolar (%35,8)'dir. Gıda ürünlerinin değeri 1.392 milyon Dolar (%29,5), petro-kimya ürünlerinin değeri 590 milyon Dolar (%12,5), Metallerin değeri 316,1 milyon Dolar (%6,7), enerjinin değeri ise 52 milyon Dolar (%1,1)'dir.

Türkiye, 1997 yılında, 42.733 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Bunlar içinde en önemli ürünler olarak gıda ürünleri 1.991 milyon Dolar (%4,7), haberleşme cihazları 1.380 milyon Dolar (%3,2), ham petrol 3.196 milyon Dolar (%9,4), makine-ekipman ürünleri 7.488 milyon Dolar (%17,5), metaller 3.536 milyon Dolar (%8,3), motorlu kara taşıtları 2.919 milyon Dolar (%6,8), petro-kimya ürünleri 6.326 milyon Dolar (%14,8), petrol ürünleri 1.607 milyon Dolar (%3,8), plastik ve kauçuk 805 milyon Dolar (%1,8), tarım ve hayvancılık 1.997 milyon Dolar (%4,6), Tekstil ürünleri 1.895 milyon Dolar (%4,4) ve tıbbi cihazlar 1.032 milyon Dolar (%2,3)'dir.

2.2.18.2.3. İthalatın Sektörel Dağılımı

TEİT sanayi sektörü ağırlıklı bir ithalat yapısına sahiptir. Tablo 31 ve Grafik 23'de görüldüğü gibi, sanayi sektörünün toplam TEİT ithalatı içindeki payı %47,5 seviyesindedir. Bu sektörü, %14 ile petrol ve türevleri sektörü, %7,9 ile enerji sektörü, %6,3 ile madencilik sektörü ve %1,1 ile tarım sektörü izlemektedir.

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan'ın toplam ithalatı içinde en büyük pay %47,9 ile sanayi sektörüne aittir. Bu sektörü %9 ile madencilik, %5,2 ile petrol ve türevleri, %4 ile enerji, %33,9 ile diğer sektörler izlemektedir.

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan'ın toplam ithalatı içinde en büyük pay %39,6 ile sanayi sektörüne aittir. Bu sektörü %26,4 ile enerji, %10,5 ile petrol ve türevleri, %26,4 ile diğer sektörler izlemektedir.

1996 yılı itibarıyla, Özbekistan'ın toplam ithalatı içinde en büyük pay %65,3 ile sanayi sektörüne aittir. Bu sektörü %12,5 ile petrol ve türevleri, %6,7 ile madencilik, %1,1 ile enerji, %14,4 ile diğer sektörler izlemektedir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye'nin toplam ithalatı içinde en büyük pay %37,1 ile sanayi sektörüne aittir. Bu sektörü %28 petrol ve türevleri, %9,3 ile madencilik, %21 ile diğer sektörler izlemektedir.

Tablo : 31

TEİT'nda İthalatın Sektörel Dağılımı (%)

	Azerbaycan 1996	Kazakistan 1995	Kırgızistan	Özbekistan 1996	Türkmenistan	Türkiye 1996	TEİT
Tarım	--	--	--	--	--	4,6	1,1
Sanayi	47,9	39,6	--	65,3	--	37,1	47,5
Madencilik	9,0	--	--	6,7	--	9,3	6,3
Petrol ve Türevleri	5,2	10,5	--	12,5	--	28,0	14,0
Enerji	4,0	26,4	--	1,1	--	--	7,9
Diğer	33,9	23,5	--	14,4	--	21,0	23,2
Toplam	100,0	100,0	--	100,0	--	100,0	100,0

Kaynak : Kaynak : EIU (Azerbaycan), 1997-1998, s.39; DİE, 1998, s.505,506,507; DİE, 1998, s.206; EIU (Uzbekistan), 3rd quarter 1997, s.36; EIU (Kazakistan), 4th quarter 1996, s.5,31; www.bilkent.edu.tr., 10.09.1999

2.2.18.2.4. Ülkelere Göre İthalat

TEİT'nin toplam ithalatı içinde en büyük pay Avrupa Birliği ülkelerine aittir. Tablo 32'de görüldüğü gibi, TEİT'nin Avrupa Birliği üyesi ülkelere yaptığı ithalat toplam TEİT ithalatının %40,8'ni teşkil etmektedir. Bu ülke grubunu %8,6 payı ile Rusya, %7,6 ile İtalya ve %6,8 ile Amerika izlemektedir.

1996 yılı itibarıyla Azerbaycan, Rusya'dan 158 milyon Dolar (%16,4), Almanya'dan 77 milyon Dolar (%8), İran'dan 65,9 milyon Dolar (%6,8), İngiltere'den 14,4 milyon Dolar (%1,5) değerinde ithalat yapmıştır.

1995 yılı itibarıyla Kazakistan, ithalatının 2.630 milyon Dolar (%46,2)'lık kısmını Rusya'dan yapmıştır. Rusya'yı 284,6 milyon Dolar (%5) ile Almanya izlemiştir.

1994 yılı itibarıyla Kırgızistan, ithalatının 62,7 milyon Dolar (%33)'lık kısmını Amerika'dan yapmıştır. Amerika'yı 19,7 milyon Dolar (%10,4) ile Çin, 12,2 milyon Dolar (%6,4) ile Almanya, 4,7 milyon Dolar (%2,5) ile İsviçre izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla Özbekistan, ithalatının 579,5 milyon Dolar (%12,3)'lık kısmını Almanya'dan yapmıştır. Almanya'yı 433,5 milyon Dolar (%9,2) ile Amerika, 325,1 milyon Dolar (%6,9) ile Güney Kore izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla Türkmenistan, ithalatının 283,9 milyon Dolar (%16,8)'lık kısmını Ukrayna'dan yapmıştır. Ukrayna'yı 169 milyon Dolar (%10) ile Rusya, 82,8 milyon Dolar (%4,9) ile İran, 69,3 milyon Dolar (%4,1) ile Almanya izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla Türkiye, ithalatının 7.584 milyon Dolar (%17,7)'lık kısmını Almanya'dan yapmıştır. Almanya'yı 4.245 milyon Dolar (%9,9) ile İtalya, 3.269 milyon Dolar (%7,6) ile Amerika, 2.468 milyon Dolar (%5,8) ile İngiltere, 1.900 milyon Dolar (%4,4) ile Rusya, 1.414 milyon Dolar (%3,3) ile Japonya, 1.011 milyon Dolar (%2,3) ile İsviçre izlemiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üye ülkelerden yaptığı ithalatın toplam ithalat içindeki payı %53,1 olup, bu oran 22.700 milyon Dolar'a tekabül etmektedir.

Tablo : 32

TEİT'nda Ülkelere Göre İthalat (milyon Dolar, %)

	TEİT		Azerbaycan 1996		Kazakistan 1995		Kırgızistan 1994		Özbekistan 1996		Türkmenistan 1994		Türkiye 1996	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Almanya	8.606,6	15,5	77	8,0	284,6	5,0	12,2	6,4	579,5	12,3	69,3	4,1	7.584	17,7
Amerika	3.827,7	6,8	--	--	--	--	62,7	33,0	433,5	9,2	62,5	3,7	3.269	7,6
Avrupa Birliği	22.818,9	40,8	118,9	12,3	--	--	--	--	--	--	--	--	22.700	53,1
Çin	571,7	1,0	--	--	--	--	19,7	10,4	--	--	--	--	552	1,3
Güney Kore	1.047,3	1,8	--	--	--	--	7,2	3,8	325,1	6,9	--	--	715	1,7
Hollanda	1.482,9	2,6	--	--	--	--	--	--	65,9	1,4	--	--	1.417	3,3
İngiltere	2.586	4,6	14,4	1,5	--	--	--	--	103,6	2,2	--	--	2.468	5,8
İran	953,7	2,0	65,9	6,8	--	--	--	--	--	--	82,8	4,9	805	1,9
İsveç	659,7	1,2	--	--	--	--	4,7	2,5	--	--	--	--	655	1,5
İsviçre	1.011	1,8	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	1.011	2,3
İtalya	4.309,1	7,6	--	--	--	--	--	--	--	--	64,2	3,9	4.245	9,9
Japonya	1.418,7	2,5	--	--	--	--	4,7	2,5	--	--	--	--	1.414	3,3
Rusya	4.857	8,6	158,0	16,4	2.630	46,2	--	--	--	--	169	10,0	1.900	4,4
Ukrayna	1.121,9	2,0	94,0	9,8	--	--	--	--	--	--	283,9	16,8	744	1,7
Diğer	23.525,6	42,0	552	57,5	2.777,4	48,8	78,8	41,4	3.204,1	68,0	958,3	56,1	15.955	37,4
Toplam	55.978	100,0	961	100,0	5.692	100,0	190	100,0	4.712	100,0	1.690	100,0	42.734	100,0

Kaynak : EIU (Azerbaycan), 1997-1998, s.40; Avrasya Dosyası, 1996/1, s.1; Avrasya Dosyası, 98/2, s.2; DIE, 1998, s.519-535; EIU(Kazakistan), 4th Quarter 1996, s.5;

EIU(Kyrgyz Republic), 1st Quarter 1997, s.6; EIU(Uzbekistan), 3rd Quarter 1997, s.36; Türkmenistan Ülke Raporu, 1996, s.87; Avrasya Dosyası, 1996/1, s.1

2.2.18.2.5. İthalatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı

1995 yılı itibarıyla TEİT, 47.900 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. GSMH ise 217.831 milyon Dolar'dır. Buna göre ithalatın GSMH'ya oranı %21,9 seviyesindedir. Tablo 33'de görüldüğü gibi, 1995 yılı itibarıyla, TEİT'nda ithalatın GSMH'ya oranının en yüksek olduğu ülke %41,9 ile Türkmenistan, en düşük olan ülke ise %16,7 ile Özbekistan'dır.

Tablo : 33

TEİT'nda İthalatın Gayrı Safi Milli Hasılaya Oranı (1995, milyon Dolar, %)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
İthalat	1.010	5.417	522	3.598	1.644	35.709	47.900
GSMH	3.470	21.041	3.050	21.560	3.920	164.790	217.831
İthalat / GSMH	29,1	25,7	17,1	16,7	41,9	21,6	21,9

Kaynak : EIU, 1997, s.16; DİE, 1998, s.654-655; Togan, 1997, s.815

1995 yılı itibarıyla, Azerbaycan, 955 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. GSMH'sı 3.470 milyon Dolar olan ülkede, ithalatın GSMH'ya oranı %27'dir.

1995 yılı itibarıyla, Kazakistan, 5.692 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. GSMH'sı 21.041 milyon Dolar olan ülkede, ithalatın GSMH'ya oranı %27'dir.

1995 yılı itibarıyla, Kırgızistan, 610 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. GSMH'sı 3.050 milyon Dolar olan ülkede, ithalatın GSMH'ya oranı %20'dir.

1995 yılı itibarıyla, Özbekistan, 3.598 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. GSMH'sı 21.560 milyon Dolar olan ülkede, ithalatın GSMH'ya oranı %17'dir.

1995 yılı itibarıyla, Türkmenistan, 1.472 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. GSMH'sı 3.920 milyon Dolar olan ülkede, ithalatın GSMH'ya oranı %38'dir.

1995 yılı itibarıyla, Türkiye, 35.710 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. GSMH'sı 164.790 milyon Dolar olan ülkede, ithalatın GSMH'ya oranı %22'dir.

2.2.18.3. Dış Ticaret Hacmi

TEİT'nda Türkiye dışındaki ülkeler oldukça düşük dış ticaret değerlerine sahiptir. Toplam dış ticaret değerinin yaklaşık %72'lik bölümü Türkiye'ye aittir. Tablo 34 ve Grafik 24'de görüldüğü gibi, 1996 yılı itibarıyla TEİT, 34.908 milyon Dolar değerinde ihracat, 56.755 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret hacmi 91.663 milyon Dolar düzeyindedir.

Tablo : 34

TEİT'nda Dış Ticaret Hacmi (1996, milyon Dolar)

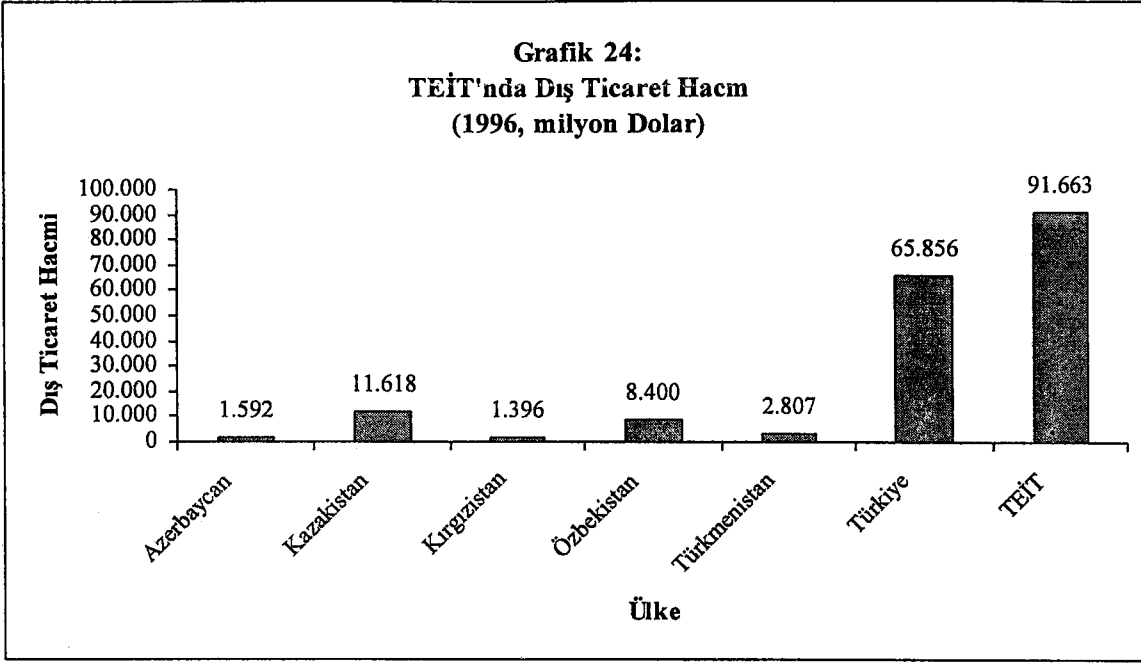
	Azərbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
İhracat	631	5.420	506	3.600	1.628	23.123	34.908
İthalat	961	6.198	890	4.800	1.173	42.733	56.755
Dış Ticaret Hacmi	1.592	11.618	1.396	8.400	2.801	65.856	91.663

Kaynak : EIU (Azerbayjan), 1997-1998, s.31; Togan, 1997, s.814; EIU(Uzbekistan) 3rd

Quarter 1997, s.35; Avrasya Dosyası, 1997/2, s.3; DİE, 1998, s.11; Çarıkçı, 1998, s.1-2

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan 631 milyon Dolar değerinde ihracat, 961 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret hacmi 1.592 milyon Dolar seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Kazakistan 5.420 milyon Dolar değerinde ihracat, 6.198 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret hacmi 11.618 milyon Dolar seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Kırgızistan 506 milyon Dolar değerinde ihracat, 890 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret hacmi 1.396 milyon Dolar seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Özbekistan 3.600 milyon Dolar değerinde ihracat, 4.800 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret hacmi 8.400 milyon Dolar seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Türkmenistan 1.628 milyon Dolar değerinde ihracat, 1.173 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret hacmi 2.801 milyon Dolar seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye 23.123 milyon Dolar değerinde ihracat, 42.733 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret hacmi 65.856 milyon Dolar seviyesindedir.

2.2.18.4. Dış Ticaret Dengesi

1996 yılı itibarıyla, TEİT'nda dış ticaret dengesi açık vermiştir. Tablo 35'de görüldüğü gibi, TEİT, 34.908 milyon Dolar değerinde ihracat, 56.755 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır.

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan 631 milyon Dolar değerinde ihracat, 961 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret dengesi 330 milyon Dolar açık vermiştir.

1996 yılı itibarıyla, Kazakistan 5.420 milyon Dolar değerinde ihracat, 6.198 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret dengesi 778 milyon Dolar açık vermiştir.

1996 yılı itibarıyla, Kırgızistan 506 milyon Dolar değerinde ihracat, 890 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret dengesi 384 milyon Dolar açık vermiştir.

1996 yılı itibarıyla, Özbekistan 3.600 milyon Dolar değerinde ihracat, 4.800 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret dengesi 1.200 milyon Dolar açık vermiştir.

Tablo : 35

TEİT'nda Dış Ticaret Dengesi (1996, milyon Dolar)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
İhracat	631	5.420	506	3.600	1.628	23.123	34.908
İthalat	961	6.198	890	4.800	1.173	42.733	56.755
Dış Ticaret Dengesi	-330	-778	-384	-1.200	455	-19.610	-21.847

Kaynak : EIU (Azerbaijan), 1997-1998, s.31; Togan, 1997, s.814; EIU(Uzbekistan) 3rd

Quarter 1997, s.35; Avrasya Dosyası, 1997/2, s.3; DİE, 1998, s.11; Çarıkçı, 1998, s.1-2

1996 yılı itibarıyla, Türkmenistan 1.628 milyon Dolar değerinde ihracat, 1.173 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret dengesi 455 milyon Dolar fazlalık vermiştir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye 23.123 milyon Dolar değerinde ihracat, 42.733 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Dış ticaret dengesi 19.610 milyon Dolar açık vermiştir.

2.2.18.5. İhracatın İthalatı Karşılama Oranı

1996 yılı itibarıyla, TEİT'nda toplam 34.908 milyon Dolar değerinde ihracat, 56.755 milyon Dolar değerinde ithalat yapılmıştır. Tablo 36'da görüldüğü gibi, ihracatın ithalatı karşılama oranı %61,5 seviyesindedir.

Tablo : 36

TEİT'nda İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (1996, milyon Dolar, %)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Özbekistan	Türkmenistan	Türkiye	TEİT
İhracat	631	5.420	506	3.600	1.628	23.123	34.908
İthalat	961	6.198	890	4.800	1.173	42.733	56.755
İhracat/ İthalat	65,6	87,4	56,8	75	138,0	54,1	61,5

Kaynak : EIU (Azerbaycan), 1997-1998, s.40; Avrasya Dosyası,1996/1, s.1; Avrasya Dosyası, 98/2, s.2; DİE, 1998, s.519-535; Çarıkçı,1998, s.1-2

1996 yılı itibarıyla, Azerbaycan 631 milyon Dolar değerinde ihracat, 961 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %65,6 seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Kazakistan 5.420 milyon Dolar değerinde ihracat, 6.198 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %87,4 seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Kırgızistan 506 milyon Dolar değerinde ihracat, 890 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %56,8 seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Özbekistan 3.600 milyon Dolar değerinde ihracat, 4.800 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %75 seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Türkmenistan 1.628 milyon Dolar değerinde ihracat, 1.173 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %138 seviyesindedir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye 23.123 milyon Dolar değerinde ihracat, 42.733 milyon Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı ise %54,1 seviyesindedir.

2.3. Türkiye-TEİT Dış Ticaret İlişkileri

Dış ticaret, ticarete taraf olan ülkelerin refah seviyeleri üzerinde etkili olur ve karşılıklı çıkarlara dayanmak suretiyle bağımlılığı artırır. Bu nedenle, TEİT içinde yer alan ülkeler arasındaki ticaretin boyutunun ve kompozisyonunun bilinmesi, entegrasyonun muhtemel fayda ve maliyetlerinin tahmin edilmesine yardımcı olur.

Türkiye ile yeni Türk Cumhuriyetleri arasındaki dış ticaret ilişkileri giderek artmaktadır. Ancak, halihazırda ödemeler konusunda geliştirilmiş ortak bir sistemin olmaması önemli sorunların yaşanmasına neden olmaktadır. Bunun için taraflar arasında kurulabilecek bir “Türk Ödemeler Birliği” bu konudaki sorunların giderilmesinde katkıda bulunabilecektir. Bunun için Avrupa Birliği’nin 1950’li yıllarda uyguladığı “Avrupa Ödemeler Birliği” iyi bir örnek teşkil edebilir. Bu şekildeki bir oluşum karşılıklı ticaretin sakıncalarını ortadan kaldıracak ve birliğe taraf olan ülkelerin birbirlerine olan alacak ve borçları, ortaklaşa kurulacak bir banka tarafından tasfiye edilebilecektir. Ancak bu sistem geçici olarak öngörülmeli, Türk Cumhuriyetlerinin konvertbil dövizle sahip olmaya başlamalarıyla birlikte görevine son verilmelidir (Karluk, 1994, s.127-128).

Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret ilişkileri ihracat, ithalat, dış ticaret hacmi, dış ticaret dengesi ve ihracatın ithalatı karşılama oranının ortaya konulması kapsamında incelenmiştir.

2.3.1. İhracat

Türkiye ile TEİT arasındaki ihracat ilişkileri, TEİT'na ihracat, mal grupları itibarıyla ihracat ve Türkiye'nin toplam ihracatı içinde TEİT'nin payı başlıkları altında ele alınmıştır.

2.3.1.1. TEİT'na İhracat

1992-1996 dönemi itibarıyla, Türkiye'nin TEİT'na yapmış olduğu toplam ihracat yaklaşık dört kat artmıştır. Bu dönemde en fazla ihracatın yapıldığı ülke Azerbaycan, en az ihracatın yapıldığı ülke ise Kırgızistan olmuştur.

Tablo 37 ve Grafik 25'de görüldüğü gibi, 1992 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'na toplam 185.443 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. En fazla ihracat yapılan ülke 102.246 bin Dolar ile Azerbaycan, en az ihracat yapılan ülke ise, 1.831 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Kazakistan'a 19.379 bin Dolar, Özbekistan'a 54.792 bin Dolar ve Türkmenistan'a 7.495 bin Dolar değerinde ihracat yapılmıştır. 1992 yılı itibarıyla, Türkiye'nin TEİT'na yapmış olduğu toplam ihracat içinde en fazla paya sahip olan ülke Azerbaycan'dır (%55,1). Bu ülkeyi %29,4'lük pay ile Özbekistan, %10,5'lik pay ile Kazakistan, %4'lük pay ile Türkmenistan, %1'lik pay ile Kırgızistan izlemiştir.

1993 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'na toplam 450.444 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. En fazla ihracatın yapıldığı ülke 213.508 bin Dolar ile Özbekistan, en az ihracat yapılan ülke ise, 17.044 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Kazakistan'a 67.838 bin Dolar, Azerbaycan'a 68.206 bin Dolar ve Türkmenistan'a 83.848 bin Dolar değerinde ihracat yapılmıştır. 1993 yılı itibarıyla Türkiye'nin TEİT'na yapmış olduğu toplam ihracat içinde en fazla paya sahip olan ülke Özbekistan'dır (%47,4). Bu ülkeyi %18,6'lık pay ile Türkmenistan, %15'lik paylar ile Azerbaycan ve Kazakistan, %3,8'lik pay ile Kırgızistan izlemiştir.

1994 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'na toplam 429.583 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. En fazla ihracatın yapıldığı ülke 132.124 bin Dolar ile Azerbaycan, en az ihracat yapılan ülke ise, 16.972 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde, Kazakistan'a 131.803 bin Dolar, Özbekistan'a 64.531 bin Dolar ve Türkmenistan'a 84.153 bin Dolar değerinde ihracat yapılmıştır. 1994 yılı itibarıyla Türkiye'nin TEİT'na yapmış olduğu toplam ihracat içinde en fazla paya sahip olan ülke Azerbaycan'dır (%30,8). Bu ülkeyi %30,7'lik pay ile Kazakistan, %19,6'lık pay ile Türkmenistan, %15'lik pay ile Özbekistan, %3,9'luk pay ile Kırgızistan izlemiştir.

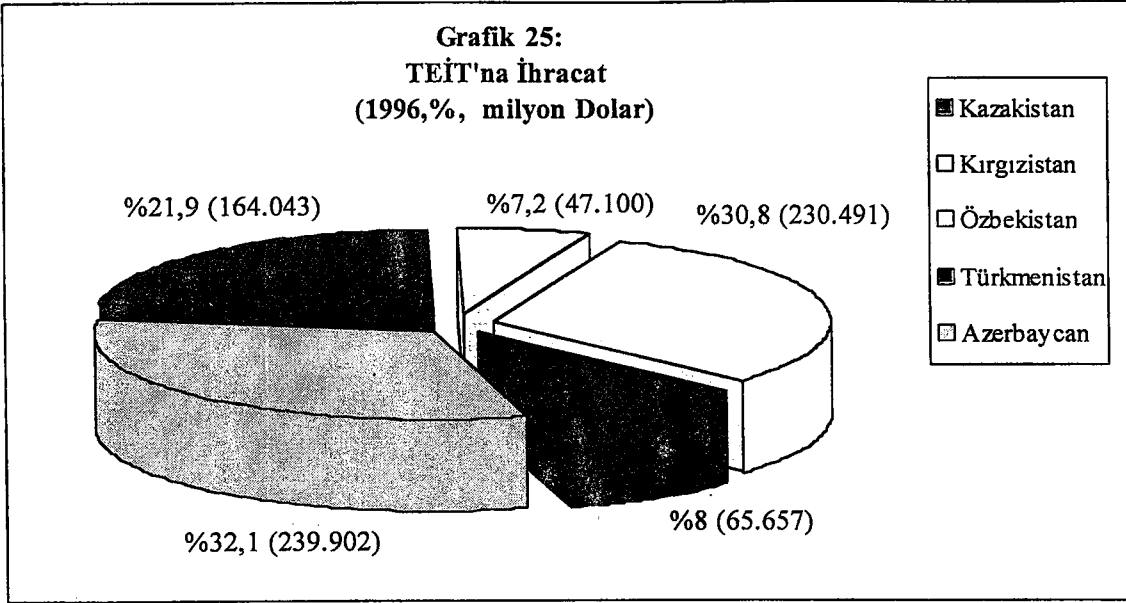
Tablo : 37

TEİT'na İhracat (1992-1996, 000'Dolar)

	1992	%	1993	%	1994	%	1995	%	1996	%
Azerbaycan	102.246	55,1	68.206	15,1	132.124	30,8	161.346	29,6	239.902	32,1
Kazakistan	19.379	10,5	67.838	15,1	131.803	30,7	150.776	27,7	164.043	21,9
Kırgızistan	1.831	1,0	17.044	3,8	16.972	3,9	38.158	7,0	47.100	7,2
Özbekistan	54.492	29,4	213.508	47,4	64.531	15,0	138.541	25,4	230.491	30,8
Türkmenistan	7.495	4,0	83.848	18,6	84.153	19,6	56.281	10,3	65.657	8,0
TEİT	185.443	100	450.444	100	429.583	100	545.102	100	738.193	100

Kaynak : Dong Woo, 1997, s.29; Demirhan, 1997, s.840; DPT, 1996, s.57;

www.foreigntrade.gov.tr. 10.09.1999; DİE, 1998, s.261-268

1995 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'na toplam 545.102 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. En fazla ihracatın yapıldığı ülke 161.346 bin Dolar ile Azerbaycan, en az ihracat yapılan ülke ise, 38.158 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde, Kazakistan'a 150.776 bin Dolar, Özbekistan'a 138.541 bin Dolar ve Türkmenistan'a 56.281 bin Dolar değerinde ihracat yapılmıştır. 1995 yılı itibarıyla Türkiye'nin TEİT'na yapmış olduğu toplam ihracat içinde en fazla paya sahip olan ülke Azerbaycan'dır (%29,6). Bu ülkeyi %27,7'lik pay ile Kazakistan, %25,4'lik pay ile Özbekistan, %10,3'lük pay ile Türkmenistan, %7'lik pay ile Kırgızistan izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'na toplam 738.193 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. En fazla ihracatın yapıldığı ülke 239.902 bin Dolar ile Azerbaycan, en az ihracat yapılan ülke ise, 47.100 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde, Kazakistan'a 164.043 bin Dolar, Özbekistan'a 230.491 bin Dolar ve Türkmenistan'a 65.657 bin Dolar değerinde ihracat yapılmıştır. 1996 yılı itibarıyla Türkiye'nin TEİT'na yapmış olduğu toplam ihracat içinde en fazla paya sahip olan ülke Azerbaycan'dır (%32,1). Bu ülkeyi %30,8'lik pay ile Özbekistan, %21,9'luk pay ile Kazakistan, %9'luk pay ile Türkmenistan, %7,2'lik pay ile Kırgızistan izlemiştir.

2.3.1.2. TEİT'na Mal Grupları İtibarıyla İhracat

Türkiye'nin TEİT'na yapmış olduğu ihracat içinde gıda maddeleri ve içecekler, petro-kimya ürünleri, plastik, deri, ağaç, pamuk, yün ve türevleri, çimento, taş, alçı eşyası, seramik ve cam, demir ve çelik metalleri, metal mamuller, elektrikli makineler, motorlu kara taşıtları, optik ve tıbbi cihazlar, mobilya ve çeşitli eşyalar ilk sıralarda yer almaktadır.

Tablo 38'de görüldüğü gibi, 1996 yılı itibarıyla Türkiye TEİT ülkelerine toplam 738.193 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam içinde en önemli paylar %31,8'lik pay ile gıda ürünlerine, %10,3'lük pay ile petro-kimya ürünlerine, %11,4'lük pay ile pamuk, yün ve türevlerine, %9'luk pay ile elektrikli makinelere, %5,5'lik pay ile motorlu kara taşıtlarına, %2,3'lük pay ile seramik ve cam ürünlerine %2,7'lik pay ile plastik ve türevlerine aittir.

Tablo : 38

TEİT'na Mal Grupları İtibarıyla İhracat (1996, 000'Dolar, %)

Ürün	TEİT		Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Gıda Maddeleri ve İçecekler	237.873	31,8	101.881	42,4	23.493	14,3	9.155	19,4	93.321	40,5	10.023	15,3
Petro-Kimya Ürünler	77.004	10,3	24.594	10,2	14.105	8,6	737	1,7	32.024	13,9	5.544	8,4
Plastik ve Türevler	20.526	2,7	6.457	2,7	4.568	2,7	1.195	2,5	6.100	2,6	2.206	3,4
Deri ve Türevleri	3.327	1,0	631	0,2	1.097	1,0	13	0,0	741	0,1	845	1,2
Ağaç ve Türevleri	28.313	3,7	9.042	3,8	6.539	4,0	769	2,0	9.258	4,0	2.705	4,1
Pamuk, Yün ve Türevleri	85.817	11,4	10.962	4,5	22.859	14,0	13.519	28,7	28.773	12,5	9.704	14,8
Çimento, Taş, Alçı Eşyası	5.992	1,0	2.364	1,0	1.109	1,0	5	0,0	848	0,3	1.666	2,5
Seramik ve Cam	17.738	2,3	7.552	3,0	3.584	2,1	1.035	2,1	3.169	1,4	2.398	3,7
Demir ve Çelik Metalleri	3.554	1,0	1.792	1,0	120	0,0	101	0,0	1.015	1,0	516	1,0
Metal Mamuller	87.549	11,7	21.177	9,0	23.227	14,1	5.028	10,7	22.742	9,9	15.375	23,4
Elektrikli Makinalar	67.419	9,0	27.646	11,5	15.847	9,6	9.655	20,5	9.097	3,9	5.174	7,8
Motorlu Kara Taşıtlar	41.137	5,5	6.075	2,5	23.835	14,5	3.094	6,5	4.719	2,0	3.414	5,0
Optik, Tıbbi Cihazlar	5.030	1,0	918	1,0	1.759	1,0	--	--	1.998	1,0	364	1,0
Mobilyalar	25.398	3,0	8.341	3,4	6.397	3,8	490	1,0	5.945	2,6	4.225	6,4
Çeşitli Eşya	2.290	0,03	1.196	1,0	137	0,0	38	0,0	764	0,0	155	0,0
Diğer	38.227	5,1	9.274	3,8	15.367	9,0	2.266	4,9	9.977	4,3	1.343	2,0
Toplam	747.193		239.902	100,0	164.043	100,0	47.100	100,0	230.491	100,0	65.657	100,0

Kaynak: DİE, 1998, s.260-268

Türkiye, Azerbaycan'a 239.902 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam ihracat içinde en büyük pay %42,4 (101.881 bin Dolar) ile gıda ürünlerine aittir. Bu ürünleri %11,5 (27.646 bin Dolar) ile elektrikli makineler, %10,2 (24.594 bin Dolar) ile petro-kimya ürünleri, %9 (21.177 bin Dolar) ile metal mamuller, %4,5 (10.962 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevleri, %3,8 (9.042 bin Dolar) ile ağaç ve türevleri, %3,4 (8.341 bin Dolar) ile mobilyalar, %3 (7.552 bin Dolar) ile seramik ve cam ürünleri, %2,7 (6.457 bin Dolar) ile Plastik ve türevleri, %2,5 (6.075 bin Dolar) ile motorlu kara taşıtları izlemektedir.

Türkiye, Kazakistan'a 164.043 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam ihracat içinde en büyük pay %14,5 (23.835 bin Dolar) ile motorlu kara taşıtlarına aittir. Bu ürünleri %14,3 (23.493 bin Dolar) ile gıda ürünleri, %14,1 (23.227 bin Dolar) ile metal mamuller, %14 (22.859 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevleri, %9,6 (15.847 bin Dolar) ile elektrikli makineler, %8,6 (14.105 bin Dolar) ile petro-kimya ürünleri, %4 (6.539 bin Dolar) ile ağaç ve türevleri, %3,8 (6.397 bin Dolar) ile mobilyalar, %2,7 (4.568 bin Dolar) ile plastik ve türevleri, %2,1 (3.584 bin Dolar) ile cam ve seramik ürünleri izlemektedir.

Türkiye, Kırgızistan'a 47.100 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam ihracat içinde en büyük pay %28,7 (13.519 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevlerine aittir. Bu ürünleri %20,5 (9.655 bin Dolar) ile elektrikli makineler, %19,4 (9.155 bin Dolar) ile gıda ürünleri, %6,5 (3.094 bin Dolar) ile mobilyalar, %2,5 (1.195 bin Dolar) ile plastik ve türevleri, %2,1 (1.035 bin Dolar) ile cam ve seramik ürünleri, %2 (769 bin Dolar) ile ağaç ve türevleri, %1,7 (737 bin Dolar) ile petro-kimya ürünleri izlemektedir.

Türkiye, Özbekistan'a 230.941 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam ihracat içinde en büyük pay %40,5 (93.321 bin Dolar) ile gıda ürünlerine aittir. Bu ürünleri %13,4 (32.024 bin Dolar) ile petro-kimya ürünleri, %12,5 (28.773 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevleri, %9,9 (22.742 bin Dolar) ile metal ürünleri, %4 (9.258 bin Dolar) ile ağaç ve türevleri, %3,9 (9.097 bin Dolar) ile elektrikli makineler, %2,6 (6.100 bin Dolar) ile plastik ve türevleri, %2,6 (5.945 bin Dolar) ile mobilyalar, %2 (4.719 bin

Dolar) ile motorlu kara taşıtları, %1,4 (3.169 bin Dolar) ile cam ve seramik ürünleri izlemektedir.

Türkiye, Türkmenistan'a 65.057 Milyon Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Toplam ihracat içinde en büyük pay %23,4 (15.375 bin Dolar) ile metal ürünlerine aittir. Bu ürünleri %15,3 (10.023 bin Dolar) ile gıda ürünleri, %14,8 (9.704 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevleri, %8,4 (5.544 bin Dolar) ile petro-kimya ürünleri, %7,8 (5.174 bin Dolar) ile elektrikli makineler, %6,4 (4.225 bin Dolar) ile mobilyalar, %5 (3.414 bin Dolar) ile motorlu kara taşıtları, %4,1 (2.705 bin Dolar) ile ağaç ve türevleri, %3,7 (2.398 bin Dolar) ile cam ve seramik ürünleri, %3,4 (2.206 bin Dolar) ile plastik ve türevleri izlemektedir.

2.3.1.3. Türkiye'nin Toplam İhracatı İçinde TEİT'nin Payı

1992-1996 dönemi itibarıyla, Türkiye'nin toplam ihracatı içinde TEİT'nin payı oldukça düşüktür. Tablo 39'da görüldüğü gibi, 1992 yılında %1,25 olan bu pay yaklaşık iki kat artarak, 1996 yılında %3 seviyesine yükselmiştir.

Türkiye, 1992 yılı itibarıyla toplam 14.714.629 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. TEİT'na yapılan ihracat, toplam ihracat içinde %1,25'lik yer tutmuştur. En büyük pay %0,69 ile Özbekistan'a, en düşük pay ise %0,01 ile Kırgızistan'a ait olmuştur.

Türkiye, 1993 yılı itibarıyla toplam 15.345.067 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. TEİT'na yapılan ihracat, toplam ihracat içinde %2,93'lük yer tutmuştur. En büyük pay %1,39 ile Özbekistan'a, en düşük pay ise %0,44 ile Azerbaycan ve Kazakistan'a ait olmuştur.

Türkiye, 1994 yılı itibarıyla toplam 18.105.872 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. TEİT'na yapılan ihracat toplam ihracat içinde %2,37 oranında yer tutmuştur. En büyük paylara %0,73 oranındaki payları ile Azerbaycan ve Kazakistan, en düşük pay ise %0,09 ile Kırgızistan'a ait olmuştur.

Tablo : 39

Türkiye'nin Toplam İhracatı İçinde TEİT'nin Payı (1992-1996, %)

	1992	1993	1994	1995	1996
Azerbaycan	0,69	0,44	0,73	0,75	1,0
Kazakistan	0,13	0,44	0,73	0,70	0,7
Kırgızistan	0,01	0,11	0,09	0,18	0,2
Özbekistan	0,37	1,39	0,36	0,64	0,9
Türkmenistan	0,5	0,55	0,46	0,26	0,2
TEİT	1,25	2,93	2,37	2,53	3,0

Kaynak : Demirhan, 1997, s.842; DİE, 1998, s.260-268; DİE, 1998, s.260-268

Türkiye, 1995 yılı itibarıyla toplam 21.635.892 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. TEİT'na yapılan ihracat, toplam ihracat içinde %2,53 oranında yer tutmuştur. En büyük pay %0,75 ile Azerbaycan'a, en düşük pay ise %0,18 ile Kırgızistan'a ait olmuştur.

Türkiye, 1996 yılı itibarıyla toplam 43.626.642 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. TEİT'na yapılan ihracat, toplam ihracat içinde %3 oranında yer tutmuştur. En büyük pay %1 ile Azerbaycan'a, en düşük pay ise %0,2 ile Kırgızistan'a ait olmuştur.

2.3.2. İthalat

Türkiye ile TEİT arasındaki ithalat ilişkileri, TEİT'ndan ithalat, mal grupları itibarıyla ithalat ve Türkiye'nin toplam ithalatı içinde TEİT'nin payı başlıkları altında ele alınmıştır.

2.3.2.1. TEİT'ndan İthalat

1992-1996 dönemi itibarıyla, Türkiye'nin TEİT'ndan yapmış olduğu ithalat yaklaşık üç kat artmasına rağmen, yine de oldukça düşük seviyelerdedir. Bu dönemde en fazla ithalatın yapıldığı ülke Türkmenistan, en az ithalatın yapıldığı ülke ise Kırgızistan olmuştur.

Tablo 40 ve Grafik 26'da görüldüğü gibi, 1992 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'ndan toplam 89.250 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. En fazla ithalat yapılan ülke 35.097 bin Dolar ile Azerbaycan, en az ithalat yapılan ülke, 1.442 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Kazakistan'dan 10.511 bin Dolar, Özbekistan'dan 21.019 bin Dolar ve Türkmenistan'dan 21.181 bin Dolar değerinde ithalat yapılmıştır. Bu verilerden anlaşılacağı üzere Türkiye'nin TEİT'ndan yapmış olduğu toplam ithalat içinde en fazla paya sahip olan ülkenin %39,3 ile Azerbaycan olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi %23,7'lik pay ile Türkmenistan, %23,6'lık pay ile Özbekistan, %11,8'lik pay ile Kazakistan, %1,6'lık pay ile Kırgızistan izlemiştir.

1993 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'ndan toplam 189.976 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. En fazla ithalat yapılan ülke 76.893 bin Dolar ile Türkmenistan, en az ithalat yapılan ülke, 3.470 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Kazakistan'dan 43.741 bin Dolar, Özbekistan'dan 31.934 bin Dolar ve Azerbaycan'dan 33.938 bin Dolar değerinde ithalat yapılmıştır. Bu verilerden anlaşılacağı üzere Türkiye'nin TEİT'ndan yapmış olduğu toplam ithalat içinde en fazla paya sahip olan ülkenin %40,5 ile Türkmenistan olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi %23'lük pay ile Kazakistan, %17,9'luk pay ile Azerbaycan, %16,8'lik pay ile Özbekistan, %1,8'lik pay ile Kırgızistan izlemiştir.

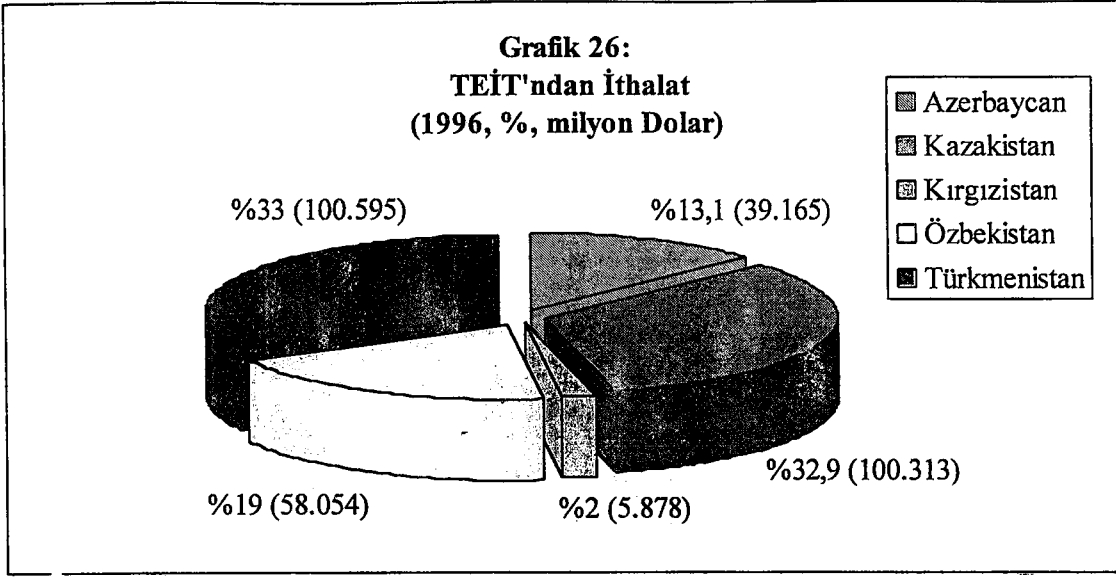
Tablo : 40

TEİT'ndan İthalat (1992-1996,000' Dolar)

	1992	%	1993	%	1994	%	1995	%	1996	%
Azerbaycan	35.097	39,3	33.938	17,9	8.883	4,7	21.775	7,6	39.165	13,1
Kazakistan	10.511	11,8	43.741	23,0	32.305	17,0	86.632	30,2	100.595	33,0
Kırgızistan	1.442	1,60	3.470	1,80	4.295	2,30	5.514	1,90	5.878	2,0
Özbekistan	21.019	23,6	31.934	16,8	78.625	41,4	61.530	21,4	58.054	19,0
Türkmenistan	21.181	23,7	76.893	40,5	65.560	34,6	111.826	38,9	100.313	32,9
TEİT	89.250	100	189.976	100	189.668	100	287.277	100	304.005	100

Kaynak : Dong Woo, 1997, s.29; Demirhan, 1997, s.140; www.foreigntrade.gov.tr.,

10.09.1999, s.19; DİE, 1998, s260-268

1994 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'ndan toplam 189.668 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. En fazla ithalat yapılan ülke 78.625 bin Dolar ile Özbekistan, en az ithalat yapılan ülke, 4.295 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Kazakistan'dan 32.305 bin Dolar, Azerbaycan'dan 8.883 bin Dolar ve Türkmenistan'dan 65.560 bin Dolar değerinde ithalat yapılmıştır. Bu verilerden anlaşılacağı üzere Türkiye'nin TEİT'ndan yapmış olduğu toplam ithalat içinde en fazla paya sahip olan ülkenin %41,4 ile Özbekistan olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi %34,6'lık pay ile Türkmenistan, %17'lik pay ile Kazakistan, %4,7'lik pay ile Azerbaycan, %2,3'lük pay ile Kırgızistan izlemiştir.

1995 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'ndan toplam 287.297 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. En fazla ithalat yapılan ülke 117.826 bin Dolar ile Türkmenistan, en az ithalat yapılan ülke, 5.514 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Kazakistan'dan 86.632 bin Dolar, Azerbaycan'dan 21.775 bin Dolar ve Özbekistan'dan 61.530 bin Dolar değerinde ithalat yapılmıştır. Bu verilerden anlaşılacağı üzere Türkiye'nin TEİT'ndan yapmış olduğu toplam ithalat içinde en fazla paya sahip olan ülkenin %38,9 ile Türkmenistan olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi %30,2'lik pay ile Kazakistan, %21,4'lük pay ile Özbekistan, %7,6'lık pay ile Azerbaycan, %1,9'lük pay ile Kırgızistan izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT'ndan toplam 304.005 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. En fazla ithalat yapılan ülke 100.595 bin Dolar ile Kazakistan, en az ithalat yapılan ülke, 5.878 bin Dolar ile Kırgızistan olmuştur. Ayrıca aynı dönemde Türkmenistan'dan 100.313 bin Dolar, Azerbaycan'dan 39.165 bin Dolar ve Özbekistan'dan 58.054 bin Dolar değerinde ithalat yapılmıştır. Bu verilerden anlaşılacağı üzere Türkiye'nin TEİT'ndan yapmış olduğu toplam ithalat içinde en fazla paya sahip olan ülkenin %33 ile Kazakistan olduğu görülmektedir. Bu ülkeyi %32,9'luk pay ile Türkmenistan, %19'luk pay ile Özbekistan, %13,1'lik pay ile Azerbaycan, %1,9'luk pay ile Kırgızistan izlemiştir.

2.3.2.2. TEİT'ndan Mal Grupları İtibarıyla İthalat

Türkiye'nin 1996 yılı itibarıyla, TEİT'ndan yaptığı ithalatın yapısı incelendiğinde en önemli paylar gıda ürünlerine, demir ve çelik metallerine, petro-kimya ürünlerine, plastik ve türevlerine, deri ve türevlerine, pamuk, yün ve türevlerine ve metal mamullerine aittir. Tablo 4 i 'de görüldüğü gibi, pamuk, yun ve turevierinin payı %47,7, metallerin payı %27,3, demir ve çelik metallerinin payı %4,8'dir.

1996 yılı itibarıyla Türkiye, Azerbaycan'dan 39.165 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Toplam ithalat içinde en büyük pay %29 (11.345 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevlerine aittir. Bu ürünleri %21 (8.251 bin Dolar) ile deri ve türevleri, %14,6 (5.715 bin Dolar) ile plastik ve türevleri, %11,8 (4.609 bin Dolar) ile petro-kimya ürünleri, %11,4 (4.460 bin Dolar) ile gıda ürünleri, %10 (3.754 bin Dolar) ile metal mamuller izlemektedir.

Türkiye, Kazakistan'dan 100.595 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Toplam ithalat içinde en büyük pay %63 (63.225 bin Dolar) metal ürünlerine aittir. Bu ürünleri %21 (20.980 bin Dolar) ile deri ve türevleri, %12,4 (12.466 bin Dolar) ile demir ve çelik izlemektedir.

Tablo : 41

TEİT'ndan Mal Grupları İtibarıyla İthalat (1996, 000'Dolar, %)

Ürün	TEİT		Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Gıda Maddeleri ve İçecekler	5.560	1,3	4.460	11,4	496	0,4	256	4,4	247	0,4	101	0,1
Petro-Kimya Ürünleri	4.729	1,5	4.609	11,8	99	0,0	21	0,3	--	--	--	--
Plastik ve Türevleri	5.796	1,9	5.715	14,6	81	0,0	--	--	--	--	--	--
Deri ve Türevleri	34.197	11,2	8.251	21,0	20.980	21,0	3.760	64,0	1.206	2,0	--	--
Ağaç ve Türevleri	380	0,1	279	0,6	94	0,0	7	0,1	--	--	--	--
Pamuk, Yün ve Türevleri	145.161	47,7	11.345	29,0	1.690	2,0	955	16,2	41.360	71,2	89.811	90,0
Seramik ve Cam	16	0,0	--	--	16	--	--	--	--	--	--	--
Demir ve Çelik Metalleri	14.585	4,8	439	1,0	12.466	12,4	--	--	--	--	1.680	1,2
Metal Mamuller	82.847	27,3	3.754	10,0	63.225	63,0	408	7,0	15.038	26,0	422	0,4
Elektrikli Makineler	411	0,1	103	0,3	226	0,2	--	--	82	0,1	--	--
Motorlu Kara Taşıtları	653	0,3	53	0,2	243	0,2	--	--	--	--	337	0,3
Optik, Tıbbi Cihazlar	212	0,1	--	--	212	0,2	--	--	--	--	--	--
Diğer	9.478	3,1	157	0,1	767	0,6	471	8,0	121	0,3	7.962	8,0
Toplam	304.005	100,0	39.165	100,0	100.595	100,0	5.878	100,0	58.054	100,0	100.313	100,0

Kaynak: DIE, 1998, s.260-268

Türkiye, Kırgızistan'dan 5.879 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Toplam ithalat içinde en büyük pay %64 (3.760 bin Dolar) ile deri ve türevlerine aittir. Bu ürünleri %16,2 (955 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevleri, %7 (408 bin Dolar) ile metal mamuller izlemektedir.

Türkiye, Özbekistan'dan 58.054 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Toplam ithalat içinde en büyük pay %71,2 (41.360 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevlerine aittir. Bu ürünleri %26 (15.038 bin Dolar) ile metal mamuller, %2 (1.206 bin Dolar) ile deri ve türevleri izlemektedir.

Türkiye, Türkmenistan'dan 100.314 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. Toplam ithalat içinde en büyük pay %90 (89.812 bin Dolar) ile pamuk, yün ve türevlerine aittir. Bu ürünleri %1,2 (1.680 bin Dolar) ile demir ve çelik metalleri izlemiştir.

2.3.2.3. Türkiye'nin Toplam İthalatı İçinde TEİT'nin Payı

1992-1996 dönemi itibarıyla, Türkiye'nin toplam ithalatı içinde TEİT ülkelerinin payı oldukça düşük seviyelerdedir. Tablo 42, Türkiye'nin toplam ithalatı içinde TEİT'nin paylarını göstermektedir.

Tablo : 42

Türkiye'nin Toplam İthalatı İçinde TEİT'nin Payı (1992-1996, %)

	1992	1993	1994	1995	1996
Azerbaycan	0,15	0,12	0,04	0,06	0,08
Kazakistan	0,05	0,15	0,14	0,24	0,23
Kırgızistan	0,01	0,01	0,02	0,02	0,01
Özbekistan	0,09	0,11	0,34	0,17	0,13
Türkmenistan	0,09	0,26	0,28	0,31	0,23
TEİT	0,39	0,65	0,82	0,80	0,68

Kaynak: Demirhan, 1997, s.842; DİE, 1998, s.260-268

1992 yılında Türkiye, toplam 22.871.055 bin Dolar değerinde ithalat gerçekleştirmiştir. Toplam ithalat içinde TEİT'nin aldığı pay sadece %0,39 seviyesindedir. Bu payın %0,15'lik kısmı Azerbaycan'a, %0,05'lik kısmı Kazakistan'a, %0,01'lik kısmı Kırgızistan'a, %0,09'luk kısmı Özbekistan'a, %0,09'luk kısmı ise Türkmenistan'a aittir.

1993 yılında Türkiye, 29.428.370 bin Dolar'lık toplam ithalat seviyesine ulaşmıştır. Ancak, ithalat içinde TEİT'nin payı %0,65 seviyesinde kalmıştır. Bu oran içinde Azerbaycan %0,12, Kazakistan %0,15, Kırgızistan %0,01, Özbekistan %0,11, Türkmenistan ise en yüksek pay olan %0,26'lık bir paya sahip olmuştur.

1994 yılında Türkiye'nin ithalatı 23.270.019 bin Dolar'a gerilemiştir. Ancak, TEİT'nin Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki nispi payı azda olsa artarak %0,82 seviyesine ulaşmıştır. Bu oran içinde Azerbaycan %0,04, Kazakistan %0,14, Kırgızistan %0,02, Özbekistan %0,34, Türkmenistan ise %0,28'lik paylara sahip olmuşlardır.

1995 yılında Türkiye toplam ithalatını yaklaşık 12,5 milyar dolar artırarak 35.709.010 bin dolara çıkartmıştır. Bu ithalat artışına rağmen TEİT'nin toplam ithalat içindeki nispi payı gerileyerek %0,80'e düşmüştür. Türkiye'nin toplam ithalatı içinde Azerbaycan'ın payı %0,06, Kazakistan'ın payı %0,24, Kırgızistan'ın payı %0,02, Özbekistan'ın payı %0,17. Türkmenistan'ın payı ise %0,31 olmuştur.

1996 yılında Türkiye, toplam 22.871.055 bin Dolar değerinde ithalat gerçekleştirmiştir. Toplam ithalat içinde TEİT'nin aldığı pay %0,39 seviyesindedir. Bu payın %0,15'lik kısmı Azerbaycan'a, %0,05'lik kısmı Kazakistan'a, %0,01'lik kısmı Kırgızistan'a, %0,09'luk kısmı Özbekistan'a, %0,09'luk kısmı ise Türkmenistan'a aittir.

2.3.3. Türkiye-TEİT Dış Ticaret Hacmi

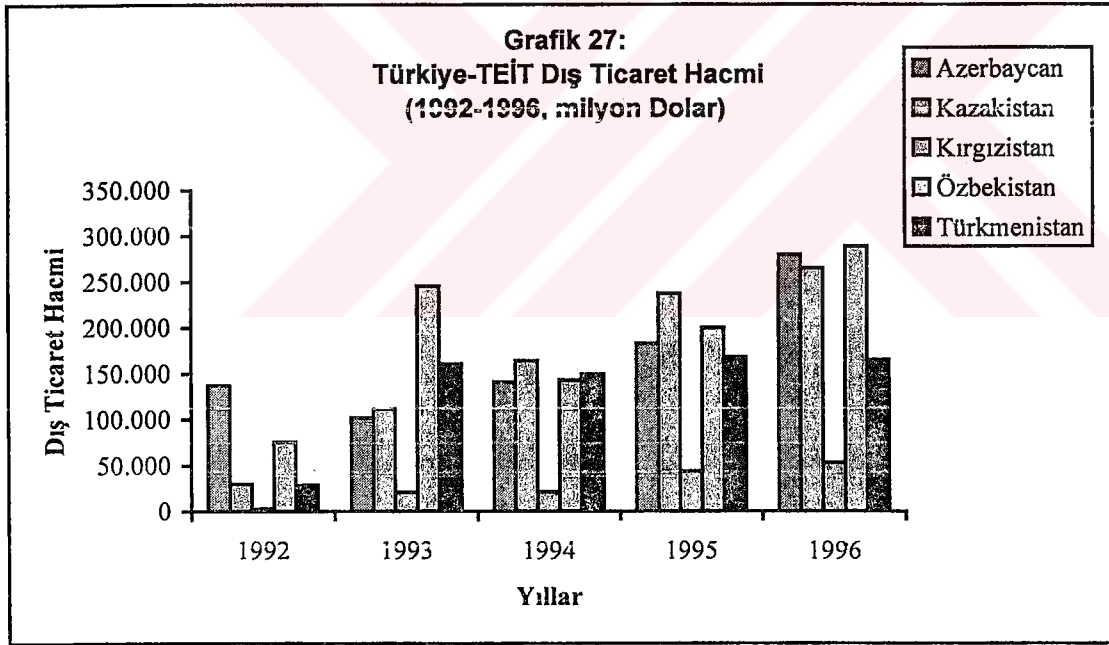
1992-1996 dönemi itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret hacmi yaklaşık dört kat artmıştır. Tablo 43 ve Grafik 27'de görüldüğü gibi, 1992 yılında 274.693 bin dolar olan dış ticaret hacmi, 1996 yılında 1.050.599 bin Dolara yükselmiştir.

Tablo : 43

Türkiye-TEİT Dış Ticaret Hacmi (1992-1996, 000'Dolar, %)

	1992		1993		1994		1995		1996	
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%
Azerbaycan	137.343	50,0	102.144	16,0	141.007	22,8	183.121	22,0	279.067	26,6
Kazakistan	29.890	10,9	111.579	17,4	164.108	26,5	237.408	28,5	264.638	25,2
Kırgızistan	3.273	1,2	20.514	3,2	21.267	3,4	43.672	5,3	52.978	5,0
Özbekistan	75.511	27,5	245.442	38,3	143.156	23,1	200.071	24,0	288.545	27,5
Türkmenistan	28.676	10,4	160.741	25,1	149.713	24,2	168.107	20,2	165.371	15,7
TEİT	274.693	100,0	640.420	100,0	619.251	100	832.879	100,0	1.050.599	100,0

Kaynak : Dong Woo, 1997, s.29; Demirhan, 1997, s.841-842; www. foreigntrade.gov.tr., 10.09.1999; DİE, 1998, s.260-268

1992 yılı itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret hacmi 274.693 bin Dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu hacim içerisinde en önemli pay %50 (137.343 bin Dolar) ile Azerbaycan'a aittir. Yine aynı dönem içinde, Kazakistan'ın payı %10,9 (29.890 bin Dolar), Kırgızistan'ın payı %1,2 (3.273 bin Dolar), Özbekistan'ın payı %27,5 (75.511 bin Dolar), Türkmenistan'ın payı ise %10,4 (28.676 bin Dolar) olmuştur.

1993 yılı itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret hacmi 640.420 bin Dolar olarak gerçekleşmiştir. En fazla dış ticaret yapılan ülke, toplam içerisinde %38,3 (345.442 bin Dolar)'lük payı ile Özbekistan olmuştur. Bu ülkeyi sırasıyla, %25,1 (245.442 bin Dolar) pay ile Türkmenistan, %17,4 (111.579 bin Dolar) ile Kazakistan, %16 (102.144 bin Dolar) ile Azerbaycan ve %3,2 (20.514 bin Dolar) ile Kırgızistan izlemiştir.

1994 yılı itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret hacmi 619.251 bin Dolar olarak gerçekleşmiştir. Dış ticaret rakamları incelendiğinde en fazla dış ticaret hacmi sağlanan ülke %26,5 (164.108 bin Dolar) ile Kazakistan'dır. Bu ülkeyi %24,2 (149.713 bin Dolar) ile Türkmenistan, %23,1 (143.156 bin Dolar) ile Özbekistan, %22,8 (141.007 bin Dolar) ile Azerbaycan, %3,4 (21.267 bin Dolar) ile Kırgızistan izlemiştir.

1995 yılı itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret hacmi 832.879 bin Dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu dönemde en fazla dış ticaret hacminin gerçekleştirildiği ülke %28,5 (237.408 bin Dolar) ile Kazakistan'dır. Bu ülkeyi %24 (200.071 bin Dolar) ile Özbekistan, %22 (183.121 bin Dolar) ile Azerbaycan, %20,2 (168.107 bin Dolar) ile Türkmenistan ve %5,3 (43.672 bin Dolar) ile Kırgızistan izlemiştir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret hacmi 1.050.599 bin Dolar olarak gerçekleşmiştir. Toplam içindeki en büyük pay %27,5 (288.545 bin Dolar) ile Özbekistan'a aittir. Bu ülkeyi %26,6 (279.067 bin Dolar) ile Azerbaycan, %25,2 (264.638 bin Dolar) ile Kazakistan, %15,7 (165.371 bin Dolar) ile Türkmenistan, %5 (52.978 bin Dolar) ile Kırgızistan izlemiştir.

2.3.4. Türkiye-TEİT Dış Ticaret Dengesi

1992-1996 dönemi itibarıyla, Türkiye TEİT ile olan dış ticaret ilişkilerinde fazlalık vermiştir. Tablo 44, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticaret dengesini göstermektedir.

Tablo : 44

Türkiye-TEİT Dış Ticaret Dengesi (1992-1996, 000'Dolar)

	1992	1993	1994	1995	1996
Azerbaycan	67.149	34.268	123.241	139.571	200.737
Kazakistan	8.868	24.097	99.498	64.144	63.448
Kırgızistan	389	13.574	12.677	32.644	41.220
Özbekistan	33.473	181.574	-14.095	77.011	172.437
Türkmenistan	-13.686	6.955	18.593	-55.545	-35.257
TEİT	96.193	260.468	239.914	257.825	442.584

Kaynak : Dong Woo, 1997,s.29; Demirhan, 1997, s.840; DİE, 1998, s.260-268

1992 yılı itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticarete, Türkmenistan'a karşı 13.686 bin Dolar'lık açık, diğerlerine karşı ise fazlalık verilmiştir. Bu dönem içinde Türkiye, TEİT ile yaptığı dış ticarete toplam 96.193 bin Dolar fazlalık vermiştir.

1993 yılı itibarıyla, Türkiye ile TEİT arasındaki dış ticarete TEİT ülkelerinin tamamına karşı fazlalık verildiği görülmektedir. Bu dönemde toplam fazla, 264.468 bin Dolar olarak gerçekleşmiştir. En çok fazla sağlanan ülke, 181.571 bin Dolar ile Özbekistan olmuştur.

1994 yılında Türkiye, Özbekistan'la olan dış ticaretinde 15.095 bin Dolar'lık açık, diğer ülkelere karşı fazlalık vermiştir. Bu dönemdeki toplam fazla 239.914 bin Dolar olmuştur. En yüksek dış ticaret fazlasının sağlandığı ülke 123.241 bin Dolar ile Azerbaycan'dır.

1995 yılında Türkiye, Türkmenistan'la olan dış ticaretinde 55.545 bin Dolar'lık açık verirken, diğer ülkelere karşı fazlalık vermiştir. Toplam fazla 257.825 bin Dolar olarak gerçekleşmiştir.

1996 yılında Türkiye, Türkmenistan'la olan dış ticaretinde 35.257 bin Dolar'lık açık verirken, diğer ülkelere karşı fazlalık vermiştir. Toplam fazla 442.585 bin dolar olarak gerçekleşmiştir.

2.3.5. Türkiye-TEİT İhracatın İthalatı Karşılama Oranı

1992-1996 döneminde, Türkiye-TEİT dış ticaretinde ihracatın ithalatı karşılama oranları Türkiye lehinde bir durum arz etmiştir. Tablo 45’de görüldüğü gibi, 1992 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT’na 185.443 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Bunun karşılığında bölgeden 89.250 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %207 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo : 45

Türkiye-TEİT İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (1992-1996, 000’ Dolar, %)

	1992	1993	1994	1995	1996
İhracat	185.443	450.444	429.583	545.102	738.192
İthalat	89.250	189.976	189.668	287.277	304.005
İhracat/İthalat	207	237	226	189	243

Kaynak : Dong Woo, 1997, s.29; Demirhan, 1997, s.140; www.foreigntrade.gov.tr., 10.09.1999; DİE, 1998, s.260-268

1993 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT’na 450.444 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Bunun karşılığında bölgeden 189.976 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %237 olarak gerçekleşmiştir.

1994 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT’na 429.583 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Bunun karşılığında bölgeden 189.668 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %226 olarak gerçekleşmiştir.

1995 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT’na 545.102 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Bunun karşılığında bölgeden 287.2777 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %189 olarak gerçekleşmiştir.

1996 yılı itibarıyla, Türkiye, TEİT’na 738.192 bin Dolar değerinde ihracat yapmıştır. Bunun karşılığında bölgeden 304.005 bin Dolar değerinde ithalat yapmıştır. İhracatın ithalatı karşılama oranı %243 olarak gerçekleşmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. TÜRK EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (TEİT)'NİN ÜYE ÜLKE EKONOMİLERİ ÜZERİNDEKİ MUHTEMEL ETKİLERİ : TEORİK VE EKONOMETRİK ANALİZ

3.1. Teorik Analiz

Teorik analiz, TEİT'nin statik ve dinamik refah etkilerinin incelenmesi şeklinde yapılmıştır.

3.1.1. Statik Refah Etkileri

Teorik açıklamalarda, ekonomik entegrasyonlardaki statik refah etkilerinin üç kısımda incelendiği ifade edilmiştir. Bunlar, Üretim, Tüketim ve Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkiler'dir.

3.1.1.1. Üretim Etkileri

Entegrasyon içinde üretim etkilerinin boyutu katılımcı ülke ekonomilerinin kalkınma düzeyi, üretim yapısı ve kaynak donatımına, altyapı imkanlarına, gümrük tarifelerine, ekonomilerin tamamlayıcı veya rekabetçi olma durumuna, ekonomik entegrasyonun alanına, nüfusuna ve ülkelerin coğrafi ve kültürel yakınlık derecelerine göre değişir.

3.1.1.1.1. Kalkınma Düzeyi, Üretim Yapısı ve Faktör Donatımı

Entegrasyona üye ülkeler entegrasyonun başarılı olabilmesi için kalkınma düzeyi itibarıyla birbirine yakın olmalıdırlar. Bazı ülkeler çok geri kalmış, diğerleri ise nispeten ileri bir kalkınma düzeyinde bulunuyorlarsa entegrasyonun başarılı olabilmesi için kendisini zorlaması gerekir (Ertürk, 1993, s.83).

TEİT'na üye ülkeler kalkınma düzeyleri itibarıyla oldukça önemli farklılıklar arz etmektedir. 1995 yılı verilerine göre, Türkiye 164.789 milyon Dolar'lık bir GSMH değerine sahip iken, Azerbaycan 3.475 milyon Dolar, Kazakistan 21.413 milyon Dolar, Kırgızistan 3.038 milyon Dolar, Özbekistan 21.590 milyon Dolar ve Türkmenistan 3.917 milyon Dolar'lık bir GSMH değerine sahiptir.

KBG değerleri incelendiğinde, bu farklılık daha net görülmektedir. 1995 yılı verilerine göre, Türkiye 2.780 Dolar'lık kişi başına gelir düzeyine sahipken, Azerbaycan 480 Dolar, Kazakistan 1.330 Dolar, Kırgızistan 700 Dolar, Özbekistan 970 Dolar, Türkmenistan ise 920 Dolar'lık gelir düzeyine sahiptir.

Satın alma gücü paritesi açısından incelendiğinde, kişi başına GSMH değerleri Türkiye için 5.580 Dolar iken, Azerbaycan için 1.460 Dolar, Kazakistan için 3.010 Dolar, Kırgızistan için 1.800 Dolar, Özbekistan için 2.370 Dolar ve Türkmenistan için 2.061 Dolar seviyesindedir.

Kalkınma düzeyi farklılıkları geçimlik tarım sektörünün dışında sanayi sektörü ve hizmetler sektörü farklılıklarıyla da kendini göstermektedir. Sanayileşme politikaları ve kaynak donatımı farklılıkları ülkeleri farklı düzeyde kalkınma safhasına götürmektedir. Bazı ülkelerin sanayileşmek için takip ettikleri tarife, kota ve rekabeti önleyici politikalar, diğer ülkelerde entegrasyona kadar takip edilmemiş olabileceği gibi, düşük düzeyde de takip edilmiş olabilir (Ertürk, 1993, s.83).

1995 yılı itibarıyla, TEİT'na üye ülkelerdeki GSYİH değerleri incelendiğinde, tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün toplam GSYİH içindeki paylarının Türkiye ve Kazakistan'da benzer, diğer ülkelerde ise farklı bir yapıda olduğu ortaya çıkmaktadır. Buna göre, 1995 yılı itibarıyla, tarım sektörünün GSYİH içindeki payı Türkiye için %16 iken, Azerbaycan için %27, Kazakistan için %12, Kırgızistan için %44, Özbekistan için %33'tür. 1996 yılı itibarıyla tarım sektörünün Türkmenistan GSYİH'sı içindeki payı %18'dir.

Sanayi sektörünün toplam GSYİH içindeki değerleri incelendiğinde Türkiye için %31 olan bu pay, Azerbaycan için %32, Kazakistan için %30, Kırgızistan için %24, Özbekistan için ise %34'tür. 1996 yılı itibarıyla sanayi sektörünün Türkmenistan GSYİH'sı içindeki payı %50'dir.

Hizmetler sektörünün toplam GSYİH içindeki payları incelendiğinde ise, Türkiye'nin %53, Azerbaycan'ın %41, Kazakistan'ın %57, Özbekistan'ın ise %34'lük bir paya sahip oldukları görülmektedir. 1996 yılı itibarıyla hizmetler sektörünün Türkmenistan GSYİH'sı içindeki payı %32'dir.

Entegrasyon içinde yer alan ülkelerin emek ve sermaye faktörü donatılarının birbirinden farklı olması entegrasyonu etkileyen diğer bir unsurdur. Katılımcı ülkelerin bir kısmında emek, diğer bir kısmında ise sermaye bol faktör olabilir. Serbest ticaret alanı oluşturan bir bölgede bu durum uzmanlaşma açısından yarar sağlayabilir. Fakat böyle durumlar emek yada sermaye yoğun tekniklerin kullanılması sorununu beraberinde getirebilir. Katılımcı ülkelerin bu durumu arzu etmemesi entegrasyona giriş üzerinde olumsuz etkiler yaratabilir. Emek ve toprak arasındaki durum da böyledir. Eğer emek-toprak oranı ülkeler arasındaki emek mobilitesini hızlandıracak durumda değilse, ülkeler entegrasyondan önce uzmanlaşmış demektir ve bu da göç sorununun yaşanmayacağı anlamına gelir. Fakat iklim ve coğrafi şartları farklı olan ülkeler arasında bu akış her zaman söz konusu olabilir. Maden kaynaklarındaki farklılıklar da ticaretin artmasını teşvik eder (Ertürk, 1993, s.84).

TEİT, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki bir entegrasyon türüne örnek teşkil eder. Bu nedenle, sermaye kıt, emek ise bol faktördür. Yani sermaye pahalı, emek ucuzdur. Bu durumda, üretim miktarını belirleyecek olan kıt faktör sermaye faktörüdür. Sermaye faktörü yetersizliği entegrasyon bölgesinde ortaya çıkabilecek olan üretim etkisi potansiyelinin yeterli düzeyde ortaya çıkmamasına neden olacaktır. Emek faktörü ile ilgili durum daha sonra ele alınacaktır.

3.1.1.1.2. Altyapı İmkaniarı

Kaynakların daha etkin kullanımının sağlanması büyük ölçüde altyapı imkanlarına bağlıdır. TEİT'ni özellikle kısa dönemdeki üretim etkilerini olumsuz yönde etkileyecek en önemli faktörlerden biri ulaşım ve haberleşme alanlarında var olan yetersiz altyapıdır.

SSCB'nin bağımlılığı sağlama politikası sonucu Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan, özellikle ulaşım ve haberleşme imkanları açısından Slav ülkelerine bağımlı hale getirilmiştir. Bağımsızlıktan sonra söz konusu eksikliklerin giderilmesi için bazı çalışmalar yapmaktadırlar. Örneğin karayolu şebekesinde üç yol projelendirilmektedir. Bunlardan ilki, Pakistan üzerinden Umman Denizi'ne ulaşacak olup, Almaty (Astana)'den başlayacak ve Kazakistan, Kırgızistan Özbekistan ve Afganistan'ı Karaçi'ye bağlayacaktır. İran'dan geçecek yol ise, yine Almaty'den başlayacak, bu defa Özbekistan ve Türkmenistan'ı İran'ın Benderabbas Limanı'na bağlayacaktır. Ayrıca, Azerbaycan'dan gelen bir yol da Benderabbas'a ulaşacaktır. Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ı birbirine bağlayacak yol ise, Doğu Beyazıt üzerinden giriş yapacak olan araçları Trabzon, Samsun, İstanbul ve güneyde İskenderun ve Mersin'e bağlamayı amaçlayan yol projesidir. Demiryolu şebekesi de, karayolu gibi hemen hemen aynı güzergahı kapsayacak şekilde planlanmaktadır. Bunlar Astana'yı Özbekistan ve Afganistan üzerinden Karaçi Limanı'na bağlayacak olan Pakistan hattı, Almaty'yı İran'ın Benderabbas Limanı'na yani Basra Körfezi'ne bağlayacak İran hattı ve Azerbaycan ve İran üzerinden bölgeyi Türkiye'ye bağlayacak Türkiye hattıdır (Doğan, 1997, s.805).

Türkiye haberleşme alt yapısı olarak dünya standartlarında bir yere sahipken, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan için aynı şeyleri söylemek mümkün değildir. Haberleşme sisteminin bölgede yetersiz olması ekonomik faaliyetlerde işlemlerin uzamasına neden olacak ve üretim etkilerinin ortaya çıkışını olumsuz yönde etkileyecektir.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın ekonomik açıdan en önemli problemlerinin başında petrol ve doğal gazın taşınması konusunda Rusya'ya olan bağımlılığının aşılması yer almaktadır. Çünkü kendi toprakları içindeki enerji taşıyıcılarının üretimi giderek azalan Rusya'nın Orta Asya Bölgesi'ne olan ilgisi özellikle bu alanda yoğunlaşmaktadır.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın sahip olduğu petrol ve doğal gaz Rusya üzerinden uluslararası pazarlara taşınmaktadır. Bu nedenle söz konusu ülkeler ekonomik kalkınmalarının lokomotifi olan petrol ve doğal gaz kaynaklarını Rusya'ya bağımlı olmadan aktarması gerekmektedir. Yapının devam etmesi bu ülkelerin Rusya'nın hegemonyasından kurtulmasını güçleştirmektedir (Gumpel, 1998, s.25). Rusya'nın taşınacak üretim üzerinde sınırlamalar getirmesi yada hatlarının tamamını kapatması başta Kazakistan olmak üzere bölge ekonomilerini olumsuz yönde etkilemektedir (Roberts, 1996, s.30). Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan petrol ve doğal gazın batıya ulaşımını sağlamak için yeni ve Rusya ile bağlantısı olmayan bir boru hattı inşa etmek için çalışmaktadır. Bunun için 18.11.1999 tarihinde Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Gürcistan ve Türkiye arasında Bakü-Ceyhan boru hattı anlaşması imzalanmıştır. Boru hattının Türkiye'den geçmesi, petrol aktarımı konusunda Rusya'nın monopolünü kırması nedeniyle Amerika yanında diğer batı ülkeleri tarafından da destek görmüştür (www.hürriyet.com.tr, 19.11.1999; The Economist, 17.04.1999). Bu desteğin esas nedeni, boru hattının Türkiye'den geçmesinin politik olarak Avrupa'nın zayıflığını azaltacağı yönündeki kanıdır (Naumkin, 1998, s.5).

3.1.1.1.3. Bölgesel Yatırım Politikası

Entegrasyon'un ticaret ve sanayide kapasite kullanımına etkisi eş anlı olarak ortaya çıkmakla beraber, çoğu yararları ise uzun vadeyi gerektirir. Bundan dolayı hem ölçek ekonomilerinden hem de uzmanlaşmadan yararlanmak için yeni yatırım kararları arasında da uyum sağlamak gerekir. Birincisi, ülkelerin tek başına uyguladıkları politikaların yatırımlardan yeterli ölçüde yararlanamaması ihtimali, ikincisi de, daha sonra tazmin sorununun ortaya çıkmasının önlenmesini sağlamaktadır. Ayrıca, yatırım kararlarının bölgesel olarak uygulanması kaynakların bölge içinde daha iyi

değerlendirilmesini sağlar ve taşıma maliyetlerinin düşmesine neden olur (Ertürk, 1993, s.86-87). Böylece, üretim etkilerinin ortaya çıkması sağlanır.

Yatırımların dağılımında temel kriterler şunlardır:

- a) Karşılaştırmalı üstünlüklerin olup olmadığı,
- b) İlgili sanayi kuruluşlarının söz konusu ülke veya bölgede var olup olmadığı,
- c) Ülkede ilgili sanayi kuruluşlarını koruma arzusunun bulunup bulunmadığıdır.

Bu temel kriterlerden hareket edildiği takdirde entegrasyonun başarısızlığı için olası nedenler mümkün olduğunca bertaraf edilmiş olacaktır (Ertürk, 1993, s.87).

Türkiye'nin 1997 itibarıyla, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da gerçekleştirmiş olduğu yatırımlar incelendiğinde, yatırımlara sebep olan kriterlerin daha çok karşılaştırmalı üstünlükler çerçevesinde olduğu görülmektedir. Enerji yatırımları başta olmak üzere deri, tekstil ve konfeksiyon üretimi, ticari ve danışmanlık hizmetleri bunların en önemlileridir.

Bölgesel yatırım politikası çerçevesinde, TEİT içinde, Türkiye'de üretimi artması muhtemel mal türleri arasında yer alacak olanlardan bazıları şunlardır; organik kimyasal maddeler ve bileşikleri, gıda ürünleri, çinko ve çinkodan yapılmış eşyalar, alüminyum malzemeler, motorlu kara taşıtları ve yedek parçaları, plastik ve plastikten yapılmış ürünler, saat, buzdolabı, televizyon, çamaşır makinesi, hayvansal ve bitkisel yağlar, temizlik ürünleri, kozmetik ürünleri, mobilyalar, cam ve seramik eşyalar, temizlik malzemeleri, ilaçlar, eczacılık ürünleri, meyveler, balık, şeker ve şekerden yapılmış ürünler.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'da üretim artışı sağlanabilecek muhtemel ürünler ise şunlardır; pamuk, kağıt, mineral yakıtlar,

gübreler, tekstil ve deri ürünleri, ağır sanayi ürünleri, makine ve teçhizatlar, orman ürünleri, karton, kimyasal maddeler, yağlar, tuz, kükürt, kireç ve çimento.

Karşılaştırmalı üstünlüklere göre oluşturulacak bölgesel yatırım politikası entegrasyonla birlikte daha yüksek hacimde üretim söz konusu olacaktır. Böylece, boyutları dünya standartların ölçüsünde belirlenen ölçek ekonomilerinin ortaya çıkması mümkün olabilecektir.

3.1.1.1.4. Gümrük Tarifeleri

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasındaki ticaretin yapısı incelendiğinde, kliring türü değişimin ağırlığı dikkati çekmektedir. Bunun en önemli nedeni, söz konusu ülkeler üzerinde uygulanan SSCB ekonomi politikasıdır. Sistemde bağımlılığı korumak için hammadde kaynakları ile üretim tesisleri ayrı yerlerde kurulmuştur. Hammadde satımı-ürün alımı yöntemini gerekli kılan bu yapı, malın malla değişimini daha pratik hale getirmektedir. Böylesi bir yapının var olması tarife oranlarının ikinci planda kalmasına neden olmaktadır.

Türkiye ile TEİT arasındaki ticaretin daha çok tarifelere bağlı olduğu görülmektedir. Bu nedenle, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile olan Gümrük Birliği anlaşmasının bu ilişkilerde belirleyici bir rol oynayacağı aşikardır. Anlaşma, Birliğe üye ülkeler arasındaki ticarete uygulanan tarife oranlarını tamamen kaldırmak, üçüncü ülkelere ise ortak bir tarife oranı uygulamak çerçevesinde oluşturulmuştur. Ortak Gümrük Tarifesi, WTO çok taraflı Ticaret Müzakereleri çerçevesinde indirilmekte olup, son olarak Uruguay Round müzakerelerinde Avrupa Birliği taahhütlerine bağlı olarak %3,5 seviyesine düşürülmesi kararlaştırılmıştır. Gümrük Birliği esas itibarıyla sanayi ürünlerini kapsamaktadır. Ancak hassas maddeler olarak nitelendirilen bazı sanayi ürünlerinin üçüncü ülkelere olan ithalatında Topluluk tarafından uygulanan Ortak Gümrük Tarifesi hadlerine uyum kademeli olarak 01.01.2001 tarihi itibarıyla gerçekleştirilecektir (DTM, 1996, s.4-7).

Anlaşmalar çerçevesinde 9 ocak 1998 tarihi itibarıyla Türkiye'nin ithalat üzerinde uyguladığı dış tarife oranı I Sayılı Liste için ortalama %35, II sayılı Liste için ise %6 seviyesindedir (T.C.Resmi Gazete, 1998).

Azerbaycan'ın 22 Nisan 1998 tarihi itibarıyla Türkiye'den ithal ettiği mallara uyguladığı vergi oranı 17 fasıl için ortalama %5 seviyesindedir. 23 fasıl vergiden muaf tutulmuştur. Ayrıca, 4 fasılda yer alan bazı kalemlerin bir kısmı %5 oranında vergiye tabi tutulurken, geri kalanı ise vergiden muaf tutulmuştur (Azerbaycan Ticaret Müşavirliği, 1998).

Kazakistan, 26 Haziran 1998 tarihi itibarıyla Türkiye'den ithal ettiği mallara uyguladığı gümrük vergisi oranı 25 fasıl için ortalama %10 seviyesindedir. 13 Fasıl ise vergiden muaf tutulmuştur. Ancak muafiyet kapsamı içine dahil bazı kalemlerden ECU üzerinden vergi alınmaktadır (Kazakistan Ticaret Müşavirliği, 1998).

Özbekistan, 11 Mart 1998 tarihi itibarıyla Türkiye'den ithal ettiği mallara uyguladığı vergi oranı 57 fasıl için ortalama %27 seviyesindedir (Özbekistan Ticaret Müşavirliği, 1998).

Türkmenistan, 17 Şubat 1998 tarihi itibarıyla Türkiye'den olan ithalatına ortalama %50 seviyesinde gümrük vergisi uygulamaktadır. Ülke, aynı zamanda belli mallar için ölçü üzerinden vergi uygulaması yapmaktadır (Türkmenistan Ticaret Müşavirliği, 1998).

Tarife oranlarına ulaşamayan Kırgızistan dışında, genel itibarıyla ele alındığında Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın Türkiye'den yaptıkları ithalatta uyguladıkları tarife oranı, ölçü birimleri üzerinden alınan vergi oranı dışında, ortalama %23 seviyesindedir. Bazı maddeler vergiden muaf tutulmaktadır. Türkiye'nin bu ülkelere uyguladığı tarife oranı ise, I ve II No'lu Fasıllar itibarıyla ortalama %20,5 civarındadır (T.C. Resmi Gazete, 1998).

Türkiye'nin Avrupa Birliği ile olan Gümrük Birliği Anlaşması başka bir entegrasyon bölgesi ile tarife oranlarının tamamen kaldırılacağı ve birliğin ortak gümrük tarifesinin altında bir tarife oranının uygulanacağı benzer bir işbirliğine gitme hareketini engellemektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin Ortak Gümrük Tarifesi %3,5 olarak belirlenmiştir. Bu durumda Türkiye'nin TEİT şeklindeki entegrasyon hareketinde ticarete konu olan malların gümrük vergi oranlarının karşılıklı olarak Ortak Gümrük Tarifesi oranına yakın bir seviyeye düşürülmesi entegrasyon hareketinden ülkelerin sağlayacağı çıkarları mevcut duruma göre daha iyi bir seviyeye getirecektir. Yani, ticaret yaratıcı etki tarife oranlarında sağlanacak indirim ölçüsünde artacaktır.

3.1.1.1.5. Ekonomilerin Tamamlayıcılık-Rekabetçilik Durumu

Entegrasyonu oluşturan ekonomiler büyük ölçüde benzer ve maliyet itibarıyla birbirine yakın çalışma düzeylerinde iseler bu durumda ürünler arasında ikame söz konusu olacağından ticaret yaratma etkisi daha büyük olacaktır. Fakat malın en düşük maliyette üretildiği ülkenin entegrasyon alanı dışında kalması ticarete sapmaya neden olacaktır. Birbirinden farklı mallar üreten veya maliyetleri arasındaki farkı büyük olan tamamlayıcı özellikteki ekonomiler arasında oluşturulacak entegrasyonda kaynakların yeniden dağılımı söz konusu olmayacağından beklenen fayda sağlanamayacaktır. Geleneksel rekabetçi-tamamlayıcı görüşün aksine, tamamlayıcı ekonomilerin kurduğu bir gümrük birliğinin, rakip ekonomilerin kurduğu bir gümrük birliğine göre ticaret yaratma bakımından daha fazla kazanç sağlar diyen iktisatçılar da vardır. Çünkü bölge içinde ticaretin genişlemesi üyelerin üretimlerini esas olarak etkilemeyecektir (Ertürk, 1993, s.88).

TEİT'na üye ülke ekonomilerinin tamamlayıcılık özelliklerinin ön planda olduğu dikkati çekmektedir. Geleneksel-rekabetçi görüş çerçevesinde yorumlandığında, böylesi bir ekonomik entegrasyonun kaynakların yeniden dağılmasına imkan tanımaması nedeniyle istenilen yarar sağlayamayacağı ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın sahip olduğu kaynaklar incelendiğinde başta enerji kaynakları olmak üzere çeşitli doğal kaynaklar bakımından çok zengin oldukları görülür (Morgil, 1997, s.774). Ancak bu potansiyel, üretim tesislerinin teknolojik ve ölçek ekonomileri açısından yetersiz olması nedeniyle istenilen verimlilikte kullanılamamaktadır. Ayrıca, bu tesislerin yeniden yapılanması veya sayılarının artırılması için yüksek sermaye kullanımına ihtiyaç duyulması durumu daha da zorlaştırmaktadır. Bu nedenle söz konusu ülkeler yabancı ülkeler ile yatırım ortaklığına gitmek zorundadırlar. Ortaklık için Türkiye, bölgeye olan coğrafi ve demografik yakınlığı ile adaylardan biri ve avantajlısı durumundadır. Ancak, Türkiye'nin de sermaye faktörü açısından yetersiz olması, işbirliği gerektiren alanlarında ifade edilen avantajların kullanılmasını sınırlamaktadır.

3.1.1.1.6. Entegrasyon Alanı, Nüfusu, Coğrafi ve Kültürel Yakınlık

Ekonomik entegrasyona katılan ülke sayısının fazla ve gerçekleşeceği coğrafi alanın geniş olması, ticaretin yönünü etkilemesi nedeniyle üretim etkilerinin ortaya çıkmasını sağlar ve entegrasyonun başarısı üzerinde etkili olur (Anderson, 1995, s.81).

TEİT altı ülkeyi kapsamaktadır. Bölgenin toplam alanı 4.753 bin kilometrekaredir. Toplam nüfusu ise, 1995-2000 dönemi tahminleri itibarıyla, yaklaşık 121 milyondur. Bu da, başarılı alt bölge entegrasyonları ile karşılaştırıldığında oldukça düşük sayılabilecek bir durumu ifade etmektedir.

Entegrasyonu oluşturacak ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakınlığı taşıma maliyetlerini düşürmesi nedeniyle üretim üzerinde etkili olur. Böylece, entegrasyonun başarısını etkiler. TEİT'ndeki ülkelerin coğrafi olarak birbirine yakın olması ekonomik entegrasyonun başarısını olumlu yönde etkileyebilecek niteliktedir. Ancak sorun, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında var olan ortak sınırların, Türkiye ile bu grup ülkeler arasında olmamasıdır.

Entegrasyon bölgesinin kültürel olarak birbirine olan yakınlığı entegrasyonun ticaret yaratma etkisi üzerinde olumlu etkiler yapar. Bölge üyelerinin din, dil, tarih ve

kültürel alanlardaki ortak yanları, zevk ve tercih yapılarının benzerliklerini artırmaktadır. İfade edilen benzerlikler nedeniyle talcbin aynı mallara yönelmesi, ilgili alanlarda üretim yapan tesisler arasındaki rekabetin artmasına neden olacak ve üretim maliyetlerinin düşmesine neden olabilecektir. Bu da, bölge ülkelerinin reel gelirlerini olumlu yönde etkileyebilecektir.

3.1.1.2. Tüketim Etkileri

Tüketim etkileri, mallar arasındaki ikame sonucu ortaya çıkar. Düşük maliyette üretilen malların entegrasyon bölgesinde daha fazla talep edilmesi nedeniyle tüketim miktarları artar. Yüksek maliyette üretilen malların ise azalır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki üretim tesislerinin teknolojik olarak geriliği, ölçek ekonomilerinden faydalanacak düzeyde bir üretim yapısının olmaması ve verimliliğin düşük olması maliyetlerin artmasına, dolayısıyla rekabet gücünün düşük olmasına neden olmaktadır. Türkiye'nin özellikle tüketim malları sanayiinde bu ülkelere göre konumunun daha iyi düzeyde olması Türkiye menşeli mallara olan talebin artmasına neden olacaktır. Böylece ekonomik büyüme hızlanacaktır. Ancak bu etkilerin ortaya çıkabilmesi için entegrasyon bölgesinde malların serbest dolaşımı üzerinde herhangi bir tarife ve kısıtlamaların bulunmaması yada önceki duruma göre düşürülmesi gerekir.

TEİT'nda Türkiye dışındaki diğer ülkelerin aralarındaki ticarete konu olan mallarda herhangi bir değişme olması beklenmezken, Türkiye'den yapacakları ithalatta bir artış söz konusu olacaktır. Özellikle gıda, hazır giyim, elektrikli makineler, otomotiv, mobilya, cam ve seramik eşyalar ve tüketim mallarında bu artışın daha iyi bir şekilde hissedilecektir. Entegrasyondan sonra ithalatın yönünün Türkiye'ye kayması büyük ölçüde üretim maliyetlerinin diğer üye ülkelere göre daha düşük olmasından kaynaklanacaktır. Türkiye ise bu ülkelere daha çok sanayi malları ve bazı ara malları satın alacaktır.

Refah artırıcı üretim etkilerinin baskın çıkabilmesi için ticaretin finansmanını sağlamak üzere uygun bir parasal yapının oluşturulması şarttır. Ancak, halihazırda böyle bir oluşum yoktur.

Sonuç olarak, TEİT'nin olumlu tüketim etkileri ortaya çıkarması bu ülkelerin mal alımlarında yapmış oldukları harcamaların önemli kısmının yurtiçindeki mallara yönelmiş olması, yabancı mallara olan talebin ise, diğer katılımcı ülkelere kayması gerekir.

3.1.1.3. Ticaret Hadleri Üzerindeki Etkiler

Bütün olarak ele alındıklarında entegrasyonların ticaret hadleri üzerindeki etkilerinin üç şekilde ortaya çıktığı görülür. Bunlar, entegrasyonların fiyat yapısında meydana getireceği değişimler, entegrasyonun pazarlık gücündeki değişimler ve üye ülkelerin ödeme bilançolarını denkleştirmek amacıyla başvurdukları tedbirlerin etkileridir (Çelik, 1992, s.375).

TEİT'nda toplam talebin yabancı mallara kayması ticaret sapmasına neden olabilecektir. Ancak, söz konusu ülkeler, üçüncü ülkelerle olan ticari ilişkilerindeki ticaret hadlerini kendi lehlerine çevirme şansına sahiptirler. Bu yapının toplam olarak olumlu yada olumsuz olması arz ve talep esnekliklerinin değerine bağlı olarak değişecektir.

Ekonomik entegrasyon bölgesinde önemli boyutlarda ticaret yaratılması ve ticaret genişlemesi olması durumunda, dış ülkelere ihraç edilecek mal miktarı azalacaktır. Bölgede ticaret yaratılması ve genişlemesi için iyi bir potansiyel vardır. Bu durumda ticaret hadleri ihraç mallarının arz esnekliği ile dış talep esnekliğinin düşüklüğü ölçüsünde entegrasyon bölgesinin lehine dönebilecektir.

Ticaret hadlerinin istenilen yapıya dönüştürülmesi bir bakımdan entegrasyon bölgesinin pazarlık gücüne bağlıdır. Burada sözü edilen bölgenin stratejik öneme haiz olan petrol ve doğal gaz rezervlerine sahip olması bölgenin pazarlık gücünü artırmada belirleyici olacaktır.

3.1.2. Dinamik Refah Etkileri

TEİT'nin dinamik refah etkileri, entegrasyonun verimlilik üzerindeki etkileri ve istihdam üzerindeki etkileri kapsamında ele alınmıştır.

3.1.2.1. Verimlilik Üzerine Etkiler

TEİT'nin verimlilik üzerindeki etkileri, talep yönünden kısır döngünün kırılması ve arz yönünden kısır döngünün kırılması şeklinde iki alt başlıkta incelenmiştir.

3.1.2.1.1. Talep Yönünden Kısır Döngünün Kırılması

TEİT'nin piyasası nispeten dar ve üye ülkelerinin gelir seviyesi düşüktür. Bu yapı yatırımların, verimliliğin ve reel gelir seviyesinin düşük olmasını beraberinde getirecektir. Talep açısından kısır döngü oluşturan bu yapının çözülmesi gerekli olan tasarrufların yapılmasıyla birlikte yatırımların, verimliliğin ve reel gelirin artırılmasıyla mümkün olabilecektir. Bu nedenle yatırımlara kanalize edilecek içsel ve dışsal tasarrufların ölçek ekonomilerinden yararlanmaya uygun, rekabetçi özelliği olan alanlara aktarılması gerekecektir.

3.1.2.1.1.1. Ölçek Ekonomileri

TEİT, çoğu mamul mallar açısından optimal ölçekte değildir. Türkiye dışındaki diğer ülkelerdeki işletmeler ise, SSCB döneminden kalan yapılarından tamamen kurtulamamış ve modern işletmecilik anlayışıyla yönetilmemektedirler. Bu nedenle sağlanacak içsel tasarruflar gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında daha fazla olacaktır. Bunun nedeni söz konusu ülkelerin geniş iç ve dış pazarları dolayısıyla içsel tasarruflar açısından doygunluk sınırında olmasından kaynaklanmaktadır.

TEİT bölgesi optimum büyüklüğe sahip olmasa bile, toplam talep miktarı üye ülkelerin kendi iç taleplerinden daha fazla olacaktır. Bu da, eskiye oranla daha büyük ölçekte üretim yapma imkanı sağlayacak ve maliyetleri düşürecektir. Maliyetlerin düşmesi fiyatları düşüreceği için talep artacak ve uzun dönemde piyasa daha da genişleyecektir. Benzer genişleme gümrük vergilerinin azaltılması veya kaldırılması durumunda da ortaya çıkabilecektir. Sonuçta, ölçek ekonomilerinden yararlanan optimum üretim tesislerini emecek kapasitede bir piyasa genişliği sağlanacak ve içsel tasarruflar ortaya çıkacaktır. İçsel tasarrufların ortaya çıkması dışsal tasarrufların ortaya

çıkışını uyaracaktır. Bu nedenle dışsal tasarrufların kaynağını oluşturacak olan içsel tasarrufları olumsuz yönde etkileyebilecek olan doğal ve yapay engellerin ortadan kaldırılması gerekmektedir.

3.1.2.1.1.2. Rekabet Gücündeki Değişmeler

TEİT’nda Türkiye dışındaki ülkeler SSCB’nin merkezi yönetim anlayışının etkisinden henüz kurtaramamıştır. Modern liberal ekonomik kurallar birçok alanda benimsenmiş olsa da bu kuralları etkin bir şekilde uygulayacak olan eğitimli insan kaynağının yetersiz olması, söz konusu ülkelerin uluslararası alandaki rekabet gücünü olumsuz yönde etkilemektedir. Ancak, böylesi bir ekonomik entegrasyona gidilmesi durumunda, Türkiye’nin liberal ekonomi kurallarını öğreten eğitim kurumları ve işgücü bu ülkelerin rekabet güçleri üzerinde olumlu katkılarda bulunacaktır. Ayrıca, yetişmiş eleman dışında işletmelerin verimli çalışmalarını sağlayacak olan modern yönetim-organizasyon ve kalite tekniklerinin bu ülkelere uygulanması zaten doğal kaynaklar açısından son derece zengin olan bu bölgenin dünya ekonomisi içindeki nispi önemini dolayısıyla pazarlık ve rekabet gücünü artıracaktır.

İşletme bazında ele alındığında ise, böylesi gelişmeler bölge içi firmalar arasındaki rekabeti artıracak ve Araştırma-Geliştirme faaliyetlerinin önem kazanmasına neden olacaktır. Artan iç rekabet beraber ürün kalitesinin artmasına ve fiyatların düşmesine neden olacaktır. Fiyatların düşmesi de bu bölgede yaşayan insanların reel gelirlerini etkileyerek refah seviyesini artıracaktır.

3.1.2.1.2. Arz Yönünden Kısır Döngünün Kırılması

TEİT’nın, başlangıçta arz yönünden de bir kısır döngü yaşaması olasıdır. Böylesi bir kısır döngünün nedeni daha önce de vurgulanan düşük seviyedeki gelir seviyeleridir. Çünkü düşük gelir, düşük tasarruf anlamına gelir. Bu etkileşim sonuçta yine gelir seviyesinin düşmesine neden olur.

Bölgesel ekonomik entegrasyonun arz yönünden olan bu kısır döngüyü kırması, sermaye birikimindeki değişmeler ve mevcut sermaye mallarının kullanımındaki verimliliğin artması ile sağlanması mümkün olabilecektir.

3.1.2.1.2.1. Sermaye Birikimi Üzerindeki Etkiler

TEİT'nda sermaye birikimini etkileyebilecek unsurlar yurtiçi tasarrufların ve sermaye malı ithal imkanlarının değişmesi ile yabancı sermayenin bölgeye çekilmesi şeklinde ortaya çıkabilecektir.

Ekonomik entegrasyonun sağlanmasıyla birlikte bölgesel piyasada mal ve hizmetlerin fiyatlarının düşmesi, nominal gelirlerde aynı oranda bir azalma olmaması durumunda reel geliri artıracaktır. Artan gelir bireylerin taleplerinin aynı oranda artmaması durumunda tasarrufları artıracaktır. Bu mekanizma Türkiye açısından ele alındığında asgari ölçüde işlese bile, bağımsızlığını yeni kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın doymamış taleplerini karşılayacak bir gelir düzeyine henüz ulaşamamaları istenilen ölçülerde tasarruflara yansıyamayacak, iç tasarruflarla yatırımların finansmanı mümkün olmayacaktır.

Ekonomik entegrasyon bölgesinin kurulmasıyla üye ülkelerin aralarındaki ticarete konu olan mallara olan karşılıklı talepler artacaktır. Bu durumda arz kaynaklarının talep miktarına uygun bir şekilde yeniden düzenlenmesi gerekecektir. Aksi durumda fiyat seviyesi yükselecektir. Fiyat seviyesinin yükselmesiyle mallara olan talep azalacağı için tasarruflar olumlu yönde etkilenecektir. İfade edilen bu sistemin çalışması, fiyat istikrarının sağlanmasına bağlıdır. Ancak, 1996 yılı itibarıyla, bölge ülkelerinin enflasyon oranlarının oldukça yüksek ve ülkeden ülkeye önemli farklılıklar arz etmesi, söz konusu mekanizmanın işleminin mümkün olmadığını ortaya çıkarmaktadır.

Ekonomik entegrasyon bölgesi ile üçüncü ülkeler arasındaki dış ticaret hadlerinin bölge lehine dönüşmesi durumunda üye ülkelerde dış ticaretle uğraşan firmaların gelirleri de artacaktır. Bu artışla birlikte marjinal tasarruf eğiliminin de artması mümkün olacak ve yatırımlar hızlanacaktır. Ancak bu sistemin oluşması büyük ölçüde bölgenin bütün olarak dünya ekonomisi içindeki pazarlık gücünün artmasına bağlı olarak değişecektir.

Entegrasyon bölgesinde daha önce üçüncü ülkelerden ithal edilmekte olan bazı mallar artık bölge içinde yer alan ülkelerden temin edilebilecektir. Örneğin, SSCB çatısı içinde bulunan Türk Cumhuriyetleri'nin üçüncü ülkelerden satın aldıkları dayanıklı tüketim malları, gıda, hazır giyim gibi ürünleri Türkiye'den almaları söz konusu olabilecektir. Türkiye'nin de dışarıdan satın aldığı sanayi malları, yatırım malları, ara malları, petrol ve doğal gaz gibi toplam ithalat içinde önemli paya sahip olan kalemleri bu ülkelerden satın alacaktır.

Bölge ülkeleri arasında yapılacak dış ticaret işlemlerinde kliring sisteminin uygulanması bu ülkeler için kıt olan döviz kaynaklarının yetersizliğinin yarattığı olumsuz baskıyı rahatlatılabilecektir. Döviz rezervlerinde sağlanabilecek olumlu gelişme istenilen tasarrufların yapılması durumunda yatırım mallarının ithalinde kullanılabilir. Bu da, üye ülkelerin gelişmesini olumlu yönde etkileyebilecektir. Aksi takdirde bu tasarruflar tüketim malları ithalatında kullanılacak ve gerekli yarar sağlanamayacaktır.

3.1.2.1.2.2. Sermaye Mallarının Kullanımında Etkinliğin Artması

TEİT'nda reel gelirlerin düşük seviyelerde olması ve talep yetersizliği bazı sektörlerin atıl kapasite ile çalışmalarına neden olmaktadır. Ancak entegrasyonun sağlanması ile ihracat engellerinin kaldırılması yada azaltılması kapasite kullanımını artıracak ve piyasanın büyümesine bağlı olarak maliyetleri düşürebilecektir. Bu da, karlılığı ve dolayısıyla gelir seviyesini artıracaktır.

3.1.2.2. İstihdam Üzerindeki Etkiler

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan SSCB sistemi gereği bağımsızlıklarını kazanana kadar işsizlik sorunu ile karşılaşmamışlardır. Ancak ekonominin hemen her sektöründe değişik boyutlarda var olan bir gizli işsizlik sorunu ile iç içe yaşamışlardır. Bağımsızlıktan sonra bu ülkelerin liberal ekonomik yapıyı kabul edip piyasa mekanizması kurallarını işletmeleri, özelleştirmeye gitmeleri ve ekonomik birimlerini kar güdüsü çerçevesinde oluşturmaya çalışmaları insanların işsizlik sorunu ile karşılaşmalarına neden olmuştur.

TEİT yapısında Türkiye, istihdam konusunda önemli faydalar sağlama imkanı vardır. Liberal ekonomik sistem sosyalist sisteme göre farklı bir işleyiş sistemi ile çalışır. Bu nedenle söz konusu ülkelerde işgücü tipi değişmek zorundadır. İhtiyaç duyulan işgücüne yeterince sahip olmayan bu ülkeler, Türkiye'nin bu konulardaki eğitim kurumları ve işgücünden yararlanma imkanına sahip olacaklardır.

Teorik olarak, emek faktörü hareketliliğinin kaynağı uluslararası ücret farklılıklarıdır. Bu da, düşük ücret seviyesinden yüksek ücret seviyesine doğrudur. Genel kanı, emek faktörünün, TEİT içinde gelir seviyesi yüksek olması dolayısıyla büyük ölçüde Türkiye'ye doğru kayacağı yönündedir. Ancak söz konusu ülkelerin liberal sistemi bilen ve tecrübe eden faktöre olan ihtiyacının yüksek boyutlarda olması bu kuralın ters yönde işlemesine neden olabilecektir.

Bir bütün olarak entegrasyon bölgesinin istihdam seviyesini artırmak için, üye ülkelerin ihracatının karşılıklı olarak artması, bölge içindeki ticaret üzerine konulan engellerin kaldırılması veya azaltılması, mal ve sermaye hareketinin alanının genişlemesi ve pazarlama imkanlarının genişlemesi gerekir.

Burada belirtilmesi gereken en önemli nokta, ifade edilen istihdam artışının ortaya çıkması sermaye faktörüne, efektif talep artışını karşılayacak olan arzın ortaya çıkması ise sermaye teçhizatına bağlıdır. TEİT'na üye ülkelerin bütün olarak sermaye faktörü ve sermaye teçhizatı konusundaki yetersizliği gerekli istihdam artışlarının ortaya çıkmasını engelleyecektir. Talebi karşılayacak olan arzın artırılmaması ise, bölge içinde fiyatlar genel seviyesinin yükselmesine neden olacaktır.

3.2. Ekonometrik Analiz

3.2.1. Yöntem

Çalışmada, TEİT'na üye Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan Türkmenistan ve Türkiye ticaretten, mevcut şartlar çerçevesinde sağlanan refah etkileri

test edilmiştir. Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'dan oluşan ülkeler grubu iki ayrı ülke olarak ele alınmıştır. Test için, En Küçük Kareler Yöntemi (EKK), panel veriler için ise, Sabit Etki Tekniği (SET) kullanılmıştır.

Ekonometrik uygulamalarda düşük gözlem sayıları içeren veri setlerinin kullanımının doğal bir sonucu olarak ortaya çıkan problemlerden kaçınmak ve aynı zamanda Yatay Kesit Tekniği (YKT) uygulamasının etkinliğini sağlamak için en iyi yol panel veri kullanmaktır. Çalışma yatay kesit ve zaman serisi gözlemlerinin her ikisini de kapsadığı için ikinci yaklaşıma panel veri altında $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \text{logTH}_{jt} + \varepsilon_{jt}$ denklemi için EKK tekniğine başvurulmak suretiyle yapılacaktır. Ne var ki, EKK yöntemine panel veri uygulamasıyla karşılaşılabilecek olan problemlerin tamamen giderilmiş olması mümkün değildir.

Çalışmada ekonometrik açıdan en önemli problem, panel veri için EKK tekniğinin uygulanması durumunda yapılacak tahminlerde bireysel ülkelerin refah düzeylerinin ana belirleyicilerinin model dışında bırakılması yani, gözlenememesidir. Böylesi bir entegrasyonun refah denkleminin bazı açıklayıcı değişkenleri içermemesi ile ilişkili olarak sonuç taraflı çıkabilecektir. Taraflı olarak tahmin edilen katsayılar ise EKK tahmin edicilerinin b.l.u.e. özelliğini tahrip edebilecektir.¹ Ülkeye ve zamana özel etkileri dikkate alan bir yöntem bütün modellerdeki detaylandırılmış kontrol değişkenlerinin dahil edilmesini mümkün hale getirir. Panel verinin mevcut olması durumunda, SET (gözlemlenen değişkenler ya zaman serisi ortalama ya da ülkeler ortalama değerinden çıkartılır, yeni değişkenler elde edilir ve bu değişkenlere EKK uygulanır) veya EKK Kukla Değişken Tekniği (kukla değişkenler zamana veya ülkeye özel etkileri yakalamak için kullanılır)'nin kullanılması denklemden çıkartılmış veya gözlenmemiş ülkeye özel ve zamana özel etkilerin yakalanması için diğer bir yol olarak ele alınır² (Karahasan, 1993, s.49). Tarafsız tahminler yapma olasılığını artırmak için

¹ Johnston, 1984, pp.260-261'de gösterildiği gibi regresyon katsayılarındaki sapma denkleme dahil edilen ve denklem dışına bırakılan değişkenler arasındaki kovaryanslar sıfır ise, giderilmiş olacaktır. Bu durumda varyans dağılımı taraflı, istatistiksel yorumlar ise yanlış sonuçlara yol açacaktır.

² Bu spesifikasyondaki iki yaklaşım da sabit terimin hem zaman, hem de ülkeler itibarıyla değişmesine imkan tanır. Eğimler de değiştirilirse verilerin toplanması uygun olmayacaktır ve her bir ayık yatay kesit regresyonunun bütün katsayıları farklı zaman periyodlarında farklı yatay kesit birimler için farklı olarak ele alınan ayrı bir model veya tek bir denklem içerecektir. Fakat tahmin edilecek parametre sayısı gözlem

özellikle SET’nde refah denklemi spesifik edilebilir. Bu da, değişkenlerin veri bir zamanda bireysel ülkeler arasında sabit kalan dahil edilmemiş veya gözlenmemiş bazı değişkenleri olması durumunda gerçekleşir. Daha açık bir ifadeyle, SET’nin uygulanmasının esas nedeni, denkleme dahil edilmeyen veya yanlış ölçümlenen ülkeye özel veya ülkelerin entegre olması ve refahını ilişkilendiren ekonomiye özel değişkenlerin mümkün etkilerinin yakalanması olacaktır.³ Burada zaman periyodunun uzunluğu (1991-1998) model parametrelerini anlamlı bir şekilde değiştirmesi için yeterli olmadığı için açıklayıcı değişkenlerin eğim katsayıları sabit olarak varsayılmıştır. Böylece panel veri için EKK tekniğini kullanmak suretiyle bu varsayım altında takip edilecek spesifikasyon zaman ve bireysel veya bireysel ülkeler arasında değişen bir sabitin olduğu zaman veya bireysel ülkeler üzerinde ise, ortak bir eğim katsayıları vektörünün bulunduğu varsayılmıştır. İki spesifikasyon arasındaki farklılık zaman etkileri veya bireysel etkileri temsil eden değişkenlerin ortalamalarının oluşturulmasından kaynaklanır. Her iki spesifikasyondaki değerlerin ortalamaları aşağıdaki biçimde hesaplanabilir. Zaman etkilerini içeren ilk spesifikasyonda her bir değişkenin veri bir yıl için ortalaması alınırken, bireysel etkileri içeren ikinci spesifikasyondaki her bir değişken veri ülke için 8 yılın ortalaması alınarak hesaplanmıştır.

Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, çalışmada, karar birimlerinin panel davranışları üzerindeki gözlemlerine başvurulmuştur. Bu başvuru, genellikle birbirini izleyen zaman periyodlarının bir kısmı için gerçekleştirilmiştir.

$$i=1.....p$$

$$t=1.....m$$

$$n= p.m$$

Burada,

n= gözlenen örnek sayısı

t= zaman (1991-1998)

p=yatay kesit

sayısından daha fazla olacağı için anlamlı katsayılar tahmin etmek mümkün olmayacaktır.

³ Denkleme alınmamış veya gözlenmemiş değişkenlerin etkileri sınıflandırılabilir. Denkleme dahil

i = ülke sayısı

Panel verilerin kullanıldığı modelde değişkenler şu şekilde temsil edilir:

Y_{it} = t periyodundaki i birim için bağımlı değişken değeri

$i= 1.....p$

$t=1.....m$

X_{jit} = t periyodundaki i birim için j açıklayıcı değişkenin değeri

Bu durumda doğrusal hipotez,

$$Y_{it} = \alpha + \beta_1 X_{1it} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + \dots + \beta_k X_{kit} + U_{it}$$

Burada, bütün zaman periyodlarındaki bütün birimler için ortak bir parametre olduğu varsayılacaktır. Modelin olası bazı uygulamaları şöyle ifade edilebilir.

1. Burada panel, Gayrı Safi Yurtiçi Hasılası Y_{it} olan 6 değişik ülke X_{jit} açıklayıcı değişken ile temsil edilmiştir. Bu değişken değerleri ihracat, ithalat ve dış ticaret hacmidir.
2. Burada panel, bir ülkeler grubunu ifade eder. Çalışmanın amacı, refahı etkilemek için düşünülen açıklayıcı değişkenler grubunun bir fonksiyonu olarak onların Y_{it} büyüklükleriyle ve zamanla ilgilidir.
3. Burada panel, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ı içermektedir. Y_{it} t yılında i ülkesindeki gayrı safi yurt içi hasılları göstermektedir. İlgili soru, ithalat, ihracat ve dış ticaret hacmi gibi geleneksel değişkenlerin Y_{it} deki versiyonu açıklamada yeterli olup olmadığıdır.

edilmemiş değişkenlerin etkileri bireysel yatay kesit birimlere özel, fakat zaman itibarıyla sabittir.

4. Burada panel, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye'yi içermektedir. Çalışmanın amacı, ülkelerarası ve zaman süreci içinde söz konusu ülkelerin Y_{it} belirleyicilerini ortaya koymaktır.

Modelin veri ve dağılımları i. birim için şöyle ifade edilebilir (Johnston,1984,s.396):

$$Y_t = \begin{bmatrix} y_{i1} \\ \cdot \\ \cdot \\ y_{im} \end{bmatrix} \quad X_t = \begin{bmatrix} x_{2i1} & x_{3i1} \dots x_{ki1} \\ \cdot \\ \cdot \\ x_{2im} & x_{3im} \dots x_{kim} \end{bmatrix} \quad U_t = \begin{bmatrix} u_{i1} \\ \cdot \\ \cdot \\ u_{im} \end{bmatrix}$$

Dataları oluşturmada kümeleme yöntemi uygulanabilir.

$$Y = \begin{bmatrix} y_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ y_p \end{bmatrix} \quad X = \begin{bmatrix} x_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ x_p \end{bmatrix} \quad U = \begin{bmatrix} u_1 \\ \cdot \\ \cdot \\ u_p \end{bmatrix} \quad (1)$$

Burada,

$$Y = nx1$$

$$X = n.(k-1)$$

$$U = nx1 \text{ 'dir.}$$

Denklemdaki Model,

$$Y = \begin{bmatrix} i & x \end{bmatrix} \cdot \begin{bmatrix} \alpha \\ \beta \end{bmatrix} + u \quad (2)$$

i: nx1 birim vektörünü,

α : ölçeği,

β : ($\beta_2, \beta_3, \dots, \beta_k$)'yı ifade eder.

Modelin bir çeşidi, zaman serisi ve panel veri için sunulmuş ve modeller seti diğeri için uygun hale getirilmiştir. Bu modellerin hepsi denklemin sistematik kısmında varsayımlar yapmak ve/veya dağılımlar vektöründe varsayımlar yapmak suretiyle Denklem 2'den elde edilmiştir.

Model 1(a) oldukça açıktır. Denklem 1'in sistematik kısmı tüm zaman periyodu ve tüm gözlemler için i, t 'dir. Ayrıca model, ortak bir sabit terimin olduğunu varsayar ve zaman süreci boyunca bütün birimlerin eğim katsayıları aynıdır.

Dağılım varsayımı,

$U_{it} \sim \text{iid} (0, \delta^2_u)$ bütün i, t için

Burada,

iid, bağımsız ve özdeş bir şekilde dağıtılmıştır. Böylece, herhangi bireysel bir biçim için dağılımlarda ardışık bağımlılık yoktur. Burada ister aynı zamanda, ister gecikmeli olsun farklı birimlerin dağılımları arasında hiçbir bağımlılık söz konusu değildir. Dağılım bütün noktalarda sabit varyansa sabittir. Uygun tahmin metodu EKK'dır. Bu yöntem 1 nolu denklemlerin kümelenendirilmi^o verilerine ba^ovurularak gerçekleştirilir.

Aşağıda zaman serilerinin sınıflandırılması ve panel modeller gösterilmiştir:

Model	Sabit (α)	Eğim (β)	Dağılım Terimi (U_{it})
I(a)	I, t için ortak	I, t için ortak	$E(UU') = \delta_u^2 I_n$
II(a)	I üzerinde değişken	I, t için ortak	Sabit Etkiler Modeli
III(a)	I, t , üzerinde değişken	I, t için ortak	Sabit Etkiler Modeli

Kaynak : Johnston, 1984, s.397

Model II(a), Model I(a)'daki ortak varsayımı yumuşatır. Fakat, bütün karar birimleri için ortak bir eğim katsayıları vektörü varsayımını elinde bulundurur.

Bu modelin matris formülasyonu şöyledir;

$$\begin{bmatrix} y_1 \\ y_2 \\ \cdot \\ y_p \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} I_m & O & \dots & O & X_1 \\ O & I_m & \dots & O & X_2 \\ \cdot & \cdot & \dots & \cdot & \cdot \\ O & O & \dots & I_m & X_p \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \alpha_1 \\ \alpha_2 \\ \cdot \\ \alpha_p \\ \beta \end{bmatrix} + U \quad (3)$$

$$y = Z\alpha + x\beta + U \quad (4)$$

Z tanımının olduğu yerde 3 ve 4 denklemlerinin karşılaştırılması açık bir şekilde görülmektedir (Johnston,1984,s.398).

B matrisinin tanımı,

$$B = Z(Z'Z)^{-1}Z' \text{ şeklindedir.} \quad (5)$$

Buradan B matrisinin nxn şeklinde bir matris olduğu kolayca görülür.

$$B = \frac{1}{m} \begin{bmatrix} J_m & O & \cdot & \cdot & C \\ O & J_m & \cdot & \cdot & O \\ O & O & \cdot & \cdot & J_m \end{bmatrix} \quad (6)$$

Burada,

$J_m = \mathbf{1}_m \mathbf{1}_m'$ birbirini kapsayan mxm şeklinde bir matristir.

$$\frac{1}{m} J_m Y_i = \begin{bmatrix} \bar{Y}_i \\ \bar{Y}_i \\ \cdot \\ \bar{Y}_i \end{bmatrix} \quad (7)$$

Burada,

$$\bar{Y}_i = \frac{1}{m} \sum_{j=1}^m Y_{ij} \quad \text{'dir.} \quad (8)$$

Böylece, β şeklindeki $n \times n$ 'lik herhangi bir matrisin çarpım öncesi, karar birimi için her bir gözlemle yer değiştirir.

$$P = I_n - B \quad (9)$$

P vasıtasıyla yapılan ön çarpma işleminin tanımlanması birim örnek anlamlarında olan sapma nedeniyle orijinal gözlemlerin yerine geçer. P,Z için ortogonal simetrik eş güç matrisidir.

$$PZ = 0 \quad (10)$$

(4) nolu denklemin ön çarpımı $P_y = (P_x)\beta + P_u$ 'dur.

Böylece β vektörünün tahmini birim (grup) anlamından sapma çerçevesinde ifade edilen veriye EKK'yı uygulamak suretiyle ulaşılır. Sonuç olarak,

$$b = (X'PX)^{-1} X' P_y \quad (11)$$

Bu denklem 2 nolu denklem için EKK'nın uygulanmasından elde edilen sonuç denkleminin aynısıdır.

Normal denklem,

$$Z' Za + Z' Xb = Z' b \quad (12)$$

$$X' Za + X' Xb = X' y \quad (13)$$

13 No'lu denklem a için çözüldüğünde,

$$a = (Z' X)^{-1} (Z' y - Xb) \quad (14)$$

13 No'lu denklemle ifade edildiğinde ve b için çözüldüğünde bazı manipülasyonlardan sonra,

$$b = (X' P_x)^{-1} X' P_y \text{ olur.} \quad (15)$$

Z'nin tanımından,

$$(Z' Z)^{-1} = \text{diag} \{m^{-1} \ m^{-1} \dots \dots \dots m^{-1}\} \quad (16)$$

Z'nü kullanarak nx1'lik bir vektörün ön çarpımı her bir grup içindeki parçaların toplanmasını sağlar.

$$\alpha_i = \bar{Y}_i - b_2 \bar{X}_{2i} \dots \dots b_k \bar{X}_{ki} \quad i = 1 \dots p \quad (17)$$

Model II (a) genellikle sabit etkiler modeli olarak bilinir. Sabit etkiler her bir grup için tek bir sabit terime α_i sahiptir. Denklem 4'deki U vektörü homokedasiteye sahiptir. Ardışık bağımlılık yoktur. Böylece, EKK'nın b.l.u.e. özelliği sağlanmış olur.

3.2.2. Model ve Veri Seti

Bu çalışmada bir önceki kısımda teorik esaslarla açıklanmaya çalışılan modeller değişik versiyonlarda oluşturulmuş ve aşağıda verilmiştir.

Model 1. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log TH_{jt} + \varepsilon_{jt}$

Model 2. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log TH_{jt} + \gamma_1 D1 + \gamma_2 D2 + \gamma_3 D3 + \gamma_4 D4 + \varepsilon_{jt}$

Model 3. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log TH_{jt} + \gamma_5 D5 + \gamma_6 D6 + \gamma_7 D7 + \gamma_8 D8 + \gamma_9 D9 + \gamma_{10} D10 + \varepsilon_{jt}$

Model 4. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log TH_{jt} + \gamma_1 D1 + \gamma_2 D2 + \gamma_3 D3 + \gamma_4 D4 + \gamma_5 D5 + \gamma_6 D6 + \gamma_7 D7 + \gamma_8 D8 + \gamma_9 D9 + \gamma_{10} D10 + \varepsilon_{jt}$

Model 5. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log M_{jt} + \lambda \log X_{jt} + \varepsilon_{jt}$

Model 6. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log M_{jt} + \lambda \log X_{jt} + \gamma_1 D1 + \gamma_2 D2 + \gamma_3 D3 + \gamma_4 D4 + \varepsilon_{jt}$

Model 7. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log M_{jt} + \lambda \log X_{jt} + \gamma_5 D5 + \gamma_6 D6 + \gamma_7 D7 + \gamma_8 D8 + \gamma_9 D9 + \gamma_{10} D10 + \varepsilon_{jt}$

Model 8. $\text{Log } Y_{jt} = \alpha + \beta \log M_{jt} + \lambda \log X_{jt} + \gamma_1 D1 + \gamma_2 D2 + \gamma_3 D3 + \gamma_4 D4 + \gamma_5 D5 + \gamma_6 D6 + \gamma_7 D7 + \gamma_8 D8 + \gamma_9 D9 + \gamma_{10} D10 + \varepsilon_{jt}$

Y_{jt} : j ülkesinin t yılı Gayri Safi Yurt İçi Hasılası (Dolar)

X_{jt} : j ülkesinin t yılı Türkiye'ye İhracatı (Dolar)

M_{jt} : j ülkesinin t yılı Türkiye'den İthalatı (Dolar)

TH_{jt} : j ülkesinin t yılı Türkiye ile olan dış ticaret hacmi (Dolar)

D1, D2, D3.....D10 : Aşağıdaki gibi tanımlanan kukla değişkenlerdir.

D1 : Azerbaycan için 1, diğerleri için 0

D2 : Kazakistan için 1, diğerleri için 0

D3 : Kırgızistan için 1, diğerleri için 0

D4 : Türkmenistan için 1, diğerleri için 0

D5 : 1991 için 1, diğer yıllar için 0

D6 : 1992 için 1, diğer yıllar için 0

D7 : 1993 için 1, diğer yıllar için 0

D8 : 1994 için 1, diğer yıllar için 0

D9 : 1995 için 1, diğer yıllar için 0

D10 : 1996 için 1, diğer yıllar için 0

Uygulanan modeller 1991-1998 dönemini kapsamaktadır. Burada, ekonometrik çalışmanın etkinliğini artırmak için 1991 yılına ait ihracat ve ithalat değerleri (1992+1993/2), 1998 GSYİH değerleri de yine aynı şekilde oluşturulmuş ve her bir değişken için gözlem değerleri 48'e çıkartılmıştır.

Uygulanan modellerde kullanılan veriler Avrasya Dosyası, 98/2, Sayı.103, s.7, İGEME (1998), Azerbaycan Ülke Raporu, s.25, T.C. Türk Cumhuriyetlerinden Sorumlu Devlet Bakanlığı Hizmetler Sektörü Komitesi, Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Yatırım İmkanları ve Mali Sektör İnceleme Raporu (1998), s.2,6,11,15,19,23, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü (9 Kasım 1998), Yayın No:2, TSU 00197, DİE (1997), s.694,695 ve EIU (Kazakistan), 1996, s.39-40 kaynaklarından elde edilmiştir.

3.2.3. Bulgular, Genel Değerlendirme ve Sonuç

3.2.3.1. Bulgular

Bağımlı Bağımsız	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7	Model 8
	Log Y	log Y	Log Y	log Y	Log Y	Log Y	log Y	log Y
Sabit	4.890 ^c (2.522)	13.128 ^a (0.837)	-0.478 (3.107)	10.346 ^a (1.286)	4.6414 ^c (2.393)	12.222 ^a (0.953)	-0.703 (2.977)	8.846 ^a (1.185)
log X					0.1987 (0.172)	0.0090 (0.0735)	0.1563 (0.1678)	0.0935 ^c (0.0511)
Log M					0.0951 (0.1855)	-0.1890 ^a (0.0563)	0.3981 ^c (0.2092)	-0.0936 ^c (0.0477)
Log TH	0.2639 ^c (0.1365)	-0.2205 ^a (0.0448)	0.5244 ^a (0.1608)	-0.0771 ^a (0.0663)				
D1		0.4446 ^a (0.0967)		0.3936 ^a (0.0688)		0.5550 ^a (0.1431)		0.5293 ^a (0.083)

D2		1.7740 ^a (0.0955)		1.7596 ^b (0.0650)		1.8511 ^a (0.1123)		1.8350 ^a (0.0689)
D3		-0.5356 ^a (0.1223)		-0.2908 ^a (0.1304)		-0.3428 ^c (0.1970)		0.0009 (0.1565)
D4		1.7951 ^a (0.0974)		1.7323 ^a (0.0709)		1.8762 ^a (0.1219)		1.8150 ^a (0.0780)
D5			1.1168 ^b (0.5418)	0.4272 ^a (0.1079)			1.1501 ^b (0.5375)	0.5003 ^a (0.1000)
D6			1.3885 ^b (0.5973)	0.2221 (0.1497)			1.4816 ^b (0.6104)	0.3106 ^b (0.1837)
D7			0.6692 (0.5250)	0.1957 ^b (0.0927)			0.6957 (0.5202)	0.2494 ^a (0.0865)
D8			0.4585 (0.5240)	0.0011 (0.0917)			0.5105 (0.5205)	0.0681 (0.0889)
D9			0.1886 (0.5135)	-0.0522 (0.0810)			0.2337 (0.5101)	-0.0300 (0.0765)
D10			0.1553 (0.5112)	0.0007 (0.0784)			0.1871 (0.5074)	0.0375 (0.0749)
R2	0.101693	0.964108	0.319771	0.986911	0.136038	0.962296	0.357731	0.989161
F	3.7358 ^c	155.79 ^a	1.8132	157.66 ^a	2.5193 ^c	119.1033 ^a	1.8102	167.31 ^a

3.2.3.2. Genel Değerlendirme ve Sonuç

Model 1, Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasındaki ticaret hacminin Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın gayri safi yurtiçi hasılası üzerindeki etkisini ölçmektedir. Regresyon denkleminin katsayısı 0,2639 olup, %10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Buna göre, söz konusu ülkeler arasındaki herhangi birinin Türkiye ile olan ticaret hacmindeki %1'lik bir artış (azalış), söz konusu ülke ekonomileri üzerinde %0,26'lık bir artış (azalış) sağlayacaktır⁴. Denklemin R² si %10 olup, istatistiksel olarak biraz düşük çıkmıştır. Ancak sağ tarafta tek bir bağımsız değişken olduğu göz önüne alındığında bu durumun nedenini daha iyi anlamak mümkün olur. Denklemin F istatistiği 3,73 olup, istatistiksel olarak %10 seviyesinde anlamlıdır. Bu da, modelin bir bütün olarak %10 seviyesinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Model 2, j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın t yılındaki ekonomilerinin, bu ülkelerin Türkiye ile olan ticaret hacmine bağlı olduğunu göstermektedir. Burada her bir ülke için sabit terimin farklılık

⁴ Bu ve diğer modeller çift logaritmik bir yapıda olduklarından tahmin edilen değişken katsayıları doğrudan elastikiyet cinsinden yorumlanacaktır.

gösterdiği öngörülmektedir. Bu modelde ticaret hacmi değişkeni katsayısı negatif işaretli çıkmış ve Model 1 ile çelişen bir durum arz etmiştir. Modele göre, j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın t yılındaki Türkiye ile olan ticaret hacmindeki %1'lik bir azalma, ülke ekonomileri üzerinde %0,22'lik bir artış sağlayacaktır. Modelde sağ tarafta yer alan açıklayıcı değişkenler, bağımlı değişkendeki bir birimlik değişimin yaklaşık 0,96'sını açıklamaktadır. Modelin F istatistiği 155,79 olarak bulunmuş olup, %1 seviyesinde bir bütün olarak anlamlı çıkmıştır. Ne var ki bu model, ticaret hacminin sıfır olması yani ülke ekonomilerinin dışa kapanması durumunda söz konusu ülkelerdeki ekonomilerin büyüklüğünün farklılık arz etmesine fırsat tanımaktadır. Yani, söz konusu ülkelerin ekonomik entegrasyon sürecine girmeleri kısa dönemde ekonomik refahları üzerinde olumsuz etkilerde bulunacaktır.

Model 3, j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın t yılındaki gayri safi yurt içi hasıllarının, bu ülkelerin Türkiye ile olan ticaret hacminden etkilendiğini göstermektedir. Burada her bir ülke için sabit terimin aynı, her bir yıl için ise farklı olduğu öngörülmektedir. Regresyon denkleminde ticaret hacmi değişkeninin katsayısı 0,5244 olarak bulunmuş olup, bu katsayı %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Buna göre söz konusu ülkelerin Türkiye ile olan ticaret hacmindeki %1'lik bir artış, bu ülkelerin gayri safi yurt içi hasılları üzerinde % 0,52'lik bir artış sağlayacaktır. Modelin R^2 si 0,32, F istatistiği ise 1,81 olarak elde edilmiştir. Ne yazık ki, modelin F istatistiği kabul edilebilecek bir seviyede anlamlı bulunamamıştır.

Model 4, j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın t yılındaki gayri safi yurt içi hasılları ile bu ülkelerin Türkiye ile olan ticaret hacmi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Burada regresyon denklemi sabit teriminin, her bir ülke yanında her bir yıl için de farklılık gösterdiği kabul edilmektedir. Denklemin R^2 'si %99 olarak elde edilmiştir. Buna göre bağımlı değişken olan gayri safi yurt içi hasıllardaki bir birimlik değişimin, yaklaşık %99'u regresyon denkleminin sağ tarafında yer alan açıklayıcı değişkenler tarafından açıklanmaktadır. Modelin F istatistiği 157,66 olup, istatistiksel olarak %1 seviyesinde anlamlıdır.

Bu modelde dış ticaret hacminin Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ekonomileri üzerindeki etkisi, Model 2’de olduğu gibi negatif yönde çıkmıştır. Ancak bu değişkenin ortaya koyduğu etki incelenecek olursa Model 4’ün, Model 2’ye göre daha etkin olduğunu söylemek mümkündür. Aynı zamanda ticaret hacminin katsayısı da istatistiksel olarak %1 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Bu modelde göze çarpan bir diğer husus ise, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın dış ticaret hacminin etkisi dışındaki etkenlerle sağladığı ekonomik gelişmenin zaman geçtikçe azalmasıdır. Bu, bir nevi dış ticaret hacmine olan bağımlılığı artırmaktadır. Yani, uluslararası ticarete konulan engellerin zamanla aşamalı bir şekilde bertaraf edilmesi, bölgenin bir bütün olarak kalkınması için entegrasyon olgusunun zaman ilerledikçe olumlu etkilerde bulunacağını bir açık bir kanıtı olmaktadır.

Model 5, j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın t yılındaki gayri safi yurt içi hasılları ile bu ülkelerin Türkiye’ye olan ihracatı ve Türkiye’den ithalatı arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Bu modelde regresyon denkleminin sabit teriminin yıllara ve ülkelere göre farklılık göstermediği varsayılmaktadır. Model 5’in R^2 si, %14, F istatistiği ise 2,52 olarak elde edilmiş olup, model bir bütün olarak %1 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Ne var ki, bu modelde kısa dönemde ihracat ve ithalat bireysel olarak ekonomi üzerinde anlamlı etkilerde bulunmamaktadır. Çünkü her iki değişken katsayısı da istatistiksel olarak kabul edilebilir seviyelerde anlamlı çıkmamıştır.

Model 6, j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın t yılındaki gayri safi yurt içi hasılları ile bu ülkelerin Türkiye’ye olan ihracatı ve Türkiye’den olan ithalatı arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Ayrıca, sabit terimin her bir ülke için farklılık arz ettiği varsayılmaktadır. Modelin R^2 si %96 çıkmıştır. Buna göre gayri safi yurt içi hasıladaki bir birimlik değişimin yaklaşık olarak %96’sı, regresyon denkleminin sağ tarafındaki açıklayıcı değişkenler tarafından açıklanmaktadır. Modelin F istatistiği 119,1 olarak hesaplanmıştır. Buna göre, regresyon denklemi bir bütün olarak %1 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu modele

göre, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında gerçekleşen ihracat söz konusu ülke ekonomilerini olumlu yada olumsuz yönde etkilemezken, Türkiye'den olan ithalatları ise ekonomik refahlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Bu durum istatistiksel olarak anlamlı çıkmış ve teori ile de uygun bir yapı sergilemiştir. Yine, ülke etkisini yakalamaya yönelik olarak modele katılan kukla değişkenlerin katsayıları istatistiksel olarak %10 seviyesinde anlamlı çıkmıştır. Bu da, aynı ekonomik sistem içinden gelseler bile, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın hem kendi aralarında hem de bir grup olarak Türkiye ile aralarında önemli ekonomik farklılıkların olduğunu bir göstergesidir.

Model 7, j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın t yılındaki gayri safi yurt içi hasılları ile bu ülkelerin Türkiye'ye olan ihracatı ve Türkiye'den olan ithalatı arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Burada sabit terimin her bir ülke için aynı, her bir yıl için ise farklı olduğu varsayılmaktadır. Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın Türkiye'den ithalatını gösteren değişkenin katsayısı 0,398 olarak hesaplanmıştır ve bu katsayı %10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre ülkenin Türkiye'den olan ithalatındaki %1'lik bir artış, bu ülkenin gayri safi yurt içi hasılasını %0,40 oranında artıracaktır. Denklemde açıklayıcılık gücü ise %36 olarak elde edilmiştir. Bu modelde elde edilen en ilginç bulgu, söz konusu ülkelerin yaptıkları ihracatın ekonomileri üzerinde kayda değer bir etki yaratmazken, yaptıkları ithalat ekonomileri üzerinde olumlu katkılar sağlamalarıdır. Bu model, 3 nolu modelin açık bir ifadesidir. Bu nedenle 3 nolu modele benzer sonuçlar vermiştir.

Model 8, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın Türkiye'ye olan ihracatı ve Türkiye'den olan ithalatı arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Bu modelde sabit terimin hem yıllar hem de ülkeler itibarıyla değiştiği varsayılmaktadır. Denklemde j ile temsil edilen Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın t yılında Türkiye'ye olan ihracatı değişkeninin katsayısı 0,0935 çıkmış olup, bu katsayı istatistiksel olarak %10 seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Bu katsayı, söz konusu ülkelerin Türkiye'ye olan ihracatındaki %1'lik bir artış, bu ülkelerin gayri safi yurt içi hasıllarında %0,09'luk bir artış göstereceğini öngörmektedir. Benzer

şekilde bu Cumhuriyetlerin Türkiye'den olan ithalatlarında %1'lik bir artış ekonomilerinde yaklaşık %0,936'lık bir azalışa neden olmaktadır. Modelin R^2 'si %99 olarak bulunmuştur. Bu değer, bağımlı değişkendeki bir birimlik değişimin, yaklaşık olarak %99'unun sağ taraftaki değişkenler tarafından açıklandığını göstermektedir. Modelin F istatistiği ise 167,31 olarak hesaplanmıştır. Bu da modelin %1 seviyesinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

Bu modelin açıklayıcılık gücü diğer modellere göre en üst düzeydedir. Teorik çerçevede ele alındığında, ekonometrik olarak, ithalatın kaynak çıkışı yaratması nedeniyle ülkelerin ekonomilerini olumsuz, ihracatın ise kaynak girişi yaratması nedeniyle olumlu etkiler ortaya çıkaracağı sonucuna ulaşılmıştır. Burada ilginç olan, her iki işlemin ekonomik etkisi incelendiğinde bu değişkenlerin büyüklüklerinin birbirine oldukça yakın olmalarıdır. Sonuç olarak, bu iki ters etki birbirlerini nötrleştirmektedir. Model 4'de olduğu gibi, burada da ihracat ve ithalat dışındaki etkenlerle sağlanan ekonomik gelişme seyri gittikçe etkilerini azaltmaktadır. Bu da, bu ülkelerin kalkınma amacıyla uzun dönemde girişecekleri ekonomik entegrasyonun önemini daha da artırmaktadır.

Sonuç olarak, bu ülkeler arasında gerçekleşmiş veya süregelen dış ticaret hacminin çalışılan ülke ekonomileri üzerindeki etkileri çok önemli bir nitelik arz etmese de, bu modellerde kullanılan verilerin kısa dönemli olması ve zaman faktörünü gösteren kukla değişken katsayılarının büyüklüğünün giderek azalan bir seyir çizmesi gerçeği entegrasyonun uzun dönemde bu ülke ekonomileri üzerinde olumlu büyüme katkıları sağlayacağını bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan arasında Gümrük Birliği şeklinde muhtemel bir Türk Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (TEİT)'na üye ekonomilerin kalkınmaları üzerindeki etkileri teorik ve ekonometrik olarak test edilmiştir.

Çalışmada, Teorik Analiz, entegrasyonun statik ve dinamik refah etkilerinin üye ülke ekonomileri üzerinde yapacağı muhtemel değişikliklerin ortaya konulması şeklinde yapılmıştır. Statik refah etkileri üretim etkileri, tüketim etkileri ve ticaret hadleri üzerindeki etkileri şeklinde üç alt birime ayrılarak incelenmiştir. Üretim etkileri, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerin ortaya konulması şeklinde ele alınırken, dinamik refah etkileri, kalkınma ile aynı anlama gelmek üzere, entegrasyona üye ülke ekonomilerin üretim olanakları eğrisini sürekli olarak dışa doğru kaydırıcı etkiler yaratması şeklinde ele alınmıştır.

Entegrasyon kurulmadan önce, ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkilerden hangisinin daha baskın olacağı kesin olarak bilinmesi mümkün değildir. Ancak, entegrasyon bölgesine üye ülkelerin içinde buldukları kalkınma düzeyi, üretim yapısı ve faktör donatımı, altyapı imkanları, tarife oranları, ekonomilerin tamamlayıcı- rekabetçi olma özellikleri ve bölgesel yatırım politikaları bu konuda önemli ipuçları sunarlar. Bu nedenle üretim etkileri, ifade edilen çerçevede tetkik edilmiştir.

TEİT'nin üye ülke ekonomileri üzerindeki muhtemel etkileri şöyle ifade edilebilir:

a) Entegrasyonların ticaret yaratıcı etkiler ortaya çıkarabilmeleri için üye ülkelerin kalkınma seviyelerinin benzer yapılarda olması gerekir. Kalkınma düzeyinin en önemli göstergeleri hiç kuşkusuz gelir seviyesine ilişkin olanlardır. Bunlar, GSYİH, KBG ve GSMH gibi makroekonomik değişkenlerdir.

1995 yılı itibarıyla, TEİT ekonomilerinin bireysel GSMH değerleri incelendiğinde, Türkiye ile diğer ülke ekonomileri arasında oldukça önemli farkların olduğu dikkati çekmektedir. Türkiye, 164.789 milyon Dolar'lık GSMH değerine sahipken, Azerbaycan 3.475 milyon Dolar, Kazakistan 21.413 milyon Dolar, Kırgızistan 3.038 milyon Dolar, Özbekistan 21.500 milyon Dolar, Türkmenistan ise, 3.917 milyon Dolar'lık GSMH değerine sahiptir. Entegrasyon bölgesinin en yüksek GSMH değerine sahip olan Türkiye, Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan'dan yaklaşık 55 kat, Kazakistan ve Özbekistan'dan ise yaklaşık 20 kat daha fazla GSMH değerine sahiptir.

1995 yılı itibarıyla, Satın Alma Gücü Paritesine göre Kişi Başına Gayri Safi Milli Hasıla (KBGSMH) değerleri incelendiğinde, Türkiye 5.580 Dolar'lık KBGSMH değerine sahipken, Azerbaycan 1.460, Kazakistan 3.010, Kırgızistan 1.800, Özbekistan 2.370, Türkmenistan ise, 2.061 Dolar'lık KBGSMH değerine sahiptir. Buna göre, Türkiye Azerbaycan'dan yaklaşık 3,5 kat, Kırgızistan'dan 3 kat, Türkmenistan'dan 2,5 kat, Kazakistan ve Özbekistan'dan ise, 2 kat daha fazla KBGSMH değerine sahiptir. Bölgenin ortalama KBGSMH değeri 2.713,5 Dolar'dır.

KBG değerleri incelendiğinde farkların devam ettiği görülmektedir. 1995 yılı itibarıyla, Türkiye 2.780 Dolarlık bir KBG seviyesine sahipken, Azerbaycan 480 Dolar, Kazakistan 1.330 Dolar, Kırgızistan 700 Dolar, Özbekistan 970 Dolar, Türkmenistan ise, 920 Dolar'lık KBG değerine sahiptir. Buna göre, Türkiye Azerbaycan'dan 6 kat, Kırgızistan'dan yaklaşık 4 kat, Özbekistan ve Türkmenistan'dan 3 kat, Kazakistan'dan ise, 2 kat daha fazla KBG'e sahiptir. Bölgenin ortalama KBG seviyesi 1.197 Dolar gibi oldukça düşük bir rakamdır.

Kalkınma düzeyi farklılıklarını tarım, sanayi ve hizmetler sektörünün toplam GSYİH içindeki paylarında da görmek mümkündür. Buna göre, 1995 yılı itibarıyla, tarım sektörünün GSYİH içindeki payı, Türkiye'de %16, Azerbaycan'da %27, Kazakistan'da %12, Kırgızistan için %44, Özbekistan için ise %33'dür. Sanayi sektörünün toplam GSYİH içinde payı Türkiye'de %31, Azerbaycan'da %32, Kırgızistan'da %24, Özbekistan'da ise, %34'dür. Hizmetler sektörünün GSYİH içindeki

payı, Türkiye’de %53, Azerbaycan’da %41, Kazakistan’da %58, Kırgızistan’da %32, Özbekistan’da ise, %33’dür. 1996 yılı tahminlerine göre, Türkmenistan’da tarım sektörünün payı %18, sanayi sektörünün payı %50, hizmetler sektörünün payı ise %32’dir.

Açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, TEİT’ndeki ülkeler arasında kalkınma düzeyi açısından oldukça önemli farklılıklar vardır. Özellikle, Türkiye ile Azerbaycan, Kırgızistan ve Türkmenistan ekonomileri arasındaki önemli boyutlardaki farklılıklar, entegrasyonun ticaret yaratıcı etkisinin bütün ekonomiler olarak ortaya çıkışını engelleyebilecek ve başarısını zora sokabilecek durumdadır. Kalkınma düzeylerinin farklı olması yatırımları aynı bölgelerde yoğunlaştıracağından, kaynakların belli kutuplarda toplanmasına sebep olabilecektir. Refah artışı bazı bölgeleri geliştirirken, diğer bölgeleri ise geriye itecektir. Bu da, aynı bölge içinde ekonomik açıdan ikili bir yapının ortaya çıkmasına neden olabilecektir.

TEİT kapsamı içindeki ülkeler faktör donanımı bakımından birbirine benzer özellikler arz etmektedirler. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin ortak özelliği olduğu şekilde, bu ülkelerde sermaye kıt, emek ise bol olan faktördür. Nicelik olarak benzer yapılar olsa da, Türkiye’nin sahip olduğu emek faktörünün piyasa ekonomisini, modern üretim, yönetim ve organizasyon tekniklerini bilmesi, bu ülke işgücünü diğer üye ülke işgüçlerine göre daha avantajlı konuma getirecektir. Bu durumda, Türkiye’de işsizlik azalırken, diğer üye ülkelerde artabilecektir. Makroekonomik dengeleri bozabilecek olan bu özellik ülkelerin entegrasyondan bekledikleri yararları azaltabilecektir. Ancak, burada belirtilmesi gereken nokta, emek faktörünün serbest mobilizasyonu, piyasa ekonomisini yeni tanıyan bu ülke ekonomilerinin işgücü konusundaki açığını kapatacak niteliktedir. Böylece, söz konusu ülkelerin rekabet gücüne potansiyel bir katkı sağlanmış olabilecektir.

b) Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin en önemli problemlerinden biri de altyapı yetersizliğidir. Altyapı yatırımlarının en önemlileri ulaştırma ve haberleşme ile ilgili olanlardır. Çünkü bu alanlarda etkinliğin artırılması, kaynakların optimal dağılımı üzerinde etkilere sahiptir. TEİT’nda, Türkiye dışındaki ülkeler önemli derecede altyapı

eksikliği içindedirler. Eksikliğin nedeni, altyapı imkanlarının olmamasından ziyade, mevcut altyapıların bakım ve onarım eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, yaygın bir demiryolu ağına sahip olmalarına rağmen, lokomotif ve diğer ekipmanların üretimlerinin olmaması yada yetersiz olması, bozulan ve eskiyen parçaların değiştirilememesine neden olmaktadır. Bu da, sistemin bütün olarak etkin bir şekilde işleminde aksaklıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Karayolu ve demiryolu ulaşımında söz konusu ülkelerin diğer sorunu, Avrupa ile olan bağlantılarının bölge dışı ülkelere bağımlı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sorunun aşılması için yeni ulaşım rotaları üzerinde çalışılması, dış ticarete konu olan ürünlerin etkin bir şekilde aktarılmasında önemli yararlar sağlayacaktır.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın ekonomik gelişmelerinin kaynağı olan petrol ve doğal gazın aktarılması konusunda altyapı sorunları vardır. Söz konusu kaynakların dünya pazarlarına aktarılmasında kullanılan boru hattının Rusya topraklarından geçmesi dolayısıyla bu ülkenin aktarma konusunda politik olarak suni engeller yaratması, daha da önemlisi kota uygulaması, bölgedeki Türk Cumhuriyetleri'nin petrol ve doğal gaz ihracatını azaltmakta ve ekonomik kalkınmalarını olumsuz yönde etkilemektedir.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın haberleşme altyapısında yaşadığı sorunlar, bu ülkelerin serbest piyasaya geçiş sürecini yavaşlatmaktadır. Piyasa ekonomisinin malların yanında bilgilerin akışını da gerekli kılması, ilgili alanda gerekli yatırımların yapılmasını ivedi hale getirmektedir. Haberleşmenin sistem olarak geriliği yanında, kullanılan cihazların da yetersiz olması bu alandaki sorunları daha da artırmaktadır.

Altyapı konusundaki problemler yabancı sermayenin bölgeye getirilmesini olumsuz yönde etkileyebilecek boyuttadır. Yabancı sermayenin bölgeye çekilememesi, entegrasyon faaliyetinden umulan faydaların bir kısmından yararlanılamaması sonucunu beraberinde getirecektir. Bu da, bölge ekonomileri açısından olumsuz bir durum olarak ortaya çıkacak ve ticaret yaratıcı etkilerin engellenmesi söz konusu olabilecektir.

c) Entegrasyon bölgesinde yapılacak yatırımların bölgesel dağılımı için kriter, karşılaştırmalı üstünlüklerdir. Karşılaştırmalı üstünlüklere göre oluşturulacak bölgesel yatırım politikası, kaynakların optimal dağılımı üzerinde olumlu etkiler yaparak ticaret yaratıcı etkilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlayabilecektir. Bu da, entegrasyon bölgesinin bütün olarak kalkınmasına neden olacaktır.

Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan sermaye yetersizliği nedeniyle kendi ülkeleri dışındaki bir ülkede herhangi bir üretim faaliyetine girişmemektedirler. Ancak, Türkiye söz konusu ülkelere yönelik bazı yatırımlar yapmıştır ve yapmaya devam etmektedir. Enerji, deri ve tekstil sektörlerine yönelik olan bu yatırımların karşılaştırmalı üstünlüklere göre yapıldığını söylemek mümkündür.

Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan iki grup ülke olarak ele alındığında, entegrasyon durumunda, Türkiye’de üretimi artması muhtemel ürünler olarak, organik kimyasal maddeler ve bileşikleri, gıda ürünleri, çinko ve çinkodan yapılmış eşyalar, alüminyum malzemeler, motorlu kara taşıtları ve yedek parçaları, plastik ve plastikten yapılmış ürünler, saat, buzdolabı, televizyon, çamaşır makinesi, hayvansal ve bitkisel yağlar, temizlik ürünleri, kozmetik ürünleri, mobilyalar, cam ve seramik malzemeler, temizlik malzemeleri, ilaçlar, eczacılık ürünleri, meyveler, balık, şeker ve şekerden yapılmış ürünler, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’da üretimi artması muhtemel ürünler ise, pamuk, kağıt, mineral yakıtlar, gübreler, tekstil ve deri ürünleri, ağır sanayi ürünleri, makine ve teçhizatlar, orman ürünleri, karton, kimyasal maddeler, yağlar, tuz, kükürt, kireç ve çimentodur.

Entegrasyon bölgesinde yatırımların karşılaştırmalı üstünlüklere uygun olarak yapılması üretim ölçeklerinin artmasına neden olacaktır. Üretim ölçeğinin artmasına bağlı olarak üretimin de artması, ölçek ekonomilerinin sağladığı avantajlarla üretim maliyetlerini düşürecektir. Maliyetlerin azalması da rekabet gücünü artıracığı için ticaret yaratıcı etkilerin ortaya çıkması sağlanacaktır.

d) Gümrük Birliği şeklindeki bir ekonomik entegrasyonda ticaret yaratıcı etkinin ortaya çıkması gümrük tarife oranlarının karşılıklı olarak kaldırılmasıyla sağlanır.

TEİT’nda ticaret yapısı incelendiğinde, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın arasındaki ticaretin daha çok kliring şeklinde yapıldığı görülmektedir. Türkiye ile olan ticari ilişkilerinde belirleyici olan faktör ise gümrük tarife oranlarıdır. 1998 yılı itibarıyla, Türkiye, I-II Sayılı Liste çerçevesinde, yabancı ülkelere yaklaşık ortalama %20,5 oranında gümrük tarife oranı uygulamaktadır. Kırgızistan dışında, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan’ın Türkiye’ye karşı uyguladıkları gümrük tarife oranı yaklaşık ortalama %23’tür. Bazı mallar ölçü birimleri üzerinden vergilenirken, diğer bazı mallar vergiden muaf tutulmuştur. Ortalama tarife oranları hesaplanırken bu unsurlar ihmal edilmiştir.

Gümrük Birliği, entegrasyona üye ülkelerin aralarındaki gümrük vergilerini kaldırmayı, üçüncü ülkelere ise ortak gümrük tarife oranı uygulamayı taahhüt eden anlaşmalardır. Türkiye’nin Avrupa Birliği ile olan Gümrük Birliği Anlaşması, başka bir ülke grubu ile yapacağı benzer anlaşmaları engeller niteliktedir. 1996 yılı itibarıyla, Türkiye’nin toplam ihracatı içinde Avrupa Birliği ülkelerinin payının %53,1 olması, bu ülke grubu ile olan anlaşmaların sürdürülmesini gerekli kılmaktadır.

e) Geleneksel rekabetçi-tamamlayıcı görüş, entegrasyon bölgesine üye ülke ekonomilerinin benzer yapıda olması durumunda ticaret yaratıcı etkilerin ortaya çıkacağını ve tamamlayıcı özellikte ekonomilerin oluşturacağı gümrük birliğine göre daha başarılı olunacağını iddia etmektedir. Ancak, tamamlayıcı ekonomilerin oluşturacağı Gümrük Birliği şeklindeki entegrasyonların daha fazla ticaret yaratıcı etki ortaya çıkaracağını iddia eden görüşler de vardır. Bu görüş, bölge içindeki ticaret artışının üye ülkelerin üretimini etkilemeyeceği anlayışına dayandırılır.

TEİT’nda ekonomilerin tamamlayıcılık özelliklerinin daha baskın oldukları görülmektedir. Geleneksel rekabetçi-tamamlayıcı görüşe göre bu durum, kaynakların yeniden dağılımına imkan vermemesi nedeniyle gerekli ticaret yaratıcı etkiyi ortaya çıkaramayacaktır. Böylece entegrasyondan beklenen refah artışı sağlanamamış olacaktır.

f) Ticaret yaratıcı etkinin ortaya çıkmasını sağlayacak bir diğer etki, entegrasyon bölgesi alanının geniş, nüfusunun fazla ve bölge ülkelerinin coğrafi ve kültürel olarak

yakın olmasıdır. Piyasanın genişliği optimum ölçekli tesislerin kurulmasına imkan verdiği ölçüde entegrasyonu olumlu etkileyecektir. Piyasa, sadece nihai mallar için değil, bunların yapımında girdi olarak kullanılan maddeler ile hizmetlerin de optimum hacimde üretilmesine imkan veren bir genişlikte olmalıdır ki, bu durumda entegrasyon büyüklük etkisinden yararlanabilsin. Ayrıca, piyasanın geniş olması, bütün olarak entegrasyon bölgesinin pazarlık gücünü artırarak ticaret hadlerinin bölge lehine dönüştürülme imkanı sağlayabilecektir.

Gerçekleştirilmesi durumunda, alt bölge entegrasyonlarına örnek olabilecek olan TEİT, coğrafi alan olarak oldukça geniş olmasına rağmen, diğer başarılı alt bölge entegrasyonları ile karşılaştırıldığı zaman nüfusunun düşük olduğu görülmektedir. 1995-2000 dönemi tahminine göre, bölge nüfusu, 121 milyon civarında olacaktır. Bu toplamın %50'sinden fazlasını Türkiye nüfusu oluşturacaktır.

Coğrafi yakınlık, taşıma maliyetlerini düşürmesi nedeniyle, ticaret yaratıcı etkilerin ortaya çıkmasını sağlar. TEİT'na üye olması muhtemel ülkeler coğrafi olarak birbirine yakın olmalarına rağmen, Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında ortak sınırların olmaması önemli zorluklar ortaya çıkarabilecektir. Ayrıca, Türkiye ile diğer üye ülke sınırları arasındaki bölgelerde, İran ve Ermenistan gibi Türkiye ile geleneksel sorunları olan ülkelerin ve sürekli olarak etnik çatışmaların yaşandığı Gürcistan'ın olması, durumu daha da zorlaştırabilecektir.

Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın din, dil, tarihi geçmiş ve kökler itibarıyla ortak özelliklere sahip olmaları, söz konusu ülkelerin entegratif harekete gitme eğilimlerini artıran temel güdüdür. İlgili alanlardaki homojenlik derecesinin yüksek olması, bu ülkeleri ekonomik ve siyasi alanlarda doğal olarak birbirine yaklaştırmaktadır. Avrupa Birliği'nin de böylesi bir tabanda gerçekleştirilmiş olması, entegrasyon girişimlerinde bu tür özelliklerin ne kadar önemli olduğunu gösterir niteliktedir.

TEİT'nın ifade edilen benzer yapıları, ortak bir talep yapısının ortaya çıkmasına neden olabilecektir. Zevk ve tercihlerin aynı alanlarda yer alması ilgili alanlarda rekabeti

artıracak ve üretim maliyetlerini düşürebilecektir. Bu da, bölge içindeki tüketicilerin reel gelirleri üzerinde olumlu etkiler yapacak ve refah seviyelerini yükseltebilecektir.

g) Tüketim etkileri, mallar arasındaki ikamenin artması sonucu ortaya çıkar. Bunun için entegrasyona üye ülkelerin reel gelirlerinin artması, bölge dışı mallara olan talebin azalması ve bu talebin yurtiçi mallara kayması gerekir. Entegrasyon durumunda Türkiye'nin diğer üye ülkelere ithal edeceği mallarda entegrasyon öncesine göre bir değişme olması beklenmezken, bu ülkelerin Türkiye'den yapacağı ithalatta artma sözü konusu olabilecektir. Bu da, ticaret yaratıcı etkilerin ortaya çıkması açısından Türkiye'nin lehine bir durumu ifade eder niteliktedir.

h) TEİT'nda mallara olan talebin kısa dönemde bölge dışı mallara kayması ihtimali oldukça yüksektir. Ancak, entegrasyona üye ülkeler, pazarlık gücüne bağlı olarak bölge dışı ülkelerle olan ticari ilişkilerinde ticaret hadlerini bölge lehine çevirme imkanına sahiptirler. Ticaret hadlerinin bölge lehine çevrilmesinde kullanılacak mallar olarak petrol ve doğal gaz yeterli potansiyele sahip durumda olan kaynaklardır.

Entegrasyonun üye ülke ekonomileri üzerindeki muhtemel refah etkilerinin ortaya konulmasında kullanılan ikinci yöntem ekonometriktir. Burada, Türkiye ile TEİT'ndaki diğer ülkeler olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan iki ayrı ülke gibi ele alınmıştır. Yöntemde, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasındaki karşılıklı ticaretin, mevcut şartlar çerçevesinde, ülke ekonomilerine sağladıkları refah etkileri test edilmiş ve entegrasyonları durumunda ekonomik olarak nasıl etkilenecekleri konusunda bazı sonuçlara varılmıştır. Test için En Küçük Kareler (EKK) yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada 8 denklem üzerinde çalışılmış ve panel veriler için Sabit Etkiler Tekniği (SET) kullanılmıştır.

Teorik ve ekonometrik analiz sonucunda, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan arasında oluşturulması muhtemel Gümrük Birliği çerçevesi içindeki bir ekonomik entegrasyonun kısa dönemde olmasa da, uzun dönemde üye ülke ekonomileri üzerinde olumlu büyüme katkıları sağlayacağı sonucuna varılmıştır.

Muhtemel entegrasyon bölgesi içinde bulunan Türkiye dışındaki ülkeler için kısa dönemde önerilen politika, ticarete hassas olan ekonomilerini BDT entegrasyon süreci içinde tutmaları ve bunun yanında Tercihli Ticaret Anlaşmaları yaparak birbirleriyle ve Türkiye ile olan ticaretlerini geliştirmeleridir. Bunun için bileteral anlaşmalar uygun seçeneklerdir.

Tercihli Ticaret Anlaşmaları'nın amacı, "dengeli ticaretin sağlanması için gerekli mekanizmaların oluşturulması ve güvenli işlemler için kuralların belirlenmesi" olmalıdır. Burada liberalizasyonun genişletilmesi aşamalı bir şekilde sağlanmalıdır. Başlangıç olarak, liberalizasyon kapsamına belli sektörler alınmalıdır. Ölçek ekonomilerinin dünya standartlarına uygun olduğu gıda, ilaç, otomotiv, tekstil, deri, dayanıklı tüketim malları sanayii, cam ve seramik ürünleri sanayii, temizlik ürünleri sanayii, endüstriyel makine sanayii, silah sanayii, enerji ve petro-kimya sanayii bu kapsamdaki en uygun sektörler olarak görülmektedir. Entegrasyonun başlangıç aşamasında böylesi bir faaliyet, dengeli ticaret büyümesi yaratması açısından oldukça önemlidir. Ayrıca, bu tip gelişmelerin bilateral protokollerle sağlanmasının mümkün olması, siyasi olarak entegrasyon faaliyetine karşı olacak tepkilerin şiddetini azaltabilecektir. Böylesi bir entegrasyona gidiş, belli sektörlerdeki işletmelerin uzmanlaşmasını artırmak için değil, sektörler içi entegrasyonu sağlamak için olmalıdır. Daha önce, COMECON'a üye ülkeler arasında karşılaştırmalı üstünlükler prensibi dikkate alınmadan sektörel paylaşımın yapılması ve ülke bazında uzmanlaşmaya gidilmesi sistemin bütün olarak başarısız olmasını da beraberinde getirmiştir. Bu ön aşamalardan sonra, liberalizasyon kapsamına alınan malların kapsamı genişletilerek bütün ekonomiye yayılması mümkün hale getirilmelidir.

Türkiye'nin bütün olarak dış ülkelere karşı uyguladığı Gümrük Tarife Oranı, I-II Sayılı Listeler için ortalama %20,5 seviyesindedir. Kırgızistan dışında, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın Türkiye'ye uyguladıkları Gümrük Tarife Oranı ise, ortalama %23 civarındadır. Burada vergiden muaf ve ölçü birimlerine göre vergilendirilen mallar dikkate alınmamıştır. Uygulanan bu tarife oranlarının, politika önerisi çerçevesinde aşamalı olarak makul seviyelere çekilmesi, bölge ülkeleri

arasındaki ticaret hacminin artmasına neden olacaktır. İfade edilen makul seviyenin tespiti için alınacak ölçü, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile imzaladığı Gümrük Birliği anlaşması olmalıdır. Avrupa Birliği, 2001 yılından itibaren üçüncü ülkelere karşı uygulanacak olan Ortak Gümrük Tarifelerini %3,5 olarak belirlenmiştir. TEİT içinde yer alacak ülkelerin aralarındaki ticarete uygulayacakları gümrük tarife oranlarını bu seviyeye yakın noktalara çekmeleri, aralarındaki ticaretin artmasına sebep olacak, bu da kalkınmalarını olumlu yönde etkileyecektir.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

a. Kitaplar

- Avşar, B.Z., Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Vadi Yayınları, 1994, Ankara
- Balassa, B., The Theory of Economic Integration, GeorgeAllen & Unwin Ltd., 1961, London
- Bocutoğlu, E., Orta Asya ve Kafkasya'daki Durum ve Avrupa Güvenliği (Çeviri), KTÜ, Kafkasya ve Orta Asya Araştırma Merkezi Yayın No: 1998/1, KTÜ Matbaası, 1998, Trabzon
- Bozkurt, V., Avrupa Birliği ve Türkiye, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 1997, İstanbul
- Brainard, H.G., Uluslararası İlişkiler (Çeviri: Tekok, O.), AİTİA Yayın No: 84, Kalite Matbaası, 1975, Ankara
- Çelik, K., Ekonomik Entegrasyon Teorileri Açısından Karadeniz İşbirliği Bölgesinin Sosyo-Ekonomik Analizi, Basılmamış Doktora Tezi, KTÜ, SBE, İktisat ABD, 1992, Trabzon
- Çelik, K., Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB)'nde Nüfus ve İstihdam, T.C Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Araştırma Dizisi No:1, 1993, Trabzon
- Dinler, Z., Tarım Ekonomisi, Ekin Kitabevi, 1996, Bursa

- Dinler,Z., Mikroekonomi, Ekin Kitabevi, 1993, Bursa
- Doğanay, H., Demografya, Atatürk Üniversitesi, 1991, Erzurum
- Drucker, P., Kapitalist Ötesi Toplum, İnkılap Kitabevi, 1993, Ankara
- Enders, W.,
Lapan, H.E International Economics, Prentice-Hall Inc.,1987, New Jersey
- Erlat, G., İktisadi Birleşmelerin Dış Ticaret Etkileri: Ticaret Yaratma ve Ticareti Saptırmanın Ex-Ante Ölçülmesi Üzerine Bir Deneme, AİTİA, 1978, Ankara
- Ertürk, E, Ekonomik Entegrasyon Teorisi, Ezgi Kitabevi, 1993, Bursa
- Ethier, W.J., Modern International Economics,W.W Norton & Company, 1988, New York
- Gouliev, R., Petrol ve Politika, Ar Matbaacılık, 1997, İstanbul
- Gündüz, M.
Doğan, R., Mineral Resources of Turkmenistan, TICA Turkish International Cooperation Agency, Consultant Number: 33, 1997, Ankara
- İyibozkurt, E., Dış Ticaret, TİTİA Yayın Nr. 6, Karadeniz Matbaacılık, 1982, Trabzon
- Johnston, J., Econometric Methods, Mc Graw-Hill Book Company, 1984, New York

- Karabağlı, A.,
Ağaoğlu, O.K.
Oktay, A.R.,
Azerbaycan'ın Doğal Kaynaklarıyla Ekonomik Potansiyeli Karşıusunda Türkiye'nin Dış Ticaretini Geliştirme Olanakları, MPM Yayınları No.489, 1993, Ankara
- Karahasan, N.,
Effect of Unionization on the Firm Profitability: The U.S. Manufacturing Firms, 1986-1988, Phd. Thesis, Texas Tech University, 1993, USA
- Karluk, R.,
Avrupa Birliği ve Türkiye, IMKB, Emir Offset, 1996, İstanbul
- Karluk, R.,
Uluslararası Ekonomik Kuruluşlar, Metin Ofset, 1996, Eskişehir
- Karluk, R.,
Uluslararası Ekonomik, Mali ve Siyasal Kuruluşlar, Turhan Kitabevi, 1998, Ankara
- Kazgan, G.,
Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen, Altın Kitaplar Yayınevi, 1997, İstanbul
- Kindleberger, C.P.
Uluslararası İktisat (Çeviri: Serin, N.), Doğan Yayınevi, 1970, Ankara
- Kreinin, M.E.,
International Economics, Harcouc Brace Jovanovic, Inc., 1971, New York
- Manisalı, E.,
Gümrük Birliğinin Siyasal ve Ekonomik Bedeli, Bağlam Yayınları, 1996, İstanbul
- Mendes, A.J.M.,
Economic Integration and Growth in Europe, Croom Helm, 1985, London

- Nabiev, E., Kazakistan'da Dış Ticaretin Gelişmesi ve Türk Kazak İlişkileri, KTÜ, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Yayın No: 1996/2, 1996, Trabzon
- Nystrom, J.W.
Malof, P., The Common Market: European Community in Action, D.van Nestrand Company, 1962, USA
- Paxton, J.,
Walsh, A.E., The Structure and Development of the Common Market, 1968, Hutchinson of London
- Raşid, A., Orta Asya'nın Dirilişi (Çeviri: Deniztekin, O.C), Cep Kitapları A.Ş., 1995, İstanbul
- Roberts, J., Former Soviet South Project Caspian Pipelines, The Royal Institute of Foreign Affairs Russia and Eurasia Proramme, Brooking Institutions, Washington D.C., 1996, USA
- Salvatore, D., International Economics, Mac Millan Publishing Company, 1993, New York, USA
- Savaş, V., Kalkınma Ekonomisi, Beta Basım Yayım A.Ş, 1986, İstanbul
- Sannwald, R.,
Stohler, J., Economic Integration, Princeton University Press,Princeton, 1959, New Jersey, USA
- Seyidoğlu, H., Uluslararası İktisat, Gözlem Yayınları, 1993, Bursa
- Seyidoğlu, H., Uluslararası İktisat, Gizem Yayınları, 1996, İstanbul

- Shanks, M.
- Lambert, J., The Common Market Today-and Tomorrow, Frederic A. Praeger, 1962, New York
- Thurow, L.C., Kapitalizmin Geleceği (Redaksiyon:Demirtaş, S., ve İlseven, N.), Sabah Kitapları, Çağdaş Bakışlar Dizisi: 14, 1997, İstanbul
- Tinbergen, J., International Economic Integration, Elsevier Publishing Company, 1965, Amsterdam
- Tuncer, B., Gelecekte Türkiye Nüfusu ve Ekonomisi, TKV, Önder Matbaası, 1977, Ankara
- Tsoukalis, L., The New European Economy, Oxford University Press, 1993, Great Britain
- Türkay, O., Mikro İktisat Teorisi, Turhan Kitabevi, 1989, Ankara
- Uludağ, İ., Serin, V., SSCB'ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri, İTO Yayın No. 1990-22, 1990, İstanbul

b. Makale ve Bildiriler

- Adem, M., "Ulusal Ekonomi Politikamız", III. İzmir İktisat Kongresi Tebliğleri, Cilt.2, 1992, Ankara
- Akarşlan, M., "Tarihi ve Siyasi Açından Türk Dünyasının Geleceği ile İlgili Düşünceler", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.920-924

- Anderson, K.
Norheim, H., "From Imperial to Trade Preferences: Its Effect on Europe's Intra- and Extra-Regional Trade", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1995, pp.79-102
- Arık, U., "Türkiye'nin Azerbaycan ve İç Asya Devletlerine İnsani, Ekonomik ve Teknik Yardım Politikaları", TİKA, Türk Cumhuriyetleri Arasında Politik ve Ekonomik İşbirliği Uluslararası Girne Konferansı, ss. 19-42, 1993, Ankara
- Avcı, N., "Özbekistan'ın Dünü ve Bugününde Siyasi ve Ekonomik Oluşumlar", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.1304-1319
- Avşar, B.Z,
Solak, F.,
Tosun, S., "Türk Dünyasının Demografik Yapısı", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.74-153
- Aydın, A., "Orta Asya Petrolü Üzerin Zor Bir Senaryo: Hazar-Akdeniz Mega Projesi", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.865-888
- Aydın, T., "Türkiye ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İlişkiler", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.795-799
- Bagirov, S., "Azerbaijani Oil:Glimpses of A Long History", *Journal of International Affairs*, Vol.1, No.2, 1996, pp.22-53
- Bal, İ., "Orta Asya ve Batının Dış Politika Aracı Olarak Türk Modeli", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, sayı.15, 1997, ss.936-945
- Bean, C.R., "Economic and Monetary Union in Europe", *Journal of Economic Perspectives*, Vol. 6, Number.4, 1992, pp.31-52

- Behar, J., "Economic Integration and Intra Industry Trade: The Case of The Argentine-Brazilian Free Trade Agreement, *Journal of Common Market Studies* Vol.29, No.4, 1991, pp.527-552
- Berger, M.T., "A New-West Synthesis ? APEC and Competing Narratives of Regional Integration in the Post Cold War Asia-Pacific", *Alternatives*, Vol.23, 1998, pp.1-28
- Bessis, S., "Üçüncü Dünyanın Bugünkü Hali", *Derleyen: Serge Cordellier, (Çeviren: Burak Gündüz), Üçüncü Dünyanın Sonumu ?*, 1998, ss.45-52
- Bilal, S., "Political Economy Consideration on the Supply of Trade Protection in Regional Integration Agreements", *Journal of Common Market Studies*, Vol.36, No.1, 1998, pp.1-17
- Borrmann, A.
Koopmann, G, "Regionalisation and Regionalism in World Trade", *Intereconomics*, 1994, pp.163-170
- Brada, J.C.
Mendez, J.A., "Regional Economic Integration and the Volume of Intra Regional Trade: A Comparison of Developed and Developing Country Experiences", *Kyklos*, Vol.36, Fasc.4, 1983, pp.589-603
- Brada, J.C.
Mendez, J.A., "Political and Economic Factors in Regional Economic Integration ", *Kyklos*, Vol.46, Fasc.2, 1993, pp.183-201
- Brinkhorst, L.J., "European Law as a Legal Reality", *European Integration (Editor:Michael Hodges), Penguin Interdisciplinary Readings, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.304-222*

- Brown, B., "Orta Asya'nın Yorgun Ekonomileri", Yeni Forum Dergisi, Mayıs Sayısı, 1995, ss.33-37
- Budak, F., "Kırgızistan'ın Dünü, Bugünü, Yarını", Yıl.3, sayı.15, 1997, ss.1254-1283
- Camps, M., "European Unification in 1970s", European Integration (Editor:Michael Hodges), Penguin Interdisciplinary Readings, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.35-42
- Clawson, P., "Iran and Caspian Basin Oil and Gas", Perceptions, Journal of International Affairs, 1997-1998, pp.17-27
- Cordellier, S., "Gerçek Toplumlara Bir Dönüş", Derleyen: Serge Cordellier, (Çeviren: Burak Gündüz), Üçüncü Dünyanın Sonu mu ?, 1998, ss.32-44
- Cutler, R.M., "Towards Cooperative Energy Security in the South Caucasus", Caucasian Regional Studies, Vol.1, Issue.1, 1996
- Çarıkçı, E., "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Katkıları", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, sayı.15, 1997, ss.765-772
- Çarıkçı, E., "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü", bilig, Sayı.7, 1998, ss.1-6
- Dahrendorf, R., "A New Goal in Europe", European Integration (Editor:Michael Hodges), Penguin Interdisciplinary Readings, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.74-88
- Davutoğlu, A., "Orta Asya'daki Dönüşüm, Asya İçi Dengeler ve Türkiye", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.913-919

- De Martino, G.
Cullenberg, S., "Economic Integration in an Uneven World: an internationalist perspective", *International Review of Applied Economics*, Vol.9, No.1, 1995, pp.1-21
- Demirhan, A.A., "Türk Dünyasında Ekonomik Entegrasyon", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.1001-1025
- Demirhan., E., "Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin Dış Ticaret İlişkileri", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.837-844
- Deutch, K.W., "Attaining and Maintaining Integration", *European Integration* (Editor: Michael Hodges), *Penguin Interdisciplinary Readings*, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.108-123
- Dinçer, Y.
Çınar, A., "Batı Türkistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı-I, Türk Dünyası Araştırmaları, 1993, İstanbul
- Doğan, A., "Orta Asya Ülkelerinin Dış Pazarlara Açılımı ve Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın (ECO) Rolü", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, sayı.15, 1997, ss. 803-806
- Doğan, D.M., "Türk Dünyasının Yakın Dönemde Ortaya Çıkışı ve Geleceği", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.925-930
- Dong Woo, C., "The Economic Relations Between Turkey and Central Asia", *Durum Dergisi*, Sayı.37, 1997, ss.27-33
- Eichengreen, B., "European Monetary Unification", *Journal of Economic Literature*, Vol.XXXI, 1993, pp.1321-1357

- Ekin, N., "Küreselleşme ve Gümrük Birliği", İTO Yayın No: 1996/32, Mega Ajans, 1996, İstanbul
- Engels, B., "GATT and The Developing Countries-What Can Be Expected From The Uruguay Round of Negotiations ? ",Economics, Vol.39, 1989, pp. 24-55
- Flamm, H., "Product Markets and 1992: Full Integration, Large gains?", Journal of Economic Perspectives, Vol.6, Number.4, 1992, pp.7-30
- Frischenschlager, A., "Siyasal ve Ekonomik Bağımsızlık Yolundaki Türkmenistan", Avrasya Etütleri, Cilt.2, Sayı.3, 1995, ss.38-50
- Gachechilzade, R., "Geographical and Historical Factors of State Building in Transcaucasia", Caucasian Regional Studies, Vol.1, Issue.1, 1996
- Ghaussy, A.G., "The EC Internal Market 1992-Consequences for the Developing Countries", Economics, Vol.48, 1993, pp.42-56
- Goldblatt, D.,
Held, D.,
McGrew, A.,
Perroton, J., "Economic Globalization and the Nation State: Shifting Balances of Power, Alternatives, No. 22, 1997, pp.269-285
- Gumpel, W., "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik ve Politik Gelişme", Avrasya Etütleri, Cilt.1, Sayı.2, 1994, ss.15-46
- Gumpel, W., "Orta Asya Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon", Avrasya Etütleri, Sayı.13, 1998, ss.19-32

- Güngör, B., "İzmir İktisat Kongrelerinin Sanayileşme Stratejileri Açısından Değerlendirilmesi", İktisat İşletme Finans Dergisi, No.139, 1997, Ankara
- Güçlü, S., "Türk Dünyası ile Eğitim ve Kültür Alanındaki İlişkilerimiz", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, Sayı.15, 1997 ,ss.698-700
- Haas, E., "International Integration:The European and The Universal Process", European Integration (Editor:Michael Hodges), Penguin Interdisciplinary Readings, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.91-107
- Hatipoğlu, E., "Turkey in Eurasia Area", Marmara Journal of European Studies, Vol. 3, No. 1, 1993-1994, ss. 86-113
- Hayward, D.J.
Erickson, R.A., "The North American Trade of U.S States: A Comparative Analysis of Industrial Shipments, 1983-1991", International Regional Science Review, Vol.18, No.1, 1995, pp.1-31
- Hormats, R.D., "Making Regionalism Safe", Foreign Affairs, Vol.73, No.2, 1994, pp.97-108
- Inglehart, R., "Public Opinion and Regional Integration", European Integration (Editor: Michael Hodges), Penguin Interdisciplinary Readings, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.325-361
- İbadullaev, A.,
Kenjetayev, D.,
Davrenkulov, K.,
Erbosinov, N., "Kazakistan Cumhuriyetinin Ekonomik ve Sosyal Yapısı", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss. 1214-1221

- İşbirakmaz, İ.C., Türk Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan), HDTM Araştırma İnceleme Dizisi-13, 1992, Ankara
- Joseph, A.W.Jr., "Monetary Union in Europe", Economic Review, Federal Reserve Bank of Atlanta, Vol.79, Number.1, 1994, pp.11-27
- Kabasakal, Ö., "Türk Dünyasına Yönelik En Önemli Yatırım: Eğitim", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.704-708
- Karabağlı, A., "Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesinde Sektör ve Başlıca Alt Sektörlerin Önemi", İktisadi Araştırmalar Vakfı, Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesi Konferansı, 1991, ss.79-88
- Karlık, R., "Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine Muhtemel Etkileri", Süreç Dergisi, 1995, ss.74-88
- Karlık, R., "Dünya Ekonomisinde Küreselleşme, Bölgeselleşme Eğilimleri ve GB: Bölgesel Ekonomik Gelişmeler, Süreç Dergisi, Sayı.19-20, 1995, ss.4-19
- Karlık, R., "Türk Cumhuriyetlerle Ekonomik İlişkilerin Geliştirilmesinde Bir Çok Taraflı Değişim Modeli", Avrasya Etüdüleri, Cilt:1, Sayı. 3, Sonbahar 1994, ss.127-128
- Kırımlı, M., "Turkmenistan, Land of Tribes, Oil and Gas", Foreign Policy, Vol. XXI, No:3-4, 1997, pp.34-47
- Kırımlı, M., "Can Kyrgyzstan be a Switzerland?", Foreign Policy, Vol.12, 1998, pp.94-108
- Kothari, R., "Globalization. A World A Drift", Alternatives, Vol. 22, 1997, pp.227-267

- Kreinin, M.E.
Plummer, M.G., "Economic Effects of The North American Free-Trade Area on Australia and New Zealand", *Journal of Economic Integration*, Vol.9, No.1, 1994, pp.1-28
- Krueger, A.O., "Free Trade Agreements Versus Customs Union", *Journal of Development Economics*, Vol.54, 1997, pp.169-187
- Kubicek, P., "Orta Asya'da Topluluklar-arası Etnik İlişkilerin İdaresi: Teori ve Uygulama", *Avrasya Etütleri*, Cilt.3, Sayı.3, 1996, ss.85-101
- Kuneralp, S., "Regional Integration Among Developing Countries", *Marmara Journal of European Studies*, Vol. 3, No. 1, 1993-1994, ss.114-153
- Lal, D., "Trade Blocs and Multilateral Free Trade", *Journal of Common Market Studies*, Vol.31, No.3, 1993, pp.349-358
- Lorca, A.V., "Türkiye:Orta Asya'ya Açılan Kapı", *Avrasya Etütleri*, Cilt.2, Sayı.3, 1995, ss.62-68
- Lorenz, D., "Regionalisation versus Regionalism-Problems of Change in the World Economy", *Intereconomics*, 1991, pp.3-10
- Lundgren, N., "Customs Unions of Industrialized West European Countries", *European Integration* (Editor:Michael Hodges), Penguin Interdisciplinary Readings, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.151-183
- Manisalı, E., "Değişmeler Türk Cumhuriyetleri Topluluğunu Gerektirmektedir", *TİKA, Türk Cumhuriyetleri Arasında Politik ve Ekonomik İşbirliği Uluslararası Girne Konferansı*, 1993, ss.3-6, Ankara

- Mederov, S.O., "KYRGHYZSTAN: Analysis of Privatisation in the KYRGHYZ Republic, Its Main Results and Further Strategies, Journal of Economic Cooperation Among Islamic Countries, Vol.18, No.1-2, 1997, pp.35-41
- Morgil, O., "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasında Ekonomik İşbirliğinin Geliştirilmesi", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.773-777
- Munavvarov, Z.I., "Uzbekistan and Process of Changes Taking Place in What Used to Be The Soviet Union", The Iranian Journal of International Affairs, Vol.4, No.1, 1992, pp.169-180
- Naumkin, V., "Russia and Transcaucasia", Caucasian Regional Studies, Vol.3, Issue.1, 1998
- Oğani, S., "Azerbaycan'ın Ekonomik Potansiyeline Genel Bir Bakış", İktisadi Araştırmalar Vakfı, Türkiye-Azerbaycan Ekonomik İlişkilerinin Geliştirilmesi Konferansı, 1997, ss.59-77
- Özen, Ç., "Bağımsız Devletler Topluluğu ve Bütünleşme Olgusu", Yeni Forum Dergisi, Cilt.16, Sayı.323, 1995, ss.10-27
- Petersen, N., "National Strategies in the Integration Dilemma: An Adaptation Approach", Journal of Common Market Studies, Vol.36, No.1, 1988, pp.33-54
- Pinder, J., "Positive Integration and Negative Integration: Some Problems of Economic Union in the EEC", European Integration (Editor: Michael Hodges), Penguin Interdisciplinary Readings, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.124-150

- Polukhov, E., "Contract of The Union (The Problem in an Historical Retrospective)", *Caucasian Regional Studies*, Vol. 2, Issue.1, 1997
- Poursin, J.M., "Demografik Baskıların Paradoksu" Derleyen: Serge Cordellier, (Çeviren: Burak Gündüz), *Üçüncü Dünyanın Sonu mu ?*, 1998, ss.81-90
- Proff, H.W., "The North American Trade Region", *Intereconomics*, 1993, pp. 279-284
- Preusse, H.G., "Regional Integration in Nineties", *Journal of World Trade*, 1997, pp.147-164
- Qureshi, Z., "Küreselleşme: Yeni Fırsatlar ve Sert Mücadeleler", *Süreç Dergisi*, Sayı:27, 1997, ss.41-46
- Robson, P.
Wooton, I., "The Transnational Enterprise and Regional Economic Integration", *Journal of Common Market Studies* Vol.31, No.1, 1993, pp.71-90
- Rose, A., "The Integration of People", *European Integration* (Editor:Michael Hodges), *Penguin Interdisciplinary Readings*, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.362-400
- Sağlam, M., "Türk Cumhuriyetleri ile Eğitim İlişkilerimiz", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.683-684
- Saroyan, M., "Azerbaijan Looks "West": New Trends in Foreign Relations with Iran and Turkey", *The Iranian Journal of International Affairs*, Vol.4, No.1, 1992, pp.181-189

- Shorokhov, V., "Energy Resources of Azerbaijan: Political Stability and Regional Relations", *Caucasian Regional Studies*, Vol. 1, Issue.1, 1996
- Sidjanski, D., "Pressure Groups and the European Economic Community", *European Integration* (Editor:Michael Hodges), *Penguin Interdisciplinary Readings*, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.401-420
- Solak, F., "Orta-Asya Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı", *Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Ekonomik Araştırma Merkezi*, Yayın No:9, 1998, ss.283-339
- Spinelli, A., "The Growth of The European Movement since The Second World War", *European Integration* (Editor:Michael Hodges), *Penguin Interdisciplinary Readings*, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.43-68
- Suny, R.G., "Living with the Other: Conflict and Cooperation among the Transcaucasian Peoples", *Caucasian Regional Studies*, Vol.2, Issue.1, 1997
- Taylor, P., "The Concept of Community and The European Integration Process", *European Integration* (Editor:Michael Hodges), *Penguin Interdisciplinary Readings*, Penguin Books, Great Britain, 1972, pp.203-223
- Togan, S., "Azerbaycan ve Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Dış Ticareti", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.814-818
- Topbaş, T., "Eski Sovyetler Birliğinden Ayrılan Türk Devletlerinin (Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan) Tarımına Genel Bir Bakış", *Yeni Türkiye Dergisi*, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.850-854
-

- Van der Leeuw, C., "Oil in Azerbaijan-Black Gold and Vile Poison", CAUCASUS and unholy alliance (Edited by Antero Leitzinger), 1997, pp.307-314
- Wessels, W., "Europe From A to Z Guide to European Integration", European Commision, 1997, Belgium
- Wimbush, S.E., "Rusya'dan Sonra Rusya", Avrasya Etütleri, Cilt.1, Sayı.2, 1994, ss.53-61
- Yusuf, S., "Türkiye'nin Türk Dünyasındaki Ekonomik Girişimleri", Yeni Türkiye Dergisi, Yıl.3, Sayı.15, 1997, ss.778-789

c. Diğerleri

- Azerbaycan Ticaret Müşavirliği, 1998
- Azerbaycan Ülke Profili, Mevzuat ve Türk Girişimcileri , İTO, Yayın No: 1997-34, 1997, İstanbul
- Azerbaycan, İGEME, 1998, İstanbul
- Basic Statistic, Bileşim International Survey, Azerbaijan'1996, 1996, İstanbul
- Dış Ticaret Yönüyle Gümrük Birliği El Kitabı, DTM, 1996, Ankara
- DİE, TSU 00197, Yayın No.2, 9 Kasım 1998
- Dünya Ekonomik Bülteni, DTM, Sayı.4, 1996,
- Economic Gains From Trade Liberalization-NAFTA's Impact, Federal Reserve Bank of Chicago, No.122, 1997, USA

- EIU (Azerbaijan), 1997-1998, London, United Kingdom
- EIU (Kazakistan), (4th.Quarter), London, 1996, United Kingdom
- EIU (Kyrgyz Republic), (1st. Quarter), 1997, London, United Kingdom
- EIU (Turkmenistan), (1st. Quarter), 1997, London, United Kingdom
- EIU (Uzbekistan), (3rd. Quarter), 1997, London, United Kingdom
- EIU Limited, 1997, United Kingdom
- EIU, World Outlook, Commonwealth of Independent States,
<http://lc.web2.loc.gov>, 26.08.1999
- IMF, Country Report (Azerbaijan), 1997, USA
- IMF, Economic Review (Azerbaijan), 1992, USA
- İhracat Pazar Araştırması, İTO Yayın No:1995-20, 1992, İstanbul
- Kazakistan Ticaret Müşavirliği, 1998
- KEİB/BDT Araştırma Dizisi No.3., İTO Yayınları No:1993-12, 1993, İstanbul
-

KEİB/BDT Araştırma Dizisi No.7., Kırgızistan,
İTO Yayınları No.1993-16, 1993,İstanbul

KEİB/BDT Araştırma Dizisi No:5,
Matbaacılık ve Sanayii A.Ş, 1993, Ankara

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Yatırım İmkanları ve Mali Sektör
İnceleme Raporu (Basılmamış), T.C. Türk Cumhuriyetlerinden
Sorumlu Devlet Bakanlığı Hizmetler Sektörü Komitesi, 1999, Ankara
Özbekistan Ticaret Müsteşarlığı, 1998

T.C. Resmi Gazete, 23225, 1998

The Caspian Investor Series, Bonus Report, A
Publication of Russian Petroleum Investor,
Sponsored by The Williams Companies, Inc., 1996

The Caspian Investor Series, Tax Regulations,
Policies, and Strategies, A Publication of Russian
Petroleum Investor, Vol.7, Sponsored by The
Williams Companies, Inc., 1996

The Economist, "By-passing Russia", 17.04.1999

TİKA Avrasya Dosyası, 1997/2, Ankara

TİKA Avrasya Dosyası, 1998/1, Ankara

TİKA Avrasya Dosyası, 1998/2, Ankara

TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, Ajans Türk
Matbaacılık Sanayii A.Ş., 1993, Ankara

————— TİKA, Azerbaycan Ülke Raporu, Desen Ofset,
1996, Ankara

————— TİKA, Kazakistan Ülke Raporu, Desen Ofset ,
1996, Ankara

————— TİKA, Kırgızistan Ülke Raporu, Desen Ofset,
1996, Ankara

————— TİKA, Özbekistan Ülke Raporu, Ajans Türk
Matbaacılık Sanayii A.Ş., 1993, Ankara

————— TİKA, Özbekistan Ülke Raporu, Desen Ofset ,
1996, Ankara

————— TİKA, Türkmenistan Ülke Raporu, Ajans Türk
Matbaacılık Sanayii A.Ş., 1993, Ankara

————— TİKA, Türkmenistan Ülke Raporu, Desen Ofset,
1996, Ankara

————— Türkiye-İslam Ülkeleri Dış Ticareti, Dış
Ekonomik İlişkiler Genel Müdürlüğü, DPT, 1996,
Ankara

————— Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri
Raporu Özeti, DPT, 1995, Ankara

————— Türkmenistan Ticaret Müsteşarlığı, 1998
Türkmenistan, İTO Yayınları No.1993-14, 1993,
İstanbul

————— UN Azerbaijan Investment Guide, 1997

UN Statistic Yearbook, 1996

UNIDO, Investment Guide to Azerbaijan and
Sumgait Special Economic Zone Report, 1997

World Outlook, 1997

[www.abc.news.gov.com.](http://www.abc.news.gov.com), 10.09.1999

[www.bilkent.edu.tr.](http://www.bilkent.edu.tr), 10.09.1999

[www.emgmks.com.](http://www.emgmks.com), 10.09.1999

[www.foreigntrade.gov.tr.](http://www.foreigntrade.gov.tr), 10.09.1999

www.forestworld.com, 10.09.1999

[www.odci.gov.com.](http://www.odci.gov.com), 10.09.1999

[www.religiontoday.com.](http://www.religiontoday.com), 10.09.1999

www.tpao.gov.tr, 10.09.1999

[www.treasury.gov.tr.](http://www.treasury.gov.tr), 10.09.1999

[www.un.org.com.](http://www.un.org.com), 10.09.1999

[www.undp.org/popin.](http://www.undp.org/popin), 10.09.1999

www.hurriyet.com.tr , 19.11.1999

EKLER

EK : 1

Ekonometrik Analiz Programı

```
all 35
open data c:\123\enteg.wk1
data(org=obs,format=wks) / y x m d1 d2 d3 d4 d5 d6 t1 t2 t3 t4 t5 t6 t7

log y / ly
log x / lm
log m / lx
set th = x+m
log th / lth

set et1 = lth*d1
set et2 = lth*d2
set et3 = lth*d3
set et4 = lth*d4
set tt1 = lth*t1
set tt2 = lth*t2
set tt3 = lth*t3
set tt4 = lth*t4
set tt5 = lth*t5
set tt6 = lth*t6

linreg ly
# constant lth

linreg ly
# constant lth d1 d2 d3 d4

linreg ly
# constant lth t1 t2 t3 t4 t5 t6

linreg ly
# constant lth d1 d2 d3 d4 t1 t2 t3 t4 t5 t6

linreg ly
# constant lm lx

linreg ly
# constant lm lx d1 d2 d3 d4

linreg ly
# constant lm lx t1 t2 t3 t4 t5 t6

linreg ly
# constant lm lx d1 d2 d3 d4 t1 t2 t3 t4 t5 t6
```

EK : 2

Ekonometrik Analiz Testleri

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares

Usable Observations 35 Degrees of Freedom 33
 Centered R**2 0.101693 R Bar **2 0.074471
 Uncentered R**2 0.993108 T x R**2 34.759
 Mean of Dependent Variable 9.7574525899
 Std Error of Dependent Variable 0.8704776997
 Standard Error of Estimate 0.8374378536
 Sum of Squared Residuals 23.142971238
 Regression F(1,33) 3.7358
 Significance Level of F 0.06187901
 Durbin-Watson Statistic 0.550287

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif
1. Constant	4.8905051475	2.5220415906	1.93911	0.06107852
2. LTH	0.2639914872	0.1365841745	1.93281	0.06187901

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares

Usable Observations 35 Degrees of Freedom 29
 Centered R**2 0.964108 R Bar **2 0.957920
 Uncentered R**2 0.999725 T x R**2 34.990
 Mean of Dependent Variable 9.7574525899
 Std Error of Dependent Variable 0.8704776997
 Standard Error of Estimate 0.1785640781
 Sum of Squared Residuals 0.9246687691
 Regression F(5,29) 155.7980
 Significance Level of F 0.00000000
 Durbin-Watson Statistic 1.554012

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif
1. Constant	13.12834030	0.83750493	15.67554	0.00000000
2. LTH	-0.22057539	0.04488442	-4.91430	0.00003219
3. D1	0.44464405	0.09677283	4.59472	0.00007813
4. D2	1.77405371	0.09555300	18.56617	0.00000000
5. D3	-0.53568058	0.12238492	-4.37701	0.00014256
6. D4	1.79518492	0.09745163	18.42129	0.00000000

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares

Usable Observations 35 Degrees of Freedom 27

Centered R**2 0.319771 R Bar **2 0.143415
 Uncentered R**2 0.994781 T x R**2 34.817
 Mean of Dependent Variable 9.7574525899
 Std Error of Dependent Variable 0.8704776997
 Standard Error of Estimate 0.8056433175
 Sum of Squared Residuals 17.524651185
 Regression F(7,27) 1.8132
 Significance Level of F 0.12558876
 Durbin-Watson Statistic 0.517781

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif
1. Constant	-0.478673967	3.107595919	-0.15403	0.87872887
2. LTH	0.524405738	0.160831179	3.26060	0.00300527
3. T1	1.116817515	0.541868046	2.06105	0.04904950
4. T2	1.388563037	0.597395156	2.32436	0.02787240
5. T3	0.669269516	0.525029605	1.27473	0.21326722
6. T4	0.458596714	0.524006520	0.87517	0.38919859
7. T5	0.188654340	0.513585082	0.36733	0.71623772
8. T6	0.155370179	0.511207938	0.30393	0.76351304

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares

Usable Observations 35 Degrees of Freedom 23
 Centered R**2 0.986911 R Bar **2 0.980652
 Uncentered R**2 0.999900 T x R**2 34.996
 Mean of Dependent Variable 9.7574525899
 Std Error of Dependent Variable 0.8704776997
 Standard Error of Estimate 0.1210818528
 Sum of Squared Residuals 0.3371987466
 Regression F(11,23) 157.6600
 Significance Level of F 0.00000000
 Durbin-Watson Statistic 0.903084

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif
1. Constant	10.34651662	1.28662455	8.04160	0.00000004
2. LTH	-0.07710854	0.06638503	-1.16154	0.25733725
3. D1	0.39360789	0.06889481	5.71317	0.00000810
4. D2	1.75963833	0.06506379	27.04482	0.00000000
5. D3	-0.29082940	0.13048048	-2.22891	0.03587650
6. D4	1.73232263	0.07095700	24.41370	0.00000000
7. T1	0.42722442	0.10796482	3.95707	0.00062579
8. T2	0.22219655	0.14978042	1.48348	0.15152148
9. T3	0.19572103	0.09271287	2.11104	0.04584603
10. T4	0.00117387	0.09172144	0.01280	0.98989913
11. T5	-0.05214046	0.08105893	-0.64324	0.52642933
12. T6	0.00075267	0.07845705	0.00959	0.99242844

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares

Usable Observations 35 Degrees of Freedom 32

Centered R**2 0.136038 R Bar **2 0.082041
 Uncentered R**2 0.993372 T x R**2 34.768
 Mean of Dependent Variable 9.7574525899
 Std Error of Dependent Variable 0.8704776997
 Standard Error of Estimate 0.8340063440
 Sum of Squared Residuals 22.258130621
 Regression F(2,32) 2.5193
 Significance Level of F 0.09636327
 Durbin-Watson Statistic 0.536310

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif

1. Constant	4.6414495347	2.3938380967	1.93892	0.06137320
2. LM	0.0951902595	0.1855717075	0.51296	0.61150477
3. LX	0.1987087645	0.1727502553	1.15027	0.25855801

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares
 Usable Observations 35 Degrees of Freedom 28
 Centered R**2 0.962296 R Bar **2 0.954216
 Uncentered R**2 0.999711 T x R**2 34.990
 Mean of Dependent Variable 9.7574525899
 Std Error of Dependent Variable 0.8704776997
 Standard Error of Estimate 0.1862575046
 Sum of Squared Residuals 0.9713720242
 Regression F(6,28) 119.1033
 Significance Level of F 0.00000000
 Durbin-Watson Statistic 1.746239

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif

1. Constant	12.22252503	0.95338614	12.82012	0.00000000
2. LM	-0.18907931	0.05633092	-3.35658	0.00228406
3. LX	0.00908419	0.07358861	0.12345	0.90263617
4. D1	0.55507278	0.14316877	3.87705	0.00058373
5. D2	1.85115177	0.11238438	16.47161	0.00000000
6. D3	-0.34285129	0.19700589	-1.74031	0.09278618
7. D4	1.87621482	0.12199606	15.37931	0.00000000

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares
 Usable Observations 35 Degrees of Freedom 26
 Centered R**2 0.357731 R Bar **2 0.160109
 Uncentered R**2 0.995073 T x R**2 34.828
 Mean of Dependent Variable 9.7574525899
 Std Error of Dependent Variable 0.8704776997
 Standard Error of Estimate 0.7977540810
 Sum of Squared Residuals 16.546700919
 Regression F(8,26) 1.8102
 Significance Level of F 0.12065307
 Durbin-Watson Statistic 0.556951

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif
1. Constant	-0.703250530	2.977215693	-0.23621	0.81512004
2. LM	0.398120262	0.209240594	1.90269	0.06821095
3. LX	0.156368076	0.167890209	0.93137	0.36022994
4. T1	1.150120718	0.537522204	2.13967	0.04193692
5. T2	1.481651366	0.610400812	2.42734	0.02244026
6. T3	0.695795012	0.520294276	1.33731	0.19270386
7. T4	0.510506859	0.520561844	0.98068	0.33578634
8. T5	0.233763557	0.510197738	0.45818	0.65062810
9. T6	0.187184012	0.507423533	0.36889	0.71519594

Dependent Variable LY - Estimation by Least Squares

Usable Observations 35 Degrees of Freedom 22

Centered R**2 0.989161 R Bar **2 0.983250

Uncentered R**2 0.999917 T x R**2 34.997

Mean of Dependent Variable 9.7574525899

Std Error of Dependent Variable 0.8704776997

Standard Error of Estimate 0.1126602866

Sum of Squared Residuals 0.2792314839

Regression F(12,22) 167.3164

Significance Level of F 0.00000000

Durbin-Watson Statistic 1.428946

Variable	Coeff	Std Error	T-Stat	Signif
1. Constant	8.846467463	1.185666058	7.46118	0.00000018
2. LM	-0.093669904	0.047753991	-1.96151	0.06259649
3. LX	0.093574815	0.051114141	1.83070	0.08072523
4. D1	0.529360798	0.089301862	5.92777	0.00000577
5. D2	1.835017308	0.068972178	26.60518	0.00000000
6. D3	0.000983693	0.156573984	0.00628	0.99504386
7. D4	1.815006921	0.078069298	23.24866	0.00000000
8. T1	0.500384809	0.100087953	4.99945	0.00005275
9. T2	0.310688884	0.138714777	2.23977	0.03553649
10. T3	0.249453504	0.086587263	2.88095	0.00867624
11. T4	0.068130984	0.088930831	0.76611	0.45175197
12. T5	-0.030056465	0.076521283	-0.39279	0.69825777
13. T6	0.037560176	0.074911210	0.50140	0.62107287

ÖZGEÇMİŞ

29.07.1969 tarihinde Rize'nin Kalkandere ilçesinde doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini 1975-1985 dönemi arasında Kalkandere'de tamamladı.

1986 yılında, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü'nde yüksek öğrenimine başladı. 1990 yılında fakülteden mezun olduktan sonra, aynı yıl, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı'nda yüksek lisans, 1995 yılında ise doktora eğitimine başladı.

1992 yılında, Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü'nde, İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Ana Bilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak atanmıştır.

Yabancı dili İngilizce'dir.